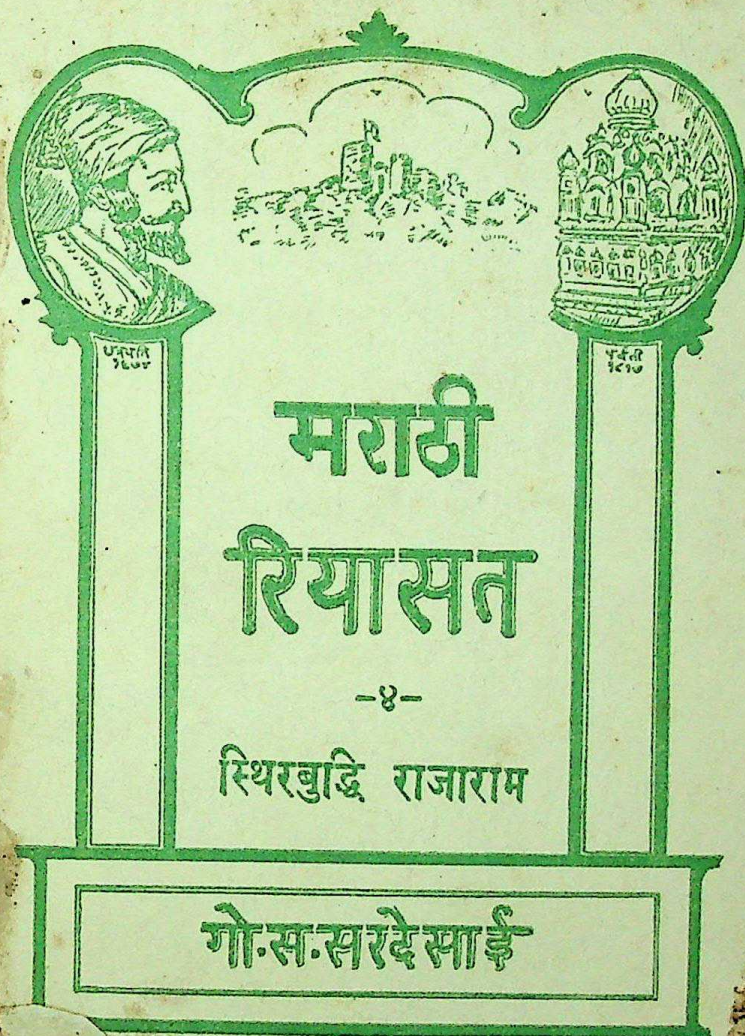

४९ नं० २३७

४९/२३८

ओ३म्

पुस्तक संख्या.....

४९५ २२१०

पत्रिका संख्या.....

२६००९

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

2877

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CHECKED 1973
1001 G

संस्कृत प्रमाणीकरण ११-८-११-८५

✓

A HISTORY OF MODERN INDIA

IN THREE PARTS

Mussalmani, Marathi & British Riyasats

II

MARATHI RIYASAT

4 LIFE OF RAJARAM

BY

Govind Sakharam Sardesai, B. A.

Publisher

Keshav Bhikaji Dhawale,

Shri Samarth Sadan, Benam Hall Lane,

Girgaon, Bombay

1936

A History of Modern India

IN THREE VOLUMES

VOLUME I

II

MARATHI CIVILIZATION

BY

Dr. R. S. R. S.

Author of 'The Marathi Language'

Volume I

First Edition

Published by the Arya Samaj Foundation, Chennai

1925

101

श्रीसमर्थ सदन - प्रकाशन

— १४ —

मराठी रियासत

४ स्थिरबुद्धि राजाराम

प्रति पात्रास मुक्तिः	
पुराण सं०	४१०
भाग सं०	२२०
तिथि	२८.६.१९
गुरुकुल लेखक व संपादक.	

गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए.

प्रकाशक

केशव भिकाजी ठवळे,

श्रीसमर्थ सदन, बनाम हॉल लेन, गिरगांव, मुंबई

१९३६

प्रकाशक :

केशव भिकाजी ढवळे,

श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव, मुंबई

किंमत बारा आणे

मुद्रक :

एस्, व्ही. परुळेकर,

मुंबईवैभव प्रेस, गिरगांव, मुंबई

प्रस्तावना

मराठी रियासतीचे शहाजी, शिवाजी व संभाजी हे तीन भाग खंडशः अल्पावकाशांत बाहेर पडले. शेवटचा राजारामाचा खंड पुरा होण्यास अनेक अडचणींनीं विलंब लागला, तो आतां पूर्ण करून हें काम हातावेगळें झाल्यानें मनास आनंद वाटतो. हे चार भाग मिळून एकंदर पृष्ठे ६३४ होतात. ते सर्व एकत्र किंवा अलग वाचकांस मिळण्याची सोय केल्याचें पूर्वीं जाहीर झालेंच आहे. राजारामाचा हा भाग शिवाजीइतका वाचकांस सामान्यतः अवगत नाहीं. त्यांत विषयाची गुंतागुंतही भारी आहे, आणि अनेक व्यक्तींचे व प्रकरणांचे तपशील चौकसपणें निश्चित झालेले नाहींत. सर जडुनाथांनीं औरंगजेबाचे चरित्रांत पुष्कळशी बारीक माहिती दिली आहे तिचा मराठीं-तील हकीकतीशीं पडताळा पाहून व शक्य तितका मेळ बसवून हा बहुतेक भाग मीं नवीनच तयार केला आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या या भागांत अद्यापि पुष्कळच संशोधन व्हावयास पाहिजे आहे. मुख्यतः निरनिराळ्या घडामोडींचे काल निश्चित करण्यास मोठी अडचण पडते. या बाबतींत मीं आपल्या मतें शक्य तितकी निश्चिति करून तदनुसार त्या त्या बाबतींच्या हकीकती दाखल केल्या आहेत. त्या सर्व स्पष्ट लक्षांत येण्यासाठीं एकंदर ठळक प्रसंगांची एक कालसूची आरंभींच दिली आहे, तिचा उपयोग अभ्यासकांस विशेष होईल असें मला वाटतें. खरें म्हटलें तर शहाजी शिवाजी वगैरेच्या भागांसही अशी कालसूची अवश्य पाहिजे. परंतु ती सामान्यतः विज्ञात असून उगाच पुष्कळशी पृष्ठसंख्या वाढते ती कमी करणें इष्ट वाटल्यामुळें त्या भागांत कालसूची दिली नाहीं. परंतु या राजारामीय भागाची गोष्ट वेगळी असून, त्यासाठीं सूची अवश्य हाताजवळ असावी म्हणून ती दिली आहे.

साधनग्रंथांची चिकित्सा पहिल्या भागांत केली आहे, तदनुसार याही भागांत सर्व साधनांचा निर्देश ठिकठिकाणीं पादटीपांत केलेला वाचकांचे नजरेस येईल. प्रत्येक भागास व्यक्ति-सूची स्वतंत्र दिलेली असल्यामुळें पुढील संशोधनाचें कार्य सुकर होईल असा मला भरंवसा वाटतो. पूर्वींच्या भागांप्रमाणेंच वाचकांनीं ही कृति गोड करून घ्यावी अशी विनंति आहे.

कामशेत, ३१ डिसेंबर, १९३६

गो. स. सरदेसाई

अनुक्रमणिका

कालसूची	७	५ दुर्हाचे दुष्परिणाम	७६
१ मराठ्यांवरील दुर्घट प्रसंग १७		१ कासमखानाचा पाडाव	७६
१ राजारामाचा पळ, राय- गडाचा पाडाव	१७	२ संताजी व धनाजी यांची आयेवारकुटी येथें लढाई	७९
२ अठरा वर्षांतील वादशहा- च्या हालचाली	२१	३ संताजीचा खून कर्तव- गारीचा अंदाज	८३
३ जिजीस प्रयाण	२४	६ राजारामाची अखेर	८७
४ युद्धयमान परिस्थितीचें आविष्करण	२८	१ सातान्यावर राजधानी	८७
२ सावरासावर	३२	२ राजारामाची शेवटची स्वारी	८८
१ या वेळेचे प्रमुख राष्ट्रचालक	३२	३ मृत्यु व बायकामुलें	९०
२ सर्जाखानाचा पाडाव	३९	४ राजारामाची योग्यता	९१
३ जिजी येथें अष्टप्रधानांच्या नेमणुका	४१	५ राष्ट्राची शिस्त विघडली	९२
४ संताजीची वादशहास दहशत	४४	६ गनिमी काव्याचा उपयोग	१००
३ संताजीपुढें मोगलांचा नाइलाज	४७	७ मराठ्यांची चढती कमान १०२	
१ यावनी मंडळनिर्यवन करावें	४७	१ शाहूची कैदेतील व्यवस्था	१०२
२ वतनांच्या आसक्तीचे दुष्परिणाम	५२	२ धाकटा शिवाजी	१०६
३ जुन्नरचा अलीबेग, राजा- रामाचा जनानखाना	५३	३ औरंगजेबाचें वार्धक्यांतील तारुण्य-सातारा परळी	१०९
४ संताजीचें एककल्ली वर्तन	५६	४ पन्हाळा विशालगड सिंह- गड राजगड	११६
४ संताजीचे अजब पराक्रम ६३		५ “ तारावाई रामराणी ”	१२२
१ जिजीचा रेंगाळलेला वेढा	६३	६ बाळाजीविश्वनाथ पूर्वपरिचय	१२६
२ मराठ्यांपुढें मोगलांची त्रैधा	६७	७ शाहूवरील दुर्धर प्रसंग व लग्न	१३२
३ राजारामाची सुटका- जिजीचा पाडाव	७१	८ अस्तोदय	१३७
४ याचप्पा नाईक व इस्मा- इल मका	७४	१ वादशहाची भयंकर दुर्दशा	१३७
		२ शाहूशी वादशहाची तडजोड	१४७
		३ वादशहाचा कष्टमय मृत्यु	१४९
		४ रामचंद्रपंत अमात्याचा शेवट	१५३
		५ युद्धाचे परिणाम-शाहूची सुटका	१५८
		६ शाहूला कालीदेवीचा वर	१६३
		सूची	१६५

स्थिरबुद्धि राजाराम

(जन्म २४ फेब्रुवारी, स. १६७०)

ठळक प्रसंगांची कालसूची

स. १६८९

- ८ जाने० त्रिवक्क किल्ला वादशहास हस्तगत.
 १ फेब्रु० शेख निजामाने संभाजीस पकडिलें.
 ९ " राजारामाचें मंचकारोहण रायगडावर.
 २१ " साल्हेर किल्ला वादशहास हस्तगत.
 ११ मार्च संभाजीचा वध कोरेगांवच्या छावणींत.
 २५ " झुल्फिकारखानाचा रायगडास वेढा.
 ५ एप्रिल रायगड सोडून राजारामाचें प्रतापगडास आगमन.
 मे राजगड, तोरणा, रोहिडा हे किल्ले वादशहास हस्तगत.
 ऑगस्ट राजारामाचें प्रतापगड सोडून पन्हाळ्यास प्रयाण.
 " संताजी घोरपडे व विठोजी चव्हाण यांनीं वादशहाच्या छावणीवर
 छापा घालून सोन्याचे कळस आणिले, त्यांस राजारामाने
 सन्मानाचे किताब दिले.
 " शेख निजामाला धनाजीनें लुटलें.
 १९ ऑगस्ट केसो त्रिमल पिंगळे यास हरजी महाडिकाने कैदेतून सोडून
 जिंजीचे कारभारावर नेमिलें.
 २६ सप्टेंबर राजारामाचें पन्हाळ्याहून जिंजीकडे प्रयाण.
 " रूपाजी भोसल्याने सय्यद अब्दुल्लाखानास जखमी केलें.
 २९ " हरजी महाडिकाचा जिंजी येथें मृत्यु.
 ऑक्टोबर वहीरजी घोरपड्याने राजारामास पाठीवर घेऊन तुंगभद्रेंतून
 पलीकडे नेलें.
 २८ " राजारामाचें वेलोर येथें आगमन.
 ३ नोव्हेंबर रायगड किल्ला झुल्फिकारखानास हस्तगत.
 १५ " राजारामाचें जिंजीस आगमन.

- ३० " झुल्फिकारखान जिंजीवर रवाना.
१८ डिसेंबर कोरेगांवचा मुकाम उठून वादशहाचें विजापुरकडे प्रयाण.

स. १६९०

- ४ जाने० केशव पंडितानें राजारामचरित ग्रंथ पुरा केला.
१४ " चंद्रग्रहणानिमित्त समुद्रस्नानासाठीं राजाराम जिंजीहून बाहेर गेला.
२२ मार्च केसो त्रिमल पिंगळे खजिना व फौज घेऊन कर्नाटकांतून महा-
राष्ट्रांत आला.
५ मे बाजी सजैराव जेथे यास राजारामानें इनामाची सनद दिली.
२१ मे विजापुरहून कृष्णाकांठीं गलगलें येथें औरंगजेबाची छावणी.
२५ मे साताऱ्याजवळ संताजी-धनार्जोनीं सर्जाखानाशीं लहून पकडून घेतलें.
५ जून शंकराजी नारायणानें प्रतापगड वगैरे मावळांतील किल्ले मोगलां-
कडून हिसकून घेतले.
५ जून झुल्फिकारखान फौजेसह जिंजीस दाखल.
६ जुलै मराठ्यांनीं खटावचें मोगलांचें ठाणें मारलें.
२९ ऑगस्ट झुल्फिकारखानाचा जिंजीस वेढा.
६ ऑक्टो० शिवाजीनें खालसा केलेलीं वतनें परत देण्याचा राजारामाचा हुकूम.
२३ " प्रतापगड, तोरणा, रोहिडा वगैरे किल्ले घेतल्याबद्दल शंकराजी
नारायणास सचिवपद.
नोव्हेंबर नागोजी माने व नेमाजी शिंदे मोगलांस सोडून जिंजी येथें
राजारामाकडे गेले.

- १२ डिसेंबर रामचंद्रपंतास अमात्यपद (= मुजूमदारी) मिळालें.

स. १६९१

- जिंजी येथें अष्ट प्रधानांच्या नेमणुका झाल्या.
प्रल्हाद निराजीस प्रतिनिधिपद व संताजीस सेनापतिपद.
मार्च वादशहा गलगल्याहून विजापुरास गेला.
११ एप्रिल नागोजी माने यांनं अमृतराव निंबाळकरास मोगलांकडून आणून
जिंजी येथें राजारामास भेटविलें.
" जिंजीपुढें मोगल फौजेचे भयंकर हाल.

- मे झुल्फिकारखान जिजीचा वेढा उठवून वांदिवाशला गेला.
- ४ जून हणमंतराव घोरपडे यास राजारामाची सनद, दिल्लीपावेतो मुख्त्त पायरी पायरीनें जिंकण्यासाठीं करार केलेलीं इनामें.
- २० जुलै आसदखान व कामबक्ष यांस जिजीवर जाण्याचा बादशहाचा हुक्म.
- ऑगस्ट झुल्फिकारखानानें तंजावर त्रिचनापल्लीहून मोठी व्द आणिली.
- १५ " मावळांतील वतनें परत देण्याचा राजारामाचा हुक्म.
- ९ सेप्टेंबर लोकांचीं वतनें घेतल्याबद्दल शंकराजी नारायणास राजा-
रामाचा ठपका.
- ४ आक्टोबर आसदखान व कामबक्ष यांची कडाप्पा येथें भेट.
- १६ डिसेंबर आसदखान व कामबक्ष जिजीस दाखल.
- स. १६९२
- जाने० पुणें प्रांताचा सरसुभेदार गंगाजी नारायण.
- " जिजीचा वेढा पुनः सुरू.
- २१ फेब्रु० सुलतानजी जगदळ्यानें मसूरच्या देशमुखीचें फर्मान बादशहा-
कडून मिळविलें.
- मे विजापुर सोडून बादशहाची पुनः गलगल्यास छावणी.
- जून परशुरामपंतास पन्हाळगड हस्तगत.
- २९ जुलै संताजी घोरपडे यास मिरजची देशमुखी राजारामानें दिली.
- १६ ऑक्टो० मराठ्यांस अडविण्यासाठीं कासीमखानाची तुंगभद्रेवर नेमणूक.
- १३ डिसें० संताजीनें अलीमर्दानखान यास लढाईत पकडून जिजीस नेलें.
- " आसदखानानें कामबक्षास कैद केलें.
- स. १६९३
- ५ जाने० संताजीनें देसूर येथें मोगलांची प्रचंड सामुग्री लुटून घेतली.
- ९ " इस्माईलखान मका यास धनाजीनें पकडून जिजीस आणिलें.
- २३ " झुल्फिकारखानाची हैराणगत. जिजी सोडून वांदिवाशला प्रयाण.
- फेब्रु० राजारामानें जिजी सोडून त्रिचनापल्लीकडे प्रयाण केलें.
- ७ " झुल्फिकारखानानें कासीमखानास संताजीच्या ताबडीतून सोडवून
वांदिवाशला नेलें. (वांदिवाश=बन्दीवास)
- १२ " अमृतराव निंबाळकरानें जिजीजवळ मोगलांचा पराभव केला.

- माचं वहीरजी घोरपडे व याचप्पा नायक राजारामास सोडून गेले.
 १० एप्रिल तंजावरास राजाराम व शहाजी यांची भेट.
 ५ मे राजारामानें अमृतराव निंवाळकराचें वतन मुधोजीस दिलें.
 ११ जून कामवक्ष व आसदखान परत जाऊन औरंगजेबास भेटले.
 " वहीरजी घोरपडे व याचप्पा नायक यांच्याशीं राजारामाची
 वेळोरजवळ लढाई.
 १४ नोव्हें. विक्रमहळ्ळीजवळ हिंमतखानानें संताजीचा पराभव केला.
 २१ " मालखेडजवळ हिंमतखान व संताजी यांची पुनः लढाई.
 डिसेंबर याचप्पा नायक अल्फिकारखानाकडे नोकरीस रुजू.

स. १६९४

- प्रल्हाद निराजीचा कर्नाटकांत मृत्यु, तिमाजी रघुनाथ हणमंते
 प्रतिनिधि.
 रामचंद्रपंताशीं संताजी घोरपड्याचा रुसवा.
 २२ मे त्रिचनापल्लीचा नायक व तंजावरचा शहाजी यांस अल्फिकार-
 खानानें जिंकून शरण आणिलें.
 १३ सेप्टे. मुधोजी निंवाळकरास राजारामानें मोगलांकडून आणवून धनाजीचे
 दिमतीस नेमिलें.
 " अल्फिकारखानानें याचप्पा नायकाचा शिरच्छेद केला.
 १९ ऑक्टो. राजारामाचा जनानखाना महाराष्ट्रांतून जलमार्गानें निघून जिंजीस
 नोव्हें. पोचला.
 रामचंद्रपंतानें संताजीची समजूत काढली आणि तो हिंमतखानाचे
 पाठलागास गेला.
 डिसें. अल्फिकारखानाचा जिंजीस पुनरपि वेढा.

स. १६९५

- एप्रिल मे बाहशहाचा मुक्काम गलगल्याहून विजापुरास आला.
 मे संताजीनें वहीरजीच्या मुलांचीं लग्नें परळी येथें केलीं.
 २१ मे बादशहाची छावणी ब्रह्मपुरीस.
 जुलै संताजीचा खटावच्या ठाण्यास वेढा. त्याचें व मोगलांचें मोठें झुंज..

- सेप्टेंबर चंदनवंदनजवळ धनाजीची मोगलांशीं लढाई, धनाजीचा पुत्र ठार.
 ७ ऑक्टो० रामचंद्रपंतानें सर्व सेनानायकांस जवळ बोलावून एकंदर युद्ध-
 परिस्थितीची वाटाघाट केली आणि प्रत्येकास कार्यक्रम
 ठरवून दिला.
 २० नोव्हेंबर चित्रदुर्गजवळ दुडेंरी येथें संताजीनें कासीमखान व खानाजाद-
 खान यांचा पाडाव केला.
 डिसेंबर तिरुवाडीजवळ झुल्फिकारखानाकडून धनाजीचा पराभव, गंगाजी
 वावर ठार.

स. १६९६

- २० जाने० धसवापट्टणजवळ संताजी व हिंमतखान यांचा लढाई, खानाचा मृत्यु.
 २६ फेब्रु० हमीदुद्दीनखानानें संताजीचा पराभव केला.
 एप्रिल अरणीजवळ झुल्फिखानाकडून संताजीचा पराभव.
 ” जिंजीस संताजीची राजारामाशीं भेट, उभयतांमध्ये वितुष्ट.
 मे संताजीचें सेनापतिपद काढून राजारामानें धनाजीस दिलें.
 ६ जून चित्रदुर्गचा जागीरदार ब्रह्माप्पा नायक यास मराठ्यांस सांमील
 झाल्याबद्दल वादशहानें शिक्षा केली.
 ९ ” जिंजी येथें तारावाईचा पुत्र शिवाजी जन्मला.
 ” कांचीजवळ आयेवारकुटी येथें संताजी व धनाजी यांची लढाई
 होऊन धनाजीचा पराभव, अमृतराव निंबाळकर ठार.
 २७ ऑक्टो. संताजीची फौज राजारामानें आपलेजवळ आणविली.
 ” शाहूस सोडविण्याचा रामचंद्रपंताचा प्रयत्न.

स. १६९७

- जनार्दनपंत हणमंते याचा मृत्यु.
 जाने० संताजीच्या पाठलागावर धनाजी विजापुरचे बाजूस आला.
 फेब्रु० पेनुकोंडाजवळ धनाजीनें झुल्फिकारखानाचे मदतीस जाणाऱ्या
 बेदरबख्तास अडविलें.
 ” विजापुरजवळ संताजी व धनाजी यांची लढाई. फौज फितल्यामुळें
 संताजीचा पराभव.

- मार्च दहिगांवजवळ हणमंतराव निवाळकराकडून संताजीचा पराभव,
संताजी रानोमाळ भटकू लागला.
- जून कारखाळ्याचे रानांत नागोजी मान्यानें मारेकऱ्यांकरवीं संताजीचें
शीर काटलें व तें वादशहास नजर केलें.
- ९ जुलै नागोजीचा वादशहाकडून गौरव.
- ” झुल्फिकारखानाची छावणी जिंजीहून वांदिवाश येथें गेली.
- २ ऑगस्ट झुल्फिकारखानाकडे तहाच्या वाटाघाटीसाठीं राजा कर्ण व खंडो-
बळाळ हे वांदिवाशला रवाना. वादशहानें ही वाटाघाट बंद करून
झुल्फिकारखानास जिंजी काबीज करण्याची निकड लावली.
- नोव्हेंबर राजा कर्ण जिंजास परत आला व राजाराम जिंजीच्या वेढ्यांतून
निसटला.
- १ डिसें. राजाराम वेलोर येथें दाखल.

स. १६९८

- ७ फेब्रु. जिंजी झुल्फिकारखानास हस्तगत. नारो प्रल्हाद ठार, खानास
नस्रतजंग हा किताब. राजारामाचा जनानखाना झुल्फिकारखानानें
सोडून दिला.
- २२ फेब्रु. राजारामाचें विशाळगडास सुखरूप आगमन. दोन महिने मुक्काम.
- २३ मे राजसवाईचा पुत्र संभाजी जन्म.
- ” सातारा येथें राजारामानें गादी स्थापन केली.
- १९ जुलै वादशहाची छावणी पुरानें वाहून गेली.
- १० सेप्टें. संभाजीपुत्र माधवसिंह याचा वादशहाचे कैदेत मृत्यु.

स. १६९९

- २ मे राजारामाचा दक्षिण कोंकणांत राजापुरकडे प्रवास.
- १० जून वाळाजी विश्वनाथ भट पुणें प्रांताचा सरसुभेदार.
- २० ” राजारामाचा मुक्काम वसंतगडावर.
- २३ सेप्टें. राजाराम मोगलांचे मुलखांत दंगल करण्यास निघाला.
- २९ ” कोन्हेर जगन्नाथ न्यायाधिशिवर होता.

- १९ ऑक्टो० बादशहानें ब्रह्मपुरीची छावणी सोडून स्वतः किल्ल्यावर मोहीम सुरू केली.
- ३१ " चंदनवंदनहून राजाराम बाहेर स्वारीवर चालला.
- " " बादशहानें रामचंद्रपंत व परशुरामपंत यांस कपटपत्रें पाठवून त्यांजमध्यें भेद उत्पन्न केला.
- १३ नोव्हें० परिञ्चाजवळ मोगल फौजेनें राजारामास गांठलें. तो नगरकडे परत वळला.
- २५ " बादशहास वसंतगड काबीज.
- ८ डिसें० बादशहाचा साताऱ्यास वेढा.
- २१ " कच्हाडजवळ हमीदुद्दीनखान व धनाजी यांचा प्रचंड झगडा, खानाचा पराभव.

स. १७००

- पुराघाटच्या लढाईत छत्रसालनें मोगलांचा पराभव केल.
- ९ जाने. मसूरजवळ झुल्फिकारखानानें धनाजीचा पराभव केल.
- ३ मार्च राजारामाचा सिंहगडावर मृत्यु, राजा कर्णास गादी, पण लगेच देवी येऊन त्याचा मृत्यु.
- २१ एप्रिल बादशहास सातारा हस्तगत. लगेच परळीस वेढा.
- ३० " बादशहा स्वतः परळीस गेला.
- ९ जून बादशहास परळी हस्तगत.
- जून बादशहाचे छावणीत शाहू अत्यवस्थ आजारी.
- १६ ऑगस्ट हणमंतराव निंबाळकरानें खटावचें ठाणें मारलें.
- १८ " बाजीराव पेशव्याचा जन्म.
- २६ " औरंगजेबनें शाहूस भेटून प्रकृतीची विचारपूस केली.
- ३० " औरंगजेबची खवासपुरास छावणी.
- ११ सेप्टें. नीरेच्या कांठीं घोरपड्यांनीं धनाजीचा पराभव केल.
- १ ऑक्टो. बादशहाची खवासपुरची छावणी वाहून गेली. बादशहास लंगडेपणा.
- १७ नोव्हें. दादो मल्हारनें कुंभारली घाटानें उतरून हबशावर स्वारी केली.
- १६ डिसें. बादशहा खवासपुर सोडून पन्हाळ्यावर निघाला.

२७ " हणमंतराव निंवाळकरांनै इह्लासखानास सातान्याजवळ गांइन
ठार मारिलें.

डिसें० धनाजी व संताजीचे पुत्र यांची लढाई. घोरपड्यांचा पराभव.

" पन्हाळ्यावर धाकट्या शिवाजीचें राज्यारोहण.

स. १७०१

१ जाने० वादशहा मिरजेस दाखल

१० " मराठे-मोगल यांचा रहिमतपुरजवळ लढाई.

२१ " पन्हाळ्याखालीं मोगल व धनाजी यांची निकराची लढाई.

४ फेब्रु० दादो मल्हारकडून जंजिरेकर सीदाचा पराभव.

२८ मे पन्हाळा व पावनगड वादशहास काबीज.

जून वादशहाची छावणी खटाव येथें.

११ सेप्टेंबर नीरेच्या कांठीं धनाजी व घोरपडे धंधु यांची लढाई. धनाजीचा
पराभव. हणमंतराव निंवाळकरास घोरपड्यांनीं पकडिलें.

९ नोव्हेंबर वादशहा विशाळगडकडे निघाला.

६ डिसेंबर वादशहा अंवा येथें दाखल.

स. १७०२

६ जाने० वादशहा विशाळगडाजवळ दाखल.

२७ एप्रिल सवाई जयसिंहाचा खेळण्यावर निकराचा हल्ला.

२७ मे परशुराम त्रिवकास वादशहाचें फर्मान विशाळगड मोगलांचे
ताब्यांत देण्यासंबंधाचें.

४ जून विशाळगडावर वादशहाचें निशाण. वादशहा परत निघाला.

ऑगस्ट तर्बितखानाकडून सिंहगडास वढा.

३० " वाळाजी विश्वनाथानें सिंहगडाचा बचाव केला.

१३ नोव्हेंबर वादशहा पेडगांवास दाखल.

स. १७०३

८ एप्रिल सिंहगडावर वादशहाचें निशाण.

१५ " वादशहा सिंहगड पाहण्यास वर गेला.

मे वादशहाची छावणी पुण्यास.

- १६ मे खंडोजी व जगजीवन पवार यांस वादशहानें मुसलमान करून
अब्दुल रहीम व अब्दुल रहमान हीं नांवे दिलीं.
- १० जुलई रायमानजी काका भोसले यास वादशहाकडून सहा हजारी मनसब.
- १० नोव्हेंबर वादशहाची राजगडावर मोहीम सुरू.
- २९ " वादशहानें शाहूचीं दोन लग्नें केलीं आणि त्यास कामवक्षाचे व
झुल्फिकारखानाचे हवाल्ये करून धनाजीशीं तडजोड चालविली.
- डिसेंबर नेमाजी शिंदे व केसोपंत पिंगळे यांनीं सर्जाखानास पकडून घेतलें.
- " केसोपंत व परसोजी भोसले नर्मदा पार होऊन माळव्यांत शिरले.

स. १७०४

- जाने. राजारामाच्या दोन मुलींचीं लग्नें वादशहानें समशेरजंग व
नेकनाम (देवगडचा गोंड राजा) यांच्याशीं केलीं.
- " संताजी पुत्र राणोजी याचा मोगलचे लढाईत मृत्यु. ताराबाईनें
संताजी पुत्र पिराजी यास सरंजाम नेमून दिल्या. सात वर्षे
देशांधडीस लागलेले घोरपडे फिरून स्वराज्यांत दाखल.
- " मराठ्यांनीं विजापुर लुटलें. फिरोजजंगानें फिरोजजवळ नेमाजी
सिंघाचा पराभव केला.
- १६ फेब्रुवारी संताजी सिलीमकराचा राजगडावर मृत्यु. किल्ला वादशहास हस्तगत.
- ८ मार्च वादशहास तोरणा हस्तगत.
- एप्रिल दाऊदखान पत्नी यास मराठ्यांनीं पकडून दंड घेऊन मुक्त केलें.
- " वादशहाची छावणी खेड येथें.
- डिसेंबर वादशहा वाकिनखेड्यावर चालून गेला.

स. १७०५

- जानेवारी धनाजी जाधव व नेमाजी सिंदे सुरतेवर गेले. सुरत लुटून ते
माळव्यांत शिरले.
- " मराठ्यांनीं लोहगड काबीज केला.
- ८ फेब्रु. वादशहाचा वाकिनखेड्यास वेढा.
- १९ एप्रिल येसूबाईनें चिंचवडचे देवांस आपली दैन्यावस्था कळविली.

- १ मे वाकिनखेडें बादशहास हस्तगत.
 जून मराठ्यांनीं राजमाची काबीज केला.
 जून-ऑक्टो. बादशहाचा मुकाम देवापुरास.
 जुलै मराठ्यांनीं सिंहगड, रोहिडा व राजगड काबीज केले.
 २३ ऑक्टो. बादशहा देवापुराहून परत निघाला.
 नोव्हें. डिसें. सुरत वऱ्हाणपुर लुटून मराठे माळव्यांत शिरले. बाळाजी विश्वनाथाची दिंडोरीकडे स्वारी.
 डिसेंबर अल्फिकारखान शाहूसह सिंहगड घेण्यास निघाला.
- स. १७०६
 २० जाने० बादशहा अहमदनगरास दाखल.
 ६ फेब्रु० शाहूस बादशहानें प्रतिबंधांतून मोकळें केलें.
 ४ मार्च नर्मदेच्या कांठीं रतनपुर येथें मराठ्यांकडून मोगलांचा पराभव.
- स. १७०७
 २० फेब्रुवारी अहमदनगर येथें औरंगजेवाचा मृत्यु.
 १ मे आजमशहानें नर्मदेवरून शाहूस परत पाठविलें.
 २२ नोव्हें. बाळाजी विश्वनाथ सरसुभेदार दौलताबाद.
- स. १७१६
 १९ नोव्हेंबर रामचंद्रपंतानें राजनीति ग्रंथ लिहिला.

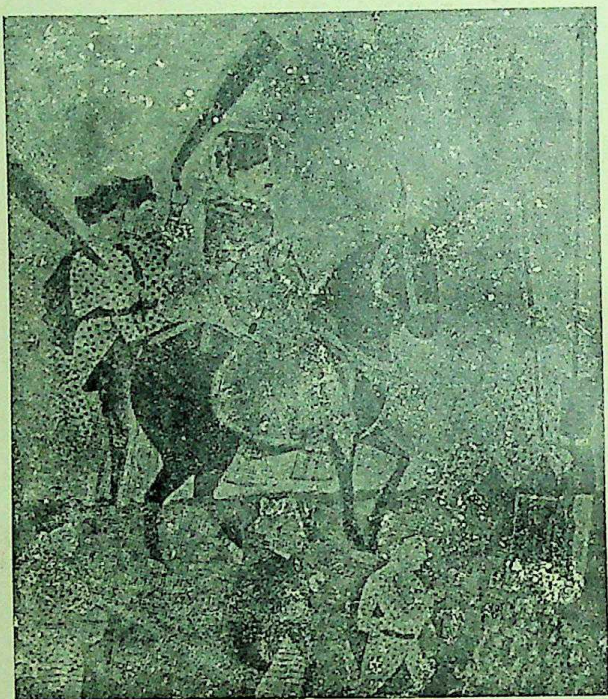
दुरुस्ती

राजारामाचे भागांत

- पृ. २६ टीप-औरंगजेब भाग ४ पृ. ४८२ असें समजावें.
 पृ. ९० ओळ १९ राजाराम मृत्यूची ता. ३ मार्च १७०० समजावी.
 पृ. ९१ ओळ १ अंबिकाबाई ही खानवीलकरांकडील होय.
 पृ. ११५ ओळ १ “ मार्च २१ ” वद्दल “ एप्रिल २१ ” पाहिजे.

शिवाजीचे भागांत

- पृ. १०८ ओळ २० स. १६६९ वद्दल १६६६ पाहिजे.
 पृ. २०७ व २०८ शिवाजीचा मृत्यु ता. ३ एप्रिल, १६८०.

स्थिरबुद्धि राजाराम

— १ —

मराठशाहीवरील दुर्घट प्रसंग

१६८९-९०

- १ राजारामाचा पळ, रायगडाचा पाडाव (फेब्रु.-नोव्हें. १६८९)
- २ अठरा वर्षांतील बादशहाच्या हालचाली (१६८९-१७०७)
- ३ जिंजीस प्रयाण (१५ सेप्टें.-१५ नोव्हें. १६८९)
- ४ युध्यमान परिस्थितीचें आविष्करण

१. राजारामाचा पळ, रायगडाचा पाडाव (फे.-नो. १६८९).—
 राजारामाचा जन्म तारीख २४-२-१६७० रोजी रायगडावर झाला. म्हणजे संभाजीच्या मृत्युसमयी त्याचें वय एकोणीस वर्षांचें होतें. ता. १-२-१६८९ रोजी संगमेश्वर येथें संभाजीस पकडल्याची बातमी रायगडावर पोचण्यास विलंब लागला नाहीं. राजाराम तेथील आदवखान्यांत नजरकैदेदाखल होता. त्यास 'रायगडचा किलेदार चांगोजी काटकर व येसाजी कंक यांनीं माघ वद्य अमा-वास्यास (१-२-१६८९) बाहेर आणून फाल्गुन शुद्ध तृतीयेस मंचकीं बैसविलें. मानाजी मोरे, प्रल्हाद निराजी व वरकड सरकारकून बंदीत होते ते सोडिले. शिक्क्यांचे प्रकरणांत यांस अटकेंत ठेविलें होतें. ज्यांचे कारभार त्यांस देऊन राजाराम राज्य करूं लागले. येसजी व सिदोजी फर्जेद यांस कडेलोट केलें. ' इतकें होत आहे तो वजीर आसदखानाचा पुत्र ईतिकदखान यास बादशहानें रायगड हस्तगत करून राजारामास पकडून आणण्याची आज्ञा केली. खानानें येऊन ता. २५-३-१६८९ रोजी रायगडास वेढा घातला, तेव्हां आंतील लोकांस बहुत संकट प्राप्त झालें. त्या समयीं गडावर असलेले मुत्सद्दी व सरदार जमा होऊन पुढील मसलत करूं लागले. खजिन्यांत शिल्लक

नाहीं, पागा व फौज सर्व मोडलें, किल्ले वेसरंजाम झाले, पूर्वीचीं अनुभवी माणसें मरून गेलीं. मोगलांच्या निरनिराळ्या फौजा मराठा राज्यांत सर्वत्र घुसून नाश करूं लागल्या, कोणासही एक ठिकाणी राहून स्वस्थपणा मिळेना. अशा स्थितीत राज्य राखण्यासंबंधानें मुत्सद्द्यांची बहुतेक निराशाच झाली. शत्रूशीं उघड टक्कर देणें शक्य नव्हतें. राज्याचा मालक संभाजीपुत्र तो अप्रौढ असून राजाराम प्रौढ व जाणता होता. म्हणून राजारामास पुढें करून राज्याचा वचाव करावा, असा विचार निघाला. त्यास येसूवाईचें अनुमत पडलें. तिनें सांगितलें कीं, 'तुम्हीं सर्व पराक्रमी सरदारांनीं एक-विचारें चालून, राजारामांनीं त्यांचे बायकां सुद्धां वाहेर पडावें. आम्हांस मुलास घेऊन राहण्यास योग्य जागा रायगडासारखी नाहीं. तुम्हीं सर्व वाहेर पडल्यावर शत्रु तुमचे अंगावर जातील. तुमचा सर्वांचा जमाव एके ठिकाणीं पोक्त झाला म्हणजे आम्हांस काढून तिकडे न्यावें.' ही बाईची पोक्त व स्वार्थनिरपेक्ष मसलत ऐकून सर्वांस धीर आला. परंतु येसूवाईस मागे एकटी टाकून निघून जाणें राजारामाच्या जिवावर आलें. तथापि प्रसंगावर दृष्टि देऊन, सर्वांचें समाधान करून तो बोलला, 'राज्याचे अधिकारी शिवाजी राजे पूर्वीचे तेच हे ऐसें लक्ष ठेवून, आम्ही कारभारी, आमचे आज्ञेत राहून, पूर्वीहून विशेष पराक्रम करून, औरंगजेवास जिंकून राज्य रक्षावें. येविशीं सर्वांचीं शपथाप्रमाणें व्हावीं.' येणें प्रमाणें सर्वांची एकवाक्यता व शपथक्रिया होऊन चैत्र वद्य १० शुक्रवार ता. ५ एप्रिल रोजीं राजाराम रायगडावरून प्रतापगडास गेला. रायगडावर साहित्य मुवलक असल्यामुळें कैक वर्षे किल्ला लढवितां येईल अशी तेव्हां अपेक्षा होती. राजारामानें आपला जनानखाना बरोबर घेतला, तो विशाळगड, रांगणा अशा अवघड जागीं ठेवून आपण सडे फिरते राहून मोगलांशीं युद्ध चालवावें अशी ही पहिली योजना होती. रामचंद्रपंत अमात्य, प्रल्हाद निराजी, शंकराजी मल्हार सचिव हेही राजारामाबरोबर वाहेर पडून फौजेची जमवाजमव करूं लागले; आणि चहूंकडची चातमी ठेवून जसा ज्याजवर प्रसंग येईल तशी त्याची निभावणी प्रत्येकानें करून मोगलांशीं सामना करण्याचा विचार ठरला.

इकडे संभाजी हातीं पडल्यानें वादशहाचा जोर अतिशय वाढला. गेल्या वर्षांत साल्हेरपासून पन्हाळा पावेतोंच्या प्रदेशांत त्याच्या फौजा घुसून मराठ्यांचा उच्छेद करीत होत्या. साल्हेरचा किल्ला तर ता. २१-२-१६८७ रोजीच त्यास मिळाला होता. संभाजी हातीं पडण्यापूर्वी थोडे दिवस ता. ८-१-१६८९ रोजीं त्रिवंकचा किल्ला

बादशहाचे कवजांत आला. त्यापुढील मे महिन्यांत राजगड, रोहिडा, तोरणा हे किल्ले सुद्धा बादशहास हस्तगत झाले. त्याच वेळीं कोंकणांतील कल्याण माहुली वगैरे ठिकाणें देखील मोगलांचे हातीं पडलीं. राजाराम प्रतापगडास असतां त्यास या गोष्टी कळून धास्ती उत्पन्न झाली. इतक्यांत बादशहाच्या फौजा प्रतापगडावर चालून येतात असें ऐकून पावसांतच राजाराम प्रतापगड सोडून पन्हाळ्यावर गेला. तेथें त्याचा मुकाम ता. २६ सेप्टेंबर पावेतो झाला. दरम्यान प्रतापगड किल्लाही मोगलांनीं घेतला; आणि राजाराम पन्हाळ्यावर आहे अशी खबर लागल्यानें मोगल फौजा पन्हाळ्यावर चालून येऊं लागल्या. तेव्हां रामचंद्रपंतानें विशाळगडावर राहून महाराष्ट्रांतील युद्धाची व्यवस्था पाहावी, आणि राजारामानें पन्हाळगड सोडून निवडक मंडळी घेऊन गुप्त वेषानें जिंजी येथें जाऊन राहावें असा वेत ठरून त्याप्रमाणें पत्रें पाठविण्यांत आलीं.

राजारामाचा मुकाम पन्हाळ्यावर असतां इकडे रायगडच्या वेढ्यांत कमतरता पडावी म्हणून रामचंद्रपंतानें संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांस ठिकठिकाणांहून मोगल सरदार चालून येत होते त्यांजवर छापे घालण्यास रवाना केलें. संभाजीस पकडणारा शेख निजाम हाच मुख्य सरदार पन्हाळ्यावर चालून येत होता, त्याचा संताजी व धनाजी यांनीं अत्यंत उच्छेद चालविला. केशव पंडितानें याचें वर्णन केलें आहे तें असें:—‘संताजी घोरपडे वगैरे ज्यांना पूर्वीं निजामाला जिंकण्यास रामचंद्रपंतानें पाठविलें, त्यांनीं त्यास साफ लुटून घेतलें आणि हत्ती घोडे वगैरे पुष्कळ वित्त हिरावून आणिलें. तेव्हां तो पन्हाळ्याच्या माचीवर केवळ जीव बचावून वसला.’ नाहीं तर या समयीं त्यानें राजारामासही पकडिलें असतें. याच भीतीमुळें राजारामास पन्हाळा सोडून सत्वर बाहेर जावें लागलें.†

मोगलांना दहशत घालण्यासाठीं याच वेळीं संताजीनें प्रत्यक्ष बादशहाच्या छावणीवर छाप घालण्याची अजब युक्ति सिद्धीस नेली. धनाजी जाधवाच्या फौजेंतील दोन हजार शिपाई व विठोजी चव्हाण ह्यांस बरोबर घेऊन संताजी आपले बंधु बहीरजी व मालोजी

† निजामविजयार्थ यान् संतघोरफडादिकान्

प्रथमं प्राहिणोत्तैर्हि निजामः परिलुंठितः ॥

गजाश्वादि धनं तस्य बह्वानीतं तदा रणात् ।

भूधरोपत्यकायां तु जीवमान्नावशेषितः ॥ रा. च. २. २९, ३०

यांजसहवर्तमान पन्हाळ्याहून तुळापुरी जावयास निघाला. मध्यरात्रीचे अंमलांत वादशहाचे छावणीपासून तीन कोशावर छविन्याचेऽ स्वारांशीं त्याची गांठ पडली. त्यांस संताजीने सांगितले, कीं वादशहाचे सरदार शिकें व मोहिते यांजकडून आम्ही छविन्यास गेलों होतो, ते परत जात आहों. अशी पक्की खूण सांगितल्यामुळे त्यांस मोगलांकडून रात्रीं अडथळा झाला नाही. अपरात्री त्यांनीं वादशहाचे लष्करांत शिरून छापा घातला. वादशहाच्या डेन्याचे तणावे तिघे बंधु घोरपडे व चव्हाण यांनीं तोडिले; आणि सोन्याचे कळस काढून घेतले. नंतर थोडीशी चकमक उडाली, तीं तत्तु निभावून ते सिंहगडच्या झाडींत आले. सिंहगडचा अधिकारी प्रतापराव गुजराचा पुत्र सिधोजी गुजर ह्यानें त्यांची बरदास्त ठेविली. संताजी लगट करून घाटाखालीं उतरला व रायगडाला वेढा घालणाऱ्या ईतिकदखानावर छापा घालून, त्याचे पांच हत्ती घेऊन त्यानें मोठ्या त्वरेनें ते पन्हाळ्यास राजारामापुढे आणून हजर केले. संताजीच्या ह्या पराक्रमाने राजाराम फारच संतुष्ट झाला. संभाजीचा वध झाला त्याच ठिकाणीं संताजीनें वादशाही छावणीवर हा छापा घातला, या पराक्रमाबद्दल संताजीस ममलूकत-मदार (प्रांताचा अगर देशाचा आधार) वहीरजीस हिंदुराव, मालोजीस अमीर-उल्-उमराव, व विठोजी चव्हाणास हिंमतवहादर असे किताब राजारामाने दिले. ह्या वेळेस खंडूजी नाईक पानसवळ हा सेनापति होता. (आगष्ट १६८९)*

शौर्यादि गुणांत मराठे कोणासही हार जाणारे नाहीत, त्यांचें मरण गळेकापू स्वमावांत आहे, हा प्रकार रायगड किल्ल्याचे वावर्तीत चांगला निदर्शनास आला. किल्ला इतका दुर्भेद्य कीं लहून तो बहुधा मोगलांस प्राप्त झाला नसता. वेढा घालून आठ महिने झाले, तथापि ईतिकदखानाचें पाऊल यत्किंचित् पुढें पडेना. वादशहाने त्यास सारखी निकड लाविली, आणि त्याच्या मागणी प्रमाणें सामान फौजा सर्व कांहीं तयार करून पाठविलें. तेव्हां खानानें कपटविद्येचा प्रयोग केला. सूर्याजी पिसाळ हा एक हुशार गृहस्थ वर किल्ल्याचे बचावास होता. त्यास वाईची देशमुखी देण्याचें आमिष दाखवून खानानें फितूर केलें. किल्ल्याचे दरवाजे उघडून सूर्याजीनें मार्गशीर्ष शु. २ रविवार ता. ३-११-१६८९ रोजीं मोगलांचा आंत प्रवेश करून दिला. त्या वेळीं येसूवाईची अवस्था काय झाली असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. जिवास अपाय

करणार नाही अशी खानाकडून शपथ घेवून नशीवास बोल लावित ती मुलामंडळींसह खानाचे स्वाधीन झाली. नवऱ्याचे पश्चात् दिरानेही आपणास सोडिले, आता आपणच आमचे मायबाप अशी आपली केविलवाणी स्थिति तिने खानास निवेदन केली. त्याने तिला जीव संरक्षणासंबंधाने भरपूर आश्वासन दिले. बाकी काय पाहिजे ते असो, पण खान होता म्हणूनच यांचे जीव जगले असे म्हणण्यास हरकत नाही. खानाने रायगड सर्व लुटून फस्त केला; शिवाजीचे सिंहासन फोडिले आणि हस्तगत झालेली संपत्ति व कैदी मंडळींचा भला मोठा परिवार त्याने बरोबर नेऊन कोरेगांव येथे बादशहापुढे रज्जू केला. बादशहाने संतुष्ट होऊन त्यास झुल्फिकारखान किताब दिला. याच नांवाने तो पुढे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. सूर्याजी पिसाळ्यास बादशहाने वाईची देशमुखी दिली, त्या संबंधाने भाईवंदकीच्या पुढे ज्या भानगडी झाल्या त्या स्वतंत्र कलमांत सांगितल्या आहेत. तसेच येसूवाई शाहू वगैरेंची तजवीज कशी झाली हेही पुढे ओघाने सांगण्यांत येईल. तूर्त एकंदर परिस्थितीचे स्वरूप प्रथम लक्षांत आणणे जरूर आहे.

२ अठरा वर्षांतील बादशहाच्या हालचाली (१६८९-१७०७).

व्यक्तिप्रमाणेच राष्ट्राची परीक्षा विपन्नावस्थेत होत असते. संभाजीच्या वधाने जो आघात महाराष्ट्रावर कोसळला, त्यामुळेच मराठ्यांच्या अंगचे खरे पाणी बाहेर झळकले. स. १६८९ त संभाजीस पकडून रायगड काबीज केल्यावर बादशहास वाटले की आपण आपल्या हयातीतील यशस्वितेचा परमोच्च बिंदु गांठला. पण हा त्याचा आनंद फार वेळ टिकला नाही. बरोबर अठरा वर्षांनी दक्षिणेतच अत्यंत विपन्नवास्थेत त्यास इहलोकची यात्रा संपवावी लागली. शिवाजीने स्थापिलेले राज्य सर्व लयास गेले असा भास प्रथम क्षणभर झाला, पण संभाजीच्या वधाने चवताळून जाऊन बादशहाचा सूड घेण्याची नवीन भावना मराठ्यांचे अंगी निर्माण झाली. हा सर्व राष्ट्राचा अपमान होय असे वाटून लहान मोठे लोक जिवाची तमा न धरितां बादशहावर तुटून पडण्यास सिद्ध झाले. जी धन्यता संभाजीने जिवंतपणी मिळविली नाही, ती त्याच्या अंतकाळच्या धाडसी वृत्तीने त्याने पुढे चिरकाल प्राप्त करून घेतली. मराठ्यांच्या इतिहासाला एवढे महत्त्व येण्यास बादशहाचा हा क्रूरपणाच कारण झाला.

संभाजीच्या वधानंतरच्या अठरा वर्षांचा महाराष्ट्राचा इतिहास इतक्या घडामोडींनी भरलेला आहे की त्याचे पृथक्करण करून सर्व व्यवहारांची संगति जुळविणे सोपे

काम नाही. त्यांतून सर्व गोष्टी स्पष्ट मांडण्यास लागणारी साधनसामुग्रीही पुष्कळशी अपुरी आहे. त्यासाठी उपलब्ध साहित्याचा उपयोग करून एकंदर कालाची एक अनुक्रमवार जंत्री आरंभीं मुद्दाम दिली आहे, ती ध्यानांत घेतल्यास पुढील विषयाचें आकलन सुलभ होईल. या अठरा वर्षांच्या दीर्घकाळांत कालस्थलव्यक्तींची मोठी गुंतागुंत झालेली नजरेस येते. वऱ्हाणपुरपासून तंजावर त्रिचनापल्लीपर्यंतच्या सातशें मैलांच्या विस्तृत प्रदेशांत वादशहाचे व मराठ्यांचे अनेक धुरीण सेनानायक सारखी धावपळ करीत असलेले दिसतात, त्यांची शक्य तितकी संगति पुढें जुळवून सांगितली आहे. सबब निरनिराळीं व्यवधानें नाट लक्षांत येण्यासाठीं प्रथम या प्रकरणांतील प्रमुख पात्र जो वादशहा त्याच्या हालचाली कालस्थलनिर्देशानें सतत दृष्टीपुढें वागविल्या पाहिजेत; म्हणजे त्या संदर्भांने इतरांच्या हालचाली ध्यानांत ठेवणें सोपें जाईल; आणि त्या बरोबरच वादशहाच्या जिवाची धावपळ होऊन त्याचा मुख्य उद्देश कसा दुरावत गेला हें दिसून येईल.

पुण्याच्या ईशान्येस भीमा नदीच्या कांठीं कोरेगांव येथें वादशहाची छावणी असतां ता. ११ मार्च स. १६८९ रोजीं संभाजीचा वध झाला. नंतर रायगड राजधानी काबीज करून आणि मराठ्यांचें राज्य संपलें असा जाहीरनामा काढून आपण लगोलग परत दिल्लीस जावें असा त्याचा मनोदय होता. या उद्देशानें नासिकपासून पन्हाळा विशाळगड पावेतोंचे किल्ले ताब्यांत आणण्याचें काम त्यानें प्रथम हातीं घेतलें. आणि पहिल्या सपाठ्यासच प्रतापगड, राजगड, तोरणा, सिंहगड, पुरंदर हे मावळांतले किल्ले काबीज केले. वास्तविक संभाजी हातीं लागण्यापूर्वीच त्यानें हा महाराष्ट्रांतील दुर्गम टापू हस्तगत करण्यासाठीं फौजा रवाना केल्या होत्या. मराठ्यांचें राज्य जिंकण्याचें हें काम वाटलें तितकें सुलभ नव्हतें. वर्ष सहा महिन्यांतच मराठ्यांचा वाढता जोर वादशहास कळून आला. या प्रसंगांत जी जूट व सावधगिरी मराठ्यांनीं दाखविली तिला इतिहासांत तोड मिळणार नाही. राजारामानें रायगड सोडून जिंजीस प्रयाण केलें, आणि तेथें राज्याची जमवाजमव आरंभिली, ही वार्ता वादशहास कळली तेव्हां महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत दोनही ठिकाणीं युद्ध चालविणें त्यास भाग पडलें. यास्तव ता. १८-१२-१६८९ रोजीं त्यानें आपला कोरेगांवचा मुकाम हालवून तो थोडे दिवस विजापुरास गेला (ता. ११-१-१६९०); आणि तीन चार महिने आजूबाजूस फिरत राहून पुढील सालच्या पावसाळ्यांत कृष्णेच्या दक्षिण कांठीं विजापुरच्या नैर्ऋत्येस ३४ मैल गलगलें.

वादशहाचे महाराष्ट्रांतील मुकाम

२३

येथे जाऊन राहिला (ता. २१-५-१६९०). या ठिकाणी त्याचा मुकाम मार्च १६९१ पावेतो झाला. त्यापुढचे चौदा महिने मार्च १६९१-मे १६९२ चे पुनः विजापुरच्या वाजूस काडून दुसऱ्यांदा त्याने गलगल्यासच छावणी केली. या ठिकाणी त्याचे वास्तव्य जवळ जवळ तीन वर्षे झाले. म्हणजे संभाजीच्या वधापासून सहा वर्षांचा त्याचा काळ दक्षिणोत्तर प्रदेशांतील युद्धावर नजर ठेवण्यासाठी विजापुरच्या वाजूस गेला. सहा वर्षांच्या या दीर्घ कालांत त्यास मराठ्यांच्या युद्धाचा चांगला अनुभव येऊन उत्तरोत्तर त्याची निराशा होत गेली; आणि महाराष्ट्रांतील व्यवहारांवर सक्त नजर ठेवण्यासाठी तो पुनः उत्तरेकडे वळला. स. १६९५ चे एप्रिल व मे हे दोन महिने विजापुरास घालवून नंतर त्याने पंढरपुराजवळ भीमेच्या दक्षिण कांठी ब्रह्मपुरी येथे आपली छावणी केली, आणि त्या जागेस इस्लामपुरी नांव दिले. या ठिकाणी तत्त्व चार वर्षे त्याची गेली (२१ मे १६९५-१९ ऑक्टो० १६९९). या अवधीत रमजानच्या उपवासासाठी तो सोलापुरास जात असे. वर्षांमागून वर्षे चालली तरी मराठ्यांचा जोर कमी होण्या ऐवजी उलट वाढतच आहे असा अनुभव त्याला आला; आणि कशाही प्रयत्नांने मराठ्यांशी तडजोड करून उत्तरेत परत जावे अशी अनेकांनी त्यास कळकळीची सल्ला दिली, तरी तिचा अन्वेष करून त्याने स्वतःच मोहिमेवर जाण्याचे ठरविले. आपले सैनिक कुचराई करितात अशी त्याची समजूत होऊन महाराष्ट्रांतील किल्ले काबीज करण्याचे काम त्याने स्वतः आपल्या अंगावर घेतले. तेव्हापासून जवळ जवळ चार वर्षे खपून त्याने सातारा, पन्हाळा, विशाळगड वगैरे कित्येक मोठे किल्ले हस्तगत केले; पण त्याची पाठ वळतांच ते लगेच मराठ्यांनी परत घेतले. स. १७०३ च्या एप्रिलांत वादशहाने सिंहगड काबीज करून पुढील पावसाळा पुण्यास काढिला. या मुकामांत पुण्याचे नांव त्याने मूहियाबाद असे ठेविले. पावसाळा संपतांच तारीख १०-११-१७०३ रोजी पुणे सोडून मावळांतील तोरणा राजगड वगैरे कांहीं किल्ले त्याने काबीज केले; आणि स. १७०४ च्या पावसाळ्यांत भीमेच्या कांठी खेड येथे मुकाम केला. त्या सालच्या अखेरीस खेड सोडून त्याने दक्षिणेस वाकिनखेड्याच्या बेरडांवर स्वारी केली; आणि स. १७०५ चा पावसाळा त्याने वाकिनखेड्यापासून आठ मैलांवर कृष्णेच्या कांठी देवापुर येथे काढिला. वयाची ८७ वर्षे होऊन गेली, तेव्हा त्याच्या मनाने घेतले की आतां दिल्लीस परत जावे. परंतु देवापुर येथे त्यास दुखणे लागून शरिरांत बिलकूल त्राण राहिले नाही. ता. २३-१०-१७०५ रोजी तो

देवापुर सोडून परत कसावसा पेडगाव येथे वहादुरगडास दाखल झाला. या वेळीं आजारानें व वार्धक्यानें त्याची प्रकृति इतकी क्षीण झाली कीं दिव्हीचा पल्ला झेंपेल असें त्यास वाटेना. ता. १४-१-१७०६ रोजीं वहादुरगड सोडून सहा दिवसांत तो अहमदनगरास पोचला. याच ठिकाणीं आणखी एक वर्षानें ता. २०-२-१७०७ रोजीं त्याच्या मर्त्य देहाचा व आजपर्यंतच्या प्रचंड मनोरथांचा एकदमच शेवट झाला.

३. जिंजीस प्रयाण (२६ सेप्टेंबर-१५ नोव्हें. स. १६८९) - पन्हाळा किल्ला काबीज करण्यासाठीं बादशहानें शेख निजाम या सरदारास रवाना केले होते, पण किल्ला मोठा व जवळ फौज थोडी म्हणून लगेच वेढा पूर्ण झाला नाहीं, यामुळे राजारामाचा तेथे थोडे दिवस निभाव लागून त्यास तेथून बाहेर निघून जातां आले. राजाराम पन्हाळ्यावर आहे असें समजतांच बादशहानें दुसरा मोठा सरदार रहुल्लाखान याची त्याजवर ताबडतोब रवानगी केली. रहुल्लाखान येतो असें ऐकून राजाराम पन्हाळ्याहून निसटला. निघण्यापूर्वी त्यानें देवीचा नवरात्राचा उत्सव साजरा केला; आणि आश्विन वा. ८ शुक्रवार तारीख २६ सेप्टेंबर सन १६८९ रोजीं तो बाहेर पडला, तेव्हां वेढा घालणारे प्रचंड सैन्य प्रथमच त्याच्या दृष्टीस पडलें. पन्हाळ्याहून रांगण्यास जाऊन तेथून पुढे कर्नाटकांतून सुमारें एक महिन्यानें ता. २८-१०-१६८९ रोजीं राजाराम वेलोर येथे पोचला. म्हणजे जवळ जवळ पांचशें मैल त्याचा प्रवास झाला. वेलोरचे ठाणे शिवाजीनें घेतलेलें मराठ्यांचे कबजांत होतें.

प्रवासांत राजारामाबरोबर जिवास जीव देणारी पुष्कळ निवडक मंडळी होती, त्यांतील कांहीं ठळक इसमांचीं नावे दिलेलीं आहेत तीं अशीं. सेनापति पानसवळ, प्रल्हाद निराजी, नीळकंठ मोरेश्वर व बहिरो मोरेश्वर पिंगळे, त्यांच्याच पदरचा उद्धवनामा ब्राह्मण, नीलकंठ कृष्ण, खंडो बल्लाळ, कृष्णाजी अनंत सभासद (शिवाजी-चरित्राचा कर्ता), बाजी व खंडोजी कदम, मानसिंग मोरे, संताजी जगताप, रूपाजी भोसले वगैरे प्रमुख होते.* रस्त्यांत त्यांस बहीरजी व मालोजी घोरपडे येऊन मिळाले.

* केशव पंडितानें राजारामचरित्र म्हणून एक लहानसें संस्कृत काव्य लिहिलेलें प्रसिद्ध झालें आहे, त्यांत फक्त या प्रवासाची तेवढीच विस्तृत हकीकत आहे. लेखक स्वतः राजारामाबरोबर असावा असे दिसतें. म्हणून पुढील हकीकत वाचकांस मनोरंजक वाटेल:—

जनानखाना विशाळगडावर बंदोबस्तानें ठेवण्यांत येऊन मागे संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनी ठिकठिकाणीं हिंडत राहून वादशहांचे फौजांचा समाचार घ्यावा असा निश्चय ठरला. या जिंजीच्या प्रवासांत संताजी घोरपडे राजारामाबरोबर नव्हता.

वेलोरच्या आग्नेयेस पन्नास मैल जिंजी हें स्थळ आहे. त्या ठिकाणीं राजाराम ता. १५ नोव्हेंबर रोजी पोचला. इकडे महाराष्ट्रांत ३ नोव्हेंबरास रायगड व आणखी

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालू

अग्ने सेनापतिः पश्चान्मानसिंघोऽरिमर्दनः ।

सत्यप्रतिज्ञः प्रल्हादः नृपसेवाविशारदः ।

तद्धस्तकोऽनंतसुतः कृष्णशर्मा महामतिः ।

तथा प्रधानः सुमतिर्नीलकंठश्च सानुजः ।

कृष्णात्मजो नीलकंठः महीपालहिते रतः ।

खंडोबल्लालमुख्याश्च कायस्थाश्चित्रगुप्तजाः ।

बाजीकदमनामाथ खंडोजीकोदमस्तथा ।

एते चान्ये च तं भूपमनुजगमुः पुरंदरं ।

सर्वे तुरंगमारूढाः प्रलपंतः परस्परं ।

ततः श्रीरामसेवायै भैरजीकः समागमत् ।

युतो मल्लजिता भ्रात्रा वरघोरपडान्वयः ।

भवशालो रूपसिंहः स्वसैन्येन समन्वितः ।

जगत्स्थापकसंताजिधीरो वीरबलाधिकः ।

केचित्कार्पाटिकावेष्टा दीनवेषधराः परे ।

मुनिवेषधराश्चान्ये वैश्यवेषधरास्तथा ।

मल्लेच्छकासीमसेनायां स्वसीमामत्यजन्नृपः ।

अंबूरनगरस्यायं देवालयमुपाययौ ॥

नारायणसुते श्रीमच्छंकरे लोकशंकरे ।

राज्यैकदेशं निदधे कारिदुर्गसमाश्रयं ।

रामचंद्रे तु सकलं राज्यं विन्यस्य गूढधीः ।

तस्य हस्ते धनाजीकं संताजीकं च शंकरं ।

अश्वसेनाधिपान्सर्वान् तथा पत्तिगणाधिपान् ॥

एक महिन्यानें पन्हाळगड हे दोन ही मजबूद किल्ले वादशहाचे हातीं पडले. मात्र त्या कामीं प्रत्यक्ष लढण्योपक्षां द्रव्यदानानेच मोगलांचे मनोरथ सिद्धीस गेले. एवंच सन १६८९ अखेर महाराष्ट्रांत मराठी राज्याचा अवशेष असा विलकूल राहिला नाही.

राजारामाचा जिंजीचा वरील प्रवास अत्यंत संकटग्रस्त अतएव इतिहासांत स्मरणीय आहे. तो पन्हाळ्याहून निघाला, तेव्हां वरोवर दोन तीनशें लोक असावे. ते सर्व घोड्यांवरून लांब मजला करीत गेले म्हणूनच एक महिन्यांत पांचशें मैलांचा प्रवास त्यांस करितां आला. वादशहानें तावडतोव त्यांच्या पाठलागास माणसें पाठविलीं, आणि कर्नाटकांतील मोठमोठ्या ठाण्यांतून निकडीचे हुकूम जाहीर केले, कीं राजाराम पळून जात आहे त्यास सांपडेल तेथें एकदम पकडावें. त्यामुळें राजारामाचा हा प्रवास विकट साहसाचा होऊन कित्येकदां त्यांवर अत्यंत जिवावरचे प्रसंग गुदरले. रस्त्यांत कोठें कसे मुकाम झाले त्यांचा उल्लेख आढळतो तो असा कीं, निघाल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं कृष्णा नदी ओलांडिली. रांगणा, गोकक, सौंदत्ती, हुवळी, बंकापूर हरिहरकडून पश्चिमेच्या मार्गानें हा प्रवास झाला असेल तर कृष्णा नदी ओलांडण्याचें कारण नव्हतें. विजापुरचा सुभेदार सय्यद अब्दुल्ला व त्याचा मुलगा हसन-अली खान हे या मंडळींच्या पाठलागावर धावून आले. राजारामास वर्धा व तुंगभद्रा नद्या वाटेत लागल्याचें व लक्ष्मेश्वराजवळ रूपाजी भोसल्यानें सय्यद अब्दुल्लाखानास जखमी केल्याचें वर्णन आहे. त्या प्रसंगां रूपाजी वगैरे ७० असामी मोगलांनीं पकडले. तुंगभद्रेजवळ सुभानगड येथें मोगलांनीं त्यांस पुनः वेढिलें. त्या वेढ्यांतून बहीरजी घोरपड्यानें राजारामास खांद्यावर उचलून घेऊन सुरक्षित पार नेलें. पण पुढें बहीरजी व आणखी शंभर इसम पकडले गेले. त्या सर्वांस वादशहानें विजापुरच्या किल्ल्यांत कैदेत ठेविलें. तेथून बहीरजी वगैरे वीस असामी पुढें पळून गेले, तेव्हां बाकीच्या ८० चा वादशहानें शिरच्छेद केला.* त्यानंतर त्यांनीं भिकारी, वैरागी, यात्रेकरू, व्यापारी अशांचे भिन्न वेप घेऊन पायीं प्रवास सुरू केला. रस्त्यांत वेदनूरच्या हद्दींतून चालले असतां तेथील राणीनें त्यांचा परामर्ष घेतला. मोगल सरदार जाननिसारखान याला ही बातमी कळतांच त्यानें वेदनूरवर स्वारी करून राणीस चांगली तंबी दिली. पण त्या पूर्वीच हे प्रवासी अंवर येथें दाखल होऊन तेथील देवालयांत उतरले. या ठिकाणीं बाजी काकडे म्हणून मराठ्यांचा अंमलदार होता त्यानें त्यांची निगा चांगली ठेवून

* Sarkar's *Aurangzeb IV, & V* page 482.

कर्नाटकास धीर आला

२७.

त्यांस वेलोर येथें पोचविलें. प्रवासांत अनेक ठिकाणीं जिवावरचीं संकटे आलीं त्यांचें रसभरित वर्णन वखरींत वगैरे केलेलें वाचण्यालायक आहे.

राजाराम जिंजीकडे गेल्यानें तिकडील हिंदु सत्ताधीशांस व त्याचा चुलतभाऊ. तंजावरकर शहाजी यांस मोठा धीर आला. औरंगजेवानें हिंदुस्थान पादकान्त केलें, त्यामुळे आतां आपला हिंदुधर्म नाहींसा होऊन सर्वत्र यावनी होणार, असा जो धाकः संभाजीच्या वधानें कर्नाटकांत निर्माण झाला होता, तो राजारामाच्या येण्यानें बराच कमी झाला. आदिलशाही व कुतूशाही हीं राज्ये औरंगजेवानें जिंकलीं खरी, पण कर्नाटकांतला मुख्य त्याचे हातीं पडण्यापूर्वीच राजाराम त्या वाजूस गेला. पूर्वी तिकडचा बराचसा मुख्य शिवाजीनें हस्तगत केला होताच आणि आतां तर औरंगजेवाचे हातीं तो जाऊं नये म्हणून तिकडच्या हिंदु सत्ताधीशांनीं एकमतानें मोगलांचा प्रतीकार करावा असा विचार केला. असें समानसंकट राष्ट्रैक्य वनविण्यास साधनीभूत होत असतें. केशव पंडित लिहितो, *

कर्नाटविषयैर्भूपैरेकीभूय महीपतेः

उपायनानि दत्तानि धनानि विविधानि च ।

सेना बहुविधाः स्वीया दानमानप्रतोषिताः

प्रेषितास्तस्य सेवायै म्लेंच्छसंमर्दनक्षमाः ।

राजाराम कर्नाटकांत जातांच तिकडचे सत्ताधीश एक होऊन आपल्या फौजा, धन व नजराणे घेऊन त्यास सामील झाले. हेतु हा कीं सर्वांनी मिळून मुसलमानांचा समाचार घ्यावा. याचप्पा नाईक व इस्माईलखान मका हे दोन इसम तिकडे प्रवळ

*हा केशव दामोदर पुरोहित संगमेश्वर तालुक्यांत पुन्ये नांवाचा गांव साखरप्यास लागून आहे तेथचा राहणारा, शिवाजीजवळ रामायण महाभारतादि ग्रंथांचें पुराण सांगत असे. पुढें संभाजी व राजाराम यांनीं त्यास दानाध्यक्षाचें काम दिलें. ता. ४-१-१६९० रोजीं त्यानें राजारामचरित हा ग्रंथ पुरा केल्याचें तो लिहितो. यानंतर लवकरच तो वारला असावा. स. प. पृ. १५७-१५८ वरील अंक ४४ ची सनद केशव पंडिताचा पुत्र रामचंद्र यास गांव व शेते इनाम दिल्याची आहे. राजारामचरित ग्रंथाचे पांच सर्ग असून श्लोकसंख्या २७५ आहे. काव्यदृष्ट्या हें सामान्यच होय.

होते, ते सुद्धा या मंडळीस सामील झाले, त्यांच्या हकीकती पुढे यावयाच्या आहेत. याच कारणास्तव झुल्फिकारखान औरंगजेबाच्या आज्ञेने जेव्हां जिजीवर चालून गेला तेव्हां त्याची कित्येक वर्षे सारखी कुचवणा झाली; आणि शेवटीं जरी जिजीचा किल्ला त्यानें मराठ्यांचे हातून जिंकून घेतला, तरी कर्नाटक प्रांत कांहीं संपूर्णपणे मोगल वादशाहींत दाखल झाला नाही. दक्षिणेंतील या कर्नाटकी प्रदेशावर मराठे आपला हक्क अखेरपर्यंत सांगत होते.

अनेक संकटांतून निभावून राजाराम जिजीस सुखरूप जाऊन पोचला याचें मुख्य श्रेय प्रल्हाद निराजी, वहीरजी घोरपडे, खंडो बल्लाळ, रूपाजी भोसले इत्यादि त्याच्या एकनिष्ठ सेवकांस दिलें पाहिजे. राजाराम दाखल होण्यापूर्वीच ता. १९-८-१६८९ रोजीं हरजी महाडिकानें केसो त्रिमल पिंगळे यास कैदेतून मुक्त करून कारभारावर नेमिलें. पण त्यानंतर अल्पावकाशांत ता. २९-९-१६८९ रोजीं हरजी महाडिक मरण पावला. राजाराम जिजीस गेला तेव्हां केसो त्रिमल पिंगळे हाच तिकडील कारभारावर होता.

४. युद्धमान परिस्थितीचें आविष्करण.—राजाराम पन्हाळगडावरून निघून जिजीकडे गेला, तोच मागे झुल्फिकारखानानें रायगड किल्ला काबीज करून येसूबाई व शाहू वगैरे मंडळींस कोरेगांवास आणून वादशहाकडे गुदरलें. त्यानंतर झुल्फिकारखानास वादशहानें लगोलग राजारामाचे पाठीवर कर्नाटकांत स्वाना केलें. ता. ३०-११-१६८९ रोजीं खान महाराष्ट्रांतून निघाला तो रायचूर, कर्नूल, नंद्याळ, कडाप्पा, गुरमकोंडा या मार्गानें सन १६९० च्या जून महिन्यांत जिजीपुढें जाऊन उतरला; आणि राजारामास हस्तगत करण्यासाठीं ता. २९-८-१६९० रोजीं त्यानें जिजीचा वेढा सुरू केला, तेव्हांपासून सात वर्षे नाना प्रकारचे संग्राम होऊन व कित्येक वेळां वेढा उठवून बाहेर जाऊन ता. ७-२-१६९८ रोजीं तो प्रचंड किल्ला झुल्फिकारखानानें काबीज केला; परंतु त्या पूर्वीच राजाराम जिजीतून निघून परत महाराष्ट्रांत आल्यामुळें खानाची इतक्या वर्षांची मेहनत एक प्रकारें फुकटच गेली. झुल्फिकारखान, त्याचा बाप वजीर आसदखान, वादशहाचा पुत्र, नातू व प्रचंड फौजा इतक्या त्या कामीं खपल्या, पण त्यापासून वादशहास म्हणण्यासारखा लभ्यांश कांहींच झाला नाही.

सन १६८९ च्या नोव्हेंबरपासून सन १६९७ च्या नोव्हेंबर पावेतो वरोवर आठ वर्षे राजारामाचा मुकाम जिजी व त्या लगतच्या प्रदेशांत झाला. आठ वर्षांचा हा

झुल्फिकारखानाच्या हालचाली

२९

काळ कांहीं लहान नव्हे. पण शत्रूच्या वेढ्यांत सांपडून नाना तऱ्हेच्या अडचणींनीं घासल्यामुळे राजारामास एवढ्या दीर्घ कालांत स्वतःचा पराक्रम गाजविण्यास संधिच आली नाही; किंवा असेही म्हणतां येईल कीं शिवाजीची कल्पक बुद्धि राजारामास नसल्यामुळे त्यास शत्रूवर मात करून स्वतंत्र लौकिक मिळवितां आला नाही. जवळच्या मंडळींनीं च त्याचा काय वोज राखिला तो खरा. आठ वर्षांचा त्याचा काळ बहुतेक जिंजीच्या किल्ल्यांत गेला. मध्यंतरी ता. १४-१-१६९० रोजी चंद्रग्रहण होतें त्यासाठीं तो जिंजीहून चाळीस मैलांवर समुद्रक्षानास गेला होता. त्या नंतर सन १६९३ च्या आरंभीं झुल्फिकारखान जिंजीचा वेढा उठवून बाहेर गेला, तेव्हां राजारामही बाहेर पडला. त्या सालच्या मे महिन्यांत तो तंजावरास जाऊन तेथें आपला चुलत भाऊ शहाजी यास भेटला; आणि त्याच वेळीं त्यानें त्रिचनापल्लीचे नायकास आपले बाजूस वळविलें. झुल्फिकारखानास ही बातमी लागतांच तो तंजावरावर चालून गेला तेव्हां राजाराम परत जिंजीचे किल्ल्यांत येऊन राहिला. तेथून तो सन १६९७ च्या अखेर निघून स्वदेशीं विशाळगडावर ता. २७-२-१६९८ रोजी पोचला.

जिंजीच्या वेढ्याची सात वर्षांची विशिष्ट हकीकत पुढें यावयाची आहे. तथापि इतका काळ वेढा चालूच होता असें मात्र नाही. सन १६९० च्या ऑगस्टांत वेढा प्रथम सुरू झाला, तो नीट चालत नाही आणि एवढ्या किल्ल्यास वेढा घालण्यास पुरेशी फौज जवळ नाही असें झुल्फिकारखानानें बादशहास कळविलें, तेव्हां त्यानें आपला पुत्र कामवक्ष व वजीर आसदखान (झुल्फिकारखानाचा बाप) यांजबरोबर भली जंगी फौज देऊन जिंजी हस्तगत करण्यास पाठविलें. ही मंडळी आस्तेकदमानें प्रवास करीत स. १६९१ अखेर जिंजीस पोचली. त्या पूर्वीच झुल्फिकारखान जिंजी सोडून तंजावराकडे पैसा वसूल करण्यास गेला होता. त्यास मोठी अडचण पैशाची असून सर्व ठिकाणीं बादशहा झाला म्हणून कोणास कसा पुरणार ! पगार नाही व पोटास नाही तर लोक तरी लडणार कसे, आणि मराठ्यांस जिंकण्याची बादशहाची इच्छा पुरी व्हावी कशी ! दुराग्रहाच्या नादांत अंध होऊन त्या शहाण्या बादशहाला या साध्या गोष्टी समजल्या नाहीत, यामुळे त्याची खराबी होत गेली. पुढें स. १६९२ च्या आरंभीं

* Sarkar's *Aurangzeb V* p. 96.

जिंजीचा वेढा व्यवस्थित सुरू झाला, पण कामवक्षाचें व उभयतां खानांचें वांकडें येऊन त्यांनी त्या शहाजाद्यास पकडून अटकेंत ठेविलें. त्यामुळें मोगल फौजांत वाचावाची होऊन मराठ्यांस बळ चढलें. याच वेळीं संताजी व धनाजी यांचाही जोर इतका वाढला कीं यांच्या हातांतून आपण सुरक्षित कसे निभावून जातो अशी पंचाईत झुल्फिकारखानास पडून त्यानें मराठ्यांकडे तहाचें बोलणेंही सुरू केलें; आणि वेढा उठवून खान जिंजीच्या उत्तरेस ३० मैलांवर बांदिवाश येथें स्वतंत्र छावणी करून राहूं लागला. मराठ्यांशीं स्नेह जोडण्याचेच त्याचे विचार सुरू झाले. याप्रमाणें तीन चार वर्षे पावेंतों जिंजीच्या वेढ्याचें काम बहुतेक बंद पडून त्या अवधीत बाहेरच कित्येक निकराचे संग्राम झाले.

झुल्फिकारखानाची ही ढिलाई बादशहाला विलकूल पसंत पडली नाहीं. खान कुचराई करितो असा त्यास संशय येऊन त्यानें वेढ्याची निकड खानास एवढी लावली, कीं स. १६९७ च्या नोव्हेंबरांत राजारामास अंतस्थपणें बाहेर जाण्याची संधि आगाऊ देऊन खानानें वेढ्याचें काम निकरानें हातीं घेतलें आणि लगेच दोन महिन्यांत जिंजीचा किल्ला काबीज केला. खरोखर जिंजीच्या या प्रकरणांत इतक्या हकीकती भरलेल्या आहेत कीं त्या व्यवस्थित मांडण्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच लिहावा लागेल. स. १६९८ च्या आरंभो महाराष्ट्रांत परत आल्यानंतर दोन वर्षांनीं राजाराम मृत्यु पावला, त्या दरम्यानच्या हकीकती पुढें यथावकाश येतील. मिळून स. १६८९-१६९८ चा काल कर्नाटकांतील युद्धाचा असें म्हणतां येईल. याच कालांत स. १६९७ च्या जून महिन्यांत संताजीचा खून झाला, हाही एक मराठ्यांच्या इतिहासांतील अजब बनाव म्हटला पाहिजे. अशी ही मुख्य चालकांच्या हालचालींची सामान्य रूपरेषा देऊन आतां ह्या प्रचंड मराठा मोगल युद्धाची मांडणी महाराष्ट्रांतून कशी उगम पावली त्याचें वर्णन करूं.

अठरा वर्षांच्या या प्रचंड झगड्यांत युद्धाची किंवा राजकारणाची ठरीव पद्धत अशी दोनही पक्षांत नव्हती. जेव्हां जसा प्रसंग उद्भवेल तसें त्याचें निवारण करण्याचा उपाय परिस्थित्यनुसार शक्य दिसेल तो स्वीकारण्यांत आला. बादशहा रायगडावर धावला कीं राजाराम रायगड सोडून पन्हाळ्यास गेला. बादशहाच्या फौजा पन्हाळ्यावर गेल्या, त्याबरोबर राजाराम जिंजीकडे गेला, तेव्हां लगेच जिंजीकडे बादशहानें त्याचा पाठलाग केला. त्यांतल्या त्यांत बादशहाचा कारभार बराचसा एकहुकमी होता. त्याचा हुकूम तोंडावर तरी त्याचे सेनानायक निमूटपणें पाळीत, मग पाठीमागे वाटेले तशी

कुचराई ते करीत तो प्रकार वेगळा. परंतु मराठ्यांचे बाजूस तर एक हुकमत गाजविणारा धनीच कोणी नव्हता. सर्वच धनी व सर्वच नोकर अशी त्यांची अवस्था होती. जेव्हा जसा प्रसंग गुदरेल त्यांत शक्य असेल ते उपाय करून ज्याला त्याला आपला निभाव करावा लागे. जिंकलो तर मिळवली, मेलो तर गेलो, अशी प्रत्येक मराठ्याची एक प्रकारची भालेराईच सर्वत्र चालू झाली. या भालेराईचा उगमही असाच झाला तो येथे सांगणे युक्त होईल.

वावाजी व रूपजी भोसले हे दोघे बंधु हातांत भाले घेऊन एकटेच युद्धास निघाले, त्यांच्या पराक्रमांवरून शिवाजीच्या अंमदानीत त्यांस 'भालेराव' ही पदवी मिळाली. राजाराम चंदीस गेल्यावर महाराष्ट्रांत त्यांस हवे होत तसे क्षेत्र मिळाले. मोगलांनी एखादे ठाणे हस्तगत केलें कीं या भालेरावांनीं चार लोक जमवून हरयुक्तीनें तें ठाणें परत घ्यावें, वाटेल तिकडे लूट करून पोट भरावें. ना कोणी विचारता, ना कोणी नियंता. या अरेरावीमुळे मोगलांस तात्पुरता आळा बसला, पण मराठी राष्ट्रांतील शिस्त म्हणून सर्वे नाहींशी झाली. पुढें रामचंद्रपंत, प्रल्हाद निराजी, धनाजी व संताजी वगैरे प्रमुख मंडळी एक एक ठिकाणचा जम बसवूं लागले, तेव्हां त्यांच्याच पक्षांतील या विनाशिस्ती उपटमुंभांचा त्यांस मोठा उपद्रव होऊं लागला. अशा लोकांस हुकूम केला तर ते तो ऐकतीलच असा बिलकूल नेम नव्हता. उलट धनाजीची प्रवृत्ति तर अशा अव्यवस्थेस भर देण्याची असून, संताजी कडक शिस्तीचा भोक्ता होता. त्यांचें पुढें वैमनस्य वनलें त्यास हा स्वभावभेद मुख्य कारण होय. सरंजामी पद्धत उत्पन्न होऊन मराठ्यांचे ठिकाणीं स्वैरवृत्तीचा प्रादुर्भाव होण्यास त्या वेळची परिस्थिति देखील पुष्कळशी कारण आहे. भालेराई म्हणजे अव्यवस्था मराठ्यांचे स्वभावांत भिनण्यास अनुकूल वातावरण प्रस्तुतच्या निर्णायकी कारभारांतून उत्पन्न झालें. मात्र तूर्त रूपजी भोसल्याचें शौर्य संकटप्रसंगांत राजारामाचे उपयोगास आलें. जिंजीचे प्रवासांत तो राजारामाबरोबरच होता.

— २ —

सा व रा सा व र

१६८९-१६९२

१ या वेळचे प्रमुख राष्ट्रचालक—

(१) रामचंद्रपंत अमात्य

(२) शंकराजी नारायण

(३) परशुराम त्रिंबक

(४) संताजी घोरपडे

(५) धनाजी जाधव

(६) खंडो बल्लाळ चिटणीस

२ सर्जाखानाचा पाडाव

३ जिंजी येथे अष्टप्रधानांच्या नेमणुका

४ संताजीची बादशहास दहशत

१. या वेळचे प्रमुख राष्ट्रचालक.—स. १६८९ चें साल मराठ्यांना अत्यंत निराशेचें गेलें. संभाजीचा वध होऊन रायगड राजधानी बादशहाचे हातीं पडली तेव्हां आभाळ फाटल्याप्रमाणें राष्ट्राची अल्प काळ सर्वथैव गांगरल्यासारखी स्थिति झाली. बादशहाला तर स्वर्ग दोन वोटें उरला. पण एक वर्षाच्या आंतच हा सर्व देखावा झपाट्याने पालटून गेला. राजाराम सुरक्षितपणें जिंजीस पोचून तेथें त्याची व्यवस्था लागली. इकडे रामचंद्रपंत, शंकराजी नारायण, संताजी व धनाजी या चौघांनीं सर्जाखानाचा पराभव करून मावळांतील किल्ले बादशहानें घेतले होते ते एक एक परत आणिले, तेणेंकरून राष्ट्राची पहिली उदास वृत्ति साफ नाहीशी होऊन त्यास नवीन हुरूप चढला. जसजसे विजय येत गेले तसतसे लोकांच्या अंगीं नवीन चैतन्य प्रगट होत गेलें. स. १६९०-१६९२ च्या तीन वर्षांत कारभारी व सेनानायक यांनीं एकचित्तानें अनुपम स्वार्थत्याग करून जो उद्योग धडाडीनें पार पाडिला तो तसाच अखेरपर्यंत टिकता, तर पुढचे पुष्कळसे अनर्थ टळले असते. या पहिल्या उपक्रमाचें मुख्य श्रेय वरील चौघांसच दिलें पाहिजे. त्यांत पांचवा परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधिही पुढें लवकरच सामील

४९४

झाला. या पांच व आणखी कित्येक प्रमुख पुढाऱ्यांची ओळख वाचकांस आरंभीच यथायोग्य करून दिल्यास पुढील हकीकती चांगल्या लक्षांत येतील. खरे म्हटलें असतां सामान्यतः राष्ट्राच्या संकटावस्थेंत एकाच व्यक्तीच्या हातांत सर्व सूत्रे असतील तरच यशःसिद्धि होते. शिवाजीसारखा चतुर पुढारी मिळाला कीं राष्ट्राचा भाग्योदय होतो, आणि संभाजीसारख्या अचतुर पुढाऱ्याचे हातीं सत्ता गेली कीं त्याला अयोग्यता प्राप्त होते. या सामान्य अनुभवास एक ठळक अपवाद प्रस्तुत राजारामाचे कारकीर्दीतच दिसून आला, म्हणून त्याचें महत्त्व मराठ्यांचे इतिहासांत विशेष ओढ. नानाविध मंडळींनीं एकजुटीनें वागून औरंगजेबासारख्या प्रबल शत्रूस नरम केले हा प्रकार काणत्याही काळीं अत्यंत प्रशंसनीय गणला जाईल. प्रथम रामचंद्रपंताची करामत सांगूं.

(१) रामचंद्रपंत अमात्य.—शिवाजीच्या कारभारांत अनुभव मिळवून आप-
त्प्रसंगीं मराठी राष्ट्राचा सांभाळ करणारी रामचंद्रपंताइतकी उज्ज्वल व्यक्ति इतिहासांत
बहुधा दुसरी मिळणार नाही. त्यानें लिहिलेला राजनीतीचा ग्रंथ मराठी राज्याचें हृदयच
सांगतो. त्यानें स्वतःच या वेळच्या आपल्या कारभाराचें व परिस्थितीचें वर्णन केलें
आहे तें असें—‘ हें राज्य ईश्वरदत्त, ईश्वर प्रसादसामर्थ्ये या राज्याची अभिवृद्धि
व्हावी असें समजून, त्या विस्खलित प्रसंगांत वरी सूक्ष्मबुद्धि चालवून, जे सेवक बुद्धिमंत,
कृतकर्मे होते त्यांचे मनोधारण व समाधाने केलीं. विचारबुद्धि हळूहळू वाढवून सर्वही
उद्योगतत्पर केले. सकल प्रजा निःसंशयपणें स्वामिकार्यास सादर जाहले. औरंगजेबा-
सारखा सवल शत्रु चालोन आला, त्यानें या राज्यानिमित्त आपला संपूर्ण पराक्रम व
अर्थवैभवादि सर्व शक्ति वेंचली, तथापि श्रीकृपेनें सकळही निर्फळ जाहलें; परिणामीं
हतोद्यम होत्साता, पराङ्मुख होऊन यमलोकास गेला.*’ सारांश, शिवाजीनें जीं
राज्यकारभाराचीं धोरणे वांधून दिलीं तीं प्राप्त परिस्थितींत अंमलांत आणण्याचा
रामचंद्रपंतानें भरपूर प्रयत्न केला. रामचंद्रपंत हा बैठा मुत्सद्दी, अनेकांची मजीं सांभाळून
त्यांस कार्यप्रवण करणारा, दूरदर्शी व शांतवृत्तीचा होता. शत्रूचा पाडाव करून शिवाजीचें
राज्य कायम राखणें एवढेंच त्याचें ध्येय होतें, मात्र शिवाजीचीं कित्येक धोरणे त्यास
मुद्दामच सोडून द्यावीं लागलीं. कोंकणांत सीदीवर वगैरे किरकोळ स्वारी त्यानें केलेली
आढळते. बाकी रणागणांवर तो कधीं गेला नाही.

* स. प. पृ. १८६ ले. ३७

रामचंद्रपंताविषयीं खुद्द राजारामाचा अभिप्राय व्यक्त झालेला आहे तो असा. 'पुढें औरंगजेव चालोन आले. संभाजी राजांवर सेना पाठविली. ते हस्तगत जाले. त्याउपरी राजाराम सिंहासनाखड झाले असतां औरंगजेवानें सक्ति करून संपूर्ण राज्य आक्रमावयाचा उद्योग केला, ते समयीं तांत्रांचें उठाण विशेष देखोन देशांतील राज्य-भार रामचंद्रपंतावर टाकून राजाराम स्वार होऊन कर्नाटक प्रांतें चंजीस गेले. मागें पंतांनीं सेनाभार मेळवून तांत्रांच्या फौजा मारून चालविल्या. कित्येक देश दुर्ग तांत्रा-क्रांत झाले होते ते पुनः हस्तगत करून, गेलें राज्य संपादून वरचेवरी संतोष-वार्ता चंजीस पाठवीत गेले. त्यावरून पूर्वीचा मुज्मूचा हुद्दा त्यांस सांगून दिवसें दिवस कृपा विशेष केली. त्यांनींही निष्ठापूर्वक वर्तोन स्वामींचें राज्य तांत्राकान्त जालें होतें तें संपूर्ण यथापूर्व हस्तगत केलें. चंजीस तांत्रांची जरब होऊन परीघ पडला, त्या समयीं देशांतून कर्नाटकांत सेनासंभार पाठवून स्वामींचें संकट निरसन केलें.'

महाराष्ट्राच्या या आपातप्रसंगीं रामचंद्रपंतासारखा धुरीण राष्ट्रस लाभला हें मोठें भाग्य होय. त्यानें सदैव जागृत राहून आणि मनुष्यस्वभाव ओळखून महाराष्ट्र व कर्नाटक अशा दोनही ठिकाणीं वादशहाशीं झगडा करून त्यांत यश मिळविलें; आणि निरनिराळ्या पराक्रमी व्यक्तींस त्या उद्योगांत सामील करून घेतलें. पन्हाळ्याहून जिजी पावेतों लष्करी पत्रांचें दळणवळण त्यानें अविच्छिन्न चालू ठेविलें होतें.

(२) शंकराजी नारायण.-रामचंद्रपंताबरोबर महाराष्ट्रांत वावरणारा त्याचा पहिला जोडीदार शंकराजी नारायण होय. तो मोठा युक्तिवाज व हस्त-वेनें कार्य सिद्धीस नेणारा होता. पुण्याच्या दक्षिणेस पुरंदर शिरवळपासून वाई साताऱ्यापावेतोंच्या मावळांतील अवघड प्रदेशाचा हा शंकराजीपंत पूर्ण माहितीगार होता. याचा बाप नारो मुकुंद यास शिवाजीनें भोरप ऊर्फ सुधागड किल्ल्याची सवनिशी दिली. त्या कामावर असतां शंकराजी नारायण हा मोरोपंत पिंगळ्याचे हाताखालीं कामास लागला, आणि मावळांतील व्यवहारांत त्याची हुशारी रामचंद्रपंताच्या नजरेस येऊन मावळ प्रांताच्याच बंदोबस्तासाठीं त्यानें शंकराजीचा उपयोग करून घेतला. मावळांतील लोकांची त्यास चांगली माहिती असून त्यांजवर त्याचें वजनही होतें. इकडे औरंगजेवानें संभाजीस पकडून मावळांतील किल्ले काबीज करण्याचा सपाटा चालविला, त्या वेळीं शंकराजीनें मावळी फौज जमवून मोगलांचा उच्छेद करून अल्पावकाशांत मावळांतले किल्ले

बादशहाच्या कबजातून परत घेतले. तो अत्यंत कजाखी, उलाढाली करण्यांत निष्णात व धाडसी होता. हातीं घेतलेल्या कामीं तो कधीं सबब सांगत परत आला नाही. रामचंद्रपंतावर त्याची पूर्ण निष्ठा होती.

मावळांतील किल्ले लंगोलग परत घेण्यांत शंकराजीनें अनुपम हुशारी प्रगट केली. ता. ५-६-१६९० रोजीं तो लिहितो, 'आम्ही स्वारी करून वाईस आलों. वाईचा कोट व प्रतापगड आदिकरून किल्ले रगडून घेतले. या उपर मावळचा मामला सुरळित होऊन देशाची मामुरी व्हावी, लोकांचें गोमटें करावें म्हणून महादाजी सामराज यांस ते प्रांतींचा सुभा सांगोन पाठविले आहेत. तरी पोखत जमावें स्वारी शिकारी करून गनिमानें गड घेतले आहेत ते फिरावून हस्तगत करणें.' त्यापुढील ता. ३-७-१६९० चें पत्र. 'तुम्ही प्रचंडगडीचे बावें खटपट करून गड घेतला त्यावरून संतोष जाला. तरी राजगड, सिंहगड यांविशीं खटपट तत्तूद करून हस्तगत होत तें अवश्य करणें.' तसेंच देशमुख, देशकुलकर्णी, खासनीस, मुतालिक, चौगुले वगैरे वतनदारांस हकांची रोख रकम ठरवून शिवाजीनें वतनें खालसा केलीं होती, तीं पुनः परत दिल्याशिवाय पोततिडिक लागत नाही व मुलूक आबाद होत नाही, असें नजरेस आल्यावरून शंकराजी नारायण व रामचंद्रपंत यांनीं सर्व वतनदारांचीं वतनें पूर्वींच्या मालकांच्या स्वाधीन केलीं. राजारामानें हा प्रकार पुढें मान्य केला असला तरी तो मुख्यतः शंकराजीपंतानेंच प्रथम घडवून आणिला.*

संभाजी पकडला गेला, त्या सुमारास राजगड किल्ला मोगलांचे हातीं पडला. बादशहानें अबूल खैरखान ह्यास तेथील किल्लेदार नेमिलें. इतक्यांत मराठ्यांनीं त्या किल्ल्यास पुनरपि वेढा घातला. संभाजीस पकडल्याची बातमी त्यांस लागली नव्हती. अबूल खैरची इतकी त्रेधा उडाली, कीं जीवदानाचें वचन घेऊन किल्ला सोडून जवळच फिरोज जंग नामक एक मोगल सरदार होता, त्याचे छावणींत तो रात्रीचा पळून जाऊं लागला. रस्त्यांत मराठ्यांनीं त्यास गांठून सर्वस्वी नागविलें. पुढें बादशहानें त्याची मनसब काढून त्यास मकैसे पाठविलें.†

राजगडाप्रमाणेंच प्रतापगड, रोहिडा, तोरणा हे किल्ले शंकराजी नारायण व रामचंद्रपंत यांनीं घेतले, (ता. २३-१०-१६९०). तसेंच पुरंदर किल्ल्याचाही इलाज करण्यांत

* पहा खं. १६-२७ व खं. १७-२०, २१ इत्यादि. † काफीखान.

आला.* शंकराजीची या वेळची कामगिरी रामचंद्रपंताने जिंजीस राजारामाकडे लिहून कळविली तिचा उल्लेख आहे तो असा. 'शेख निजामानें संगमेश्वरीं ठाणें घातलें व सर्जाखान साताच्यास वेढा घालून बैसला, त्यांसीं युद्धप्रसंग करून शंकराजीपंतांनीं गनीम पराभवातें पावविला.' † या कामगिरीबद्दल राजारामानें शंकराजीस सचिवपद दिलें, त्या वेळीं त्यानें आपली हकीकत लिहून कळविली ती अशी:—'स्वामींच्या पुण्य प्रतापें करून देश दुर्ग काबीज होतील तेथपर्यंत स्वामींनीं राज्यभार आमच्या स्वाधीन केलाच आहे. सांप्रत स्वामींनीं आम्हांस सुरनिशीचा कार्यभाग सांगितला (ता. २३-१०-१६९०, कार्तिक शु. १ शके १६१२), रायगडापासून कोंकणपट्टी स्वाधीन केली. रामचंद्रपंतांस मुज्जूचा कार्यभाग सांगोन त्यांच्या स्वाधीन करवाडापासून पलीकडे वरघाट गोकर्ण पावेतोंची कामगिरी केली. लष्कर दुतर्फा वांटून दिले. धनाजी जाधव यांनीं आम्हांकडे असावें, संताजी घोरपडे यांनीं रामचंद्रपंतांकडे असावें. ऐसा तह केला.' हा लेख ता. १२-१२-१६९० चा आहे. ‡

जिंजीस जातांना छत्रपतीनें रामचंद्रपंतास 'हुकमत पन्हा' व शंकराजीपंतास 'राजाज्ञा' हे किताब दिले. † पुढें जिंजीहून राजारामानें शंकराजी नारायणास सुरनिशी म्हणजे सचिव पद दिलें तें वर सांगितलें आहे. रामचंद्रपंत व शंकराजी या दोघांचें कल्पनाचातुर्य आणि संताजी व धनाजी यांचें युद्धकौशल्य यांचा अप्रतिम संगम झाल्यामुळेच वादशहाचा पाडाव होऊन एवढ्या महायुद्धांत मराठी राज्याचा वचाव झाला. या चौघांची एक गट्टी होती तोंपर्यंत त्यांजपुढें टिकाव धरण्याची छाती कोणासही झाली नाही. मावळ व कोंकण या प्रदेशाचा कारभार तर सर्वस्वी रामचंद्रपंत व शंकराजीपंत यांनींच उरकला.

(३) परशुराम त्रिवंक.—प्रतिनिधि घराण्याचा संस्थापक परशुराम त्रिवंक याच वेळीं प्रथम प्रसिद्धीस आला. हा नांदगिरीजवळच्या किन्हई गांवचा राहणारा. हा औंधच्या मूळपीठावरील यमाई देवीचा उपासक असे. माधवराव व परशुरामपंत हे दोघे बंधु किन्हईचे कुलकर्णी. परशुरामपंत तरुणपणींच विशाळगडास येऊन रामचंद्रपंत अमात्याचे हाताखालीं कारकुनी करूं लागला. त्याची हुशारी दिसून आल्यावरून

* पे. द. ३१-५०. † स. प. पृ. १६७. ‡ ऐ. सं. सा. ले. ७६.

† खं. २० पृ. ३७९.

पंतानें त्यास दरमहा आठ होन पगारावर आपला मुतालिक नेमिलें.* नंतर तो युद्धसंग्रामांत भाग घेऊन पराक्रम गाजवूं लागला, त्यावरून त्यास 'सुभालंकर' व 'समशेरजंग' हे किताब आणि कालांतरानें प्रतिनिधि, प्रधान, अमात्य अशीं पदे मिळत गेलीं. औरंगजेब वादशहा महाराष्ट्र जिंकण्याचे प्रयत्न करीत असतां परशुरामपंतानें किल्लांच्यांचा बंदोबस्त ठेवून आणि लोकांचे ठिकाणीं स्वराज्याभिमान उत्पन्न करून, भिरजपासून रांगण्यापर्यंतचा प्रदेश मोगलांचे ताब्यांतून सोडविला. राजारामाचे पश्चात् ताराबाईची मुख्य भिस्त परशुरामपंतावरच होती.

परशुरामपंताचा पहिला पराक्रम पन्हाळा किल्ला परत घेण्यांत निदर्शनास आला. मावळांतले किल्ले शंकराजी नारायणानें घेतले, पण रायगडच्या खालोखाल राजधानी सारखाच पन्हाळा किल्ला व त्याच्या जोडीचा पावनगड राजाराम जिंजीस निघून जातांच स. १६८९ च्या अखेरीस वादशहानें हस्तगत केला, तो सारखा दोन वर्षे खपून परशुरामपंतानें सन १६९२ च्या जून महिन्यांत परत काबीज केला. § त्यामुळे वादशहा अत्यंत संतापून गेला आणि पुढें तीन वर्षेपावेतो पन्हाळा परत घेण्याविषयी त्यानें जंग जंग पळाले. त्याचे नातू व दुसरे मोठमोठे सरदार पन्हाळ्यास वेढा घालून वसले होते, परंतु तितक्यांस पुरेपुरे करून पंतानें किल्ला हातचा जाऊं दिला नाहीं. पांच वर्षे पावेतो या स्थळावद्दल जी झोंबाझोंबी चालली, तिचे पूर्ण तपशील उपलब्ध होतील तर आपल्या इतिहासांत एक चांगलीच भर पडेल. हाव्हां केवळ एकतर्फी मुसलमानी लेखांकांचे अल्प उल्लेख तेवढेच उपलब्ध आहेत. तीन वर्षे खपूनही पन्हाळा हातीं आला नाहीं, तेव्हां हे किल्ले घेणें किती अवघड आहे याजवद्दल वादशहाची खात्री पटली.

परशुराम त्रिवक् विचारी व एक प्रकारें सत्त्वशील असा पुरुष असून लष्करी व मुत्सदी अशा दोन्ही अंगांत हिंमतीनें वागणारा होता. रामचंद्रपंत व शंकराजी नारायण या दोघांचेही गुण त्याच्या अंगां बऱ्याच अंशीं वसत होते. छत्रपतीवर त्याची निष्ठा अढळ होती.

(४) संताजी घोरपडे.—भोसले व घोरपडे हीं दोनही घराणीं उदेपुर येथील एकाच सिसोदिया वंशापासून उगम पावलीं. मुधोळकर घोरपड्यांचें घरानें वडील व सातारकर भोसल्यांचें धाकटें. उप्रसेनाचा वडील पुत्र कर्णसिंह हा घोरपड्यांचा पूर्वज आणि त्याचा धाकटा पुत्र शुभकृष्ण हा भोसल्यांचा पूर्वज, हें मार्गे भोसल्यांचे

पूर्वपीठिकेत सांगितलेंच आहे. कर्णसिंहापासून नववा पुरुष बाजी घोरपडे, ज्यास शिवाजीने मारिलें; आणि शुभकृष्णापासून दहावा पुरुष शिवाजी भोसले. बाजीचा

चुलतभाऊ म्हाळोजी याचा वंश वाजूस दाखविला आहे. शिवाजीने कर्नाटकांत स्वारी केली त्या वेळीं संताजी व वहीरजी त्याजबरोबर होते. पुढें कृष्णेच्या दक्षिणे-कडील कर्नाटकाचा बहुतेक भाग घोर-पड्यांनीं जिंकल्यावरून, सोडूर, गजेंद्रगड, दतवाड, कापशी वगैरे शाखा पुढें उत्पन्न झाल्या. संताजीस सेनापतिपद राजारामा-कडून स. १६९१ त मिळालें, तें स. १६९६ त संताजीचें काडून राजारामानें धनाजी जाधवास दिलें, त्यावरून तो पुढें नाराज झाला. वहीरजी व त्याचा पुत्र सिधोजी आणि नातू मुरारराव यांनीं पुढें मराठशाहीच्या राज्योद्योगांत प्रमुखपणें भाग घेतलेला आहे. यावरून त्यांचें महत्त्व लक्षांत येईल.

(५) धनाजी जाधवाचा वंश सिंदखेडकर जाधवांपासूनच उगम पावला.

जिजाबाईचा बाप लखूजी व बंधु अचलोजी यांचा दौलताबादेस खून झाल्यावर अचलोजीचा अल्पवयी मुलगा संताजी याचें संगोपन जिजाबाईनें केलें. लखूजीचा भाऊ जगदेवराव दिक्षीस मौंगल-वादशाहाचे आश्रयास गेला, तिकडून त्यास 'स्तुमराव' किताब मिळाला. जिजाबाईचा वडील मुलगा संभाजी व तिचा भाचा संताजी हे समयस्क एकत्र राहत असत. दोघेही कनकगिरीचें युद्धांत एकदमच मारले गेले. संताजीचा मुलगा शंभुसिंह शिवाजी-बरोबर असे. त्याचा मुलगा धनाजी याचा जन्म स. १६५० च्या

†संताजी, वहीरजी व मालोजी यांना अनुक्रमें 'ममलकतमदार,' 'हिंदुराव' व 'अमीरुल-उमराव' असे किताब लावतात, ते बहुधा त्या त्रिवर्ग बंधूंनीं आपसांत वांटून घेतले असावे. मुरारराव घोरपडे यास पुढें वजारतमाव हा किताब मिळाला-पद्मा वर पृ. २०. संताजीबरोबर नारो महादेव हा ब्राह्मण मदतगार नेहमीं असे तो इचलकरंजीकरांचा मूळ पुरुष होय. (इ. इ.)

सुमारास झाला, आणि मोठा झाल्यावर तो प्रतापराव गुजराचे हाताखाली काम करू लागला. उंबराणी व नेसरी येथील लढायांत धनाजीचा पराक्रम शिवाजीच्या नजरेस विशेष आला. संभाजीचे कारकीर्दीत मात्र धनाजीचें नांव कोठेही आढळत नाही. तथापि संभाजीच्या मृत्युनंतर त्याचा पराक्रम विशेष झळकू लागला. राजाराम जिजीस गेल्यावर महाराष्ट्रांत धनाजीनें अजव पराक्रम करून बादशाही फौजांवर विजय मिळविले म्हणून राजारामानें त्यास जयसिंहराव किताब दिला.

(६) खंडो बल्लाळ चिटणीस.—या वेळच्या प्रमुख पुढाऱ्यांत व निष्ठावंत सेवकांत खंडो बल्लाळ चिटणिसाची गणना अवश्य केली पाहिजे. याची हकीकत पूर्वी संभाजीचे भागांत आली आहे. संभाजीस पकडण्यांत आलें, तेव्हां खंडो बल्लाळ त्या-जवळ होता. संभाजीच्या वधानंतर तो राजारामाबरोबर जिजीस गेला आणि त्याच्या-साठो अनेक संकटें व प्राणांतिक अपेष्टा त्यास सहन कराव्यास लागल्या. त्याचा भाऊ निळो बल्लाळ यास राजारामानें राजा कर्णाची दिवाणगिरी दिली. खंडो बल्लाळाची स्त्री चंदीत निवर्तली. तेव्हां राजारामानें देशींहून दोन नवऱ्या कामी व काकाई तिकडे नेल्या, लग्न करविलें. राजारामाची कृपा पूर्ण पाहून, विनंति केल्यावर, दाभोळ प्रांतीची सरदेशमुखी वतन वंशपरंपरा करून दिलें. '§ हें त्यानें आपलें वतन गणोजी शिर्क्यास देऊन त्याचे मार्फत राजारामाची सुटका जिजींतून करविली तो प्रकार पुढें सांगण्यांत येईल.

२ सर्जाखानाचा पाडाव (२५-५-१६९०).—सर्जाखान हा एक शूर विजापुरी सरदार औरंगजेबाचे तैनातींत असून त्यानें वाईजवळ हंबीरराव मोहित्यास लढाईत ठार मारिलें ती हकीकत पूर्वी सांगितली आहे. * पुढें त्यास औरंगजेबानें रस्तुमखान किताब दिला. प्रस्तुत त्यानें प्रमुख किल्ले काबीज करण्यास आपले सरदार चहुंकडे रवाना केले त्यांत या रस्तुमखानास सातारा हस्तगत करण्याची कामगिरी सांगितली. खान सातार्याकडे येऊं लागला तेव्हां रामचंद्रपंत, शंकराजी नारायण व संताजी, धनाजी असे चौघे त्याजवर चालून गेले. खानाचे आघाडीवर त्याचा मुलगा घलीव म्हणून होता तो तावातावानें मराठ्यांचे अंगावर घुसला, त्या समर्थी मराठ्यांनीं आपल्या लहान बंदुकांच्या मान्यानें त्यास हैराण केलें, तेव्हां त्याचे फौजेत हत्ती

§ इ. सं. खंडो बल्लाळ. * उग्रप्रकृति संभाजी पृ. ८५.

होते ते आपलेच लोक तुडवीत पळत सुटले. ते पाहून स्वतः स्तुमखान मराठ्यांवर धावून गेला. तो चालून येतांच संताजी व धनाजी घाबरल्यासारखे दाखवून पळ लागले. खान त्यांचे मागोमाग पाठलागास आला, तों ते दोघे एकदम परत फिरून गोळ्यांचा वर्षाव अशा जोराने करू लागले, कीं खानाच्या लोकांचा गोंधळ उडून त्यांचे पंधराशें मुर्दे पडले. खुद्द स्तुमखानास जखमा लागून तो हत्तीवरून खाली पडला तेव्हां त्यास बाबाजी मोन्याने पकडिलें आणि मातुश्री व बायकासुद्धां सुद्धां नेऊन संताजीने त्या सर्वांस सातारा किल्ल्यावर अडकवून ठेविलें. पुढें एक लाख रुपये दंड देण्याचें कबूल करून खानानें आपली सुटका करून घेतली. रक्कम फिटपर्यंत त्यानें आपली आई व बायको यांस मराठ्यांचे ताब्यांत ओलीस म्हणून ठेविलें.

स्तुमखानाचा हा प्रकार ऐकून बादशहा अत्यंत दुःखी झाला. त्यानें लगोलग फिरुज जंगस रवाना करून स्तुमखानास सोडवून आणण्याची कामगिरी सांगितली, आणि सीदी अब्दुल कादीर म्हणून दुसरा एक सरदार होता त्यास फिरुज जंगाचे मदतीस दिलें. ते चालून येतांच रूपाजी भोसल्यानें सीदी अब्दुल कादीर यास जखमी करून त्याचे लोकांस छुटलें. हें वर्तमान ऐकून बादशहा फारच विव्दळ झाला; आणि सातारा प्रांत कवजांत आणण्यासाठीं त्यानें लुफुल्लाखानास आणखी मोठी फौज देऊन रवाना केलें; आणि खटाव येथें मुख्य तळ ठेवून तेथून चहूंकडे फिरत राहण्याचा त्यास हुकूम केला. ता. ६-७-१६९० रोजीं लुफुल्लाखान खटाव येथें येऊन उतरला. लगेच संताजीनें पावसाच्या टोंबांतून दहा हजार स्वारांनिशीं येऊन त्याजवर एकदम छापा घातला. लुफुल्लाचा मुलगा महंमद खलील यानें झटपटीनें पुढें येऊन मराठ्यांस तोंड दिलें म्हणून त्या प्रसंगीं मुख्य छावणीचा थोडासा वचाव झाला. तीन तास संग्राम होऊन मराठे चार दिशांनीं चहूंकडे नाहीसे झाले. शंभर असामी मोगलांनीं पकडले, त्यांची त्यांनीं कत्तल केली. पण पुनः अल्पावकाशांत संताजी, धनाजी, डफळे, मोरे वगैरे सरदार वीस हजारांचा जमाव करून म्हसवड जवळ लुफुल्लाखानावर चालून गेले. त्या दिवशींही मोठी लढाई होऊन खानास परत फिरावें लागलें.* मराठ्यांचा हा जोर पाहून नेमाजी सिंदे, माणकोजी पांडरे, नागोजी माने, अमृतराव निंबाळकर,

* या वेळच्या अशा बऱ्याच हकीकती मुसलमानी आधारांवरून घेतलेल्या आहेत, त्यांत मुसलमान लेखकांनीं आपली वाजू फुगवून सांगितली असल्याचा भास होतो.

वगैरे कित्येक मराठे सरदार पूर्वी बादशहास मिळाले होते ते आतां त्यास सोडून चंदीस जाऊन राजारामास सामील झाले.

३ जिंजी येथें अष्टप्रधानांच्या नेमणुका (१६९०-९१).—राजाराम जिंजीस पोचल्यावर मागाहून रस्त्यांत फुटलेली सर्व मंडळी हलके हलके येऊन त्यास मिळाली. याचें मुख्य श्रेय प्रल्हाद निराजी व खंडो बळाळ यांस आहे. राजारामानें सर्वांचा यथायोग्य सत्कार केला. जिंजी येथें राजधानी जमली. सर्वांस मोठा आराम वाटूं लागला. घरंदोरें संसार थाटून लोक राहूं लागले. थोडी स्थिरस्थावर होतांच मराठ्यांचें राज्य कायम आहे याची जाणीव सर्वत्र होण्याकरितां राजारामानें अष्टप्रधानादिकांच्या नेमणुका करून राज्याचा व्यवस्थित कारभार चालू केला. स्वतः छत्रपतिपद व राजचिन्हें धारण केलीं. यथाविधि राज्याभिषेक समारंभ मात्र झाला नाहीं, याचें खरें कारण राज्याचा मालक शाहू अटकेंत होता हें होय. या संबंधानें प्रत्यक्ष राजारामाच्या तोंडचे उल्लेख आहेत ते असे. 'चिरंजीव शाहू कालेंकरून तरी श्री देशी आणील, तेव्हां संकटी जीं माणसें उपयोगी पडलीं त्यांच्या तसनसी आम्हीं करविल्या, याचा चित्तीं द्वेष यावा हें तरी अविचाराचें कलम. शाहू सर्व राज्यास अधिकारी, आम्ही करतो तें तरी त्यांचेसाठींच आहे. प्रसंगास सर्व लोकांस त्यांजकडेच पाहणें आहे. हें कारण ईश्वरेंच नेमिलें आहे.' * हा ता. २५-८-१६९७ चा कागद खुद्द राजारामाचा असून त्यांत शंकराजी नारायणास ठपका देतांना वरील उद्गार सहज निघाले आहेत. तारावाईनें पुढें राज्यासंबंधीं तेंटा उपस्थित करून शाहूस विरोध केला त्या संबंधानें वरील राजारामाचें लिहिणें विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

नंतर राजारामानें अष्टप्रधानांच्या नेमणुका केल्या. निळो मोरेश्वर पिंगळे हा पेशवा म्हणून राजारामाबरोबर होताच. कृष्णाजी अनंत सभासद यास या पेशव्याचा मुतालिक नेमिलें. 'प्रल्हादपंत शहाणे व कर्ते, सर्व मसलतीचे मूळपासून आधारस्तंभ, अष्टप्रधानांतील पदे ज्यांचीं त्यांनीं येऊन स्वीकारल्यामुळें, ह्यांस देण्याजोगें शिल्पक नाहीं. तेव्हां हे केवळ आपली प्रतिमाच असें समजून, 'प्रतिनिधि' असें नवीन पद योजून त्याजवर प्रल्हादपंताची योजना केली.' (सन १६९१). प्रतिनिधि हें पद वास्तविक

राजाचे गैरहजिरोत त्याचे अधिकार चालविणाऱ्या पुरुषास द्यावयाचे,* तथापि राजारामास जिजीस आणून तेथे राज्य थाटण्याचे काम प्रल्हादपंताने केल्यामुळे त्यास हे पद देण्यांत आले. ह्या प्रतिनिधीचा अधिकार सर्व प्रधानांवर चालावयाचा असून, त्याची नेमणूकही सर्वांत जास्त म्हणजे पंधरा हजार होन होती. राजपत्रावर प्रधानाचे उजवे बाजूस प्रतिनिधीची मुद्रा व्हावी असे ठरले. सेनापतिपद पन्हाळगडी महादाजी गोमाजी पानसवळ ऊर्फ खंडेराव यास दिलेले होते. तो तिकडे मृत्यु पावल्याचे वर्तमान आले, तेव्हां त्या जागी संताजी घोरपडे याची नेमणूक करण्यांत आली† (१६९१). स. १६९६ चे मे महिन्यांत संताजीस त्या पदावरून काढून राजारामाने धनाजीस ते पद दिले, तो मजकूर पुढे सांगायचा आहे.

अमात्यपद आपल्या घराण्यांत असावे अशी हणमंत्यांची मोठी हाव असून जनार्दनपंत हणमंत्याने कर्नाटकांत फारच वाखाणण्यासारखी कामगिरी केली असल्यामुळे त्यास ते पद राजारामाने देऊन त्याबद्दल रामचंद्रपंताने वैषम्य मानू नये म्हणून त्यास हुकमत-पन्हा म्हणजे 'हुकमत चालविणारा' असे नवीन पद दिले. त्याचे हुकूम छत्रपतीने सुद्धा मान्य करावे असा याचा आशय असून त्या पदाचा सरंजाम व वखे जिंजिहून विशाळगडास पाठविली. पुढे जनार्दनपंत हणमंते स. १६९७ त वारला. तेव्हां रामचंद्रपंतास अमात्यपद व हुकमतपन्हा हीं दोनही पदे मिळाली.‡ प्रल्हाद निराजी स. १६९४ चे सुमारास मरण पावला,§ तेव्हां त्याचे प्रतिनिधिपद तिमाजी रघुनाथ हणमंते यास राजारामाने दिले, पण पुढे ते परशुराम त्रिवकाकडे ताराबाईने

* चिटणीसकृत थोरले राजारामाचे चरित्र, पृ. ३३ पहा.† ख. १५-३५१ पहा. याच खंडांतील लेखांक ४६, ४७, ४८ इत्यादि कागदांवरील सेनापतींचे शिके जिशासुंती पाहावे. § 'चंदीहून राजाराम देशी आले, तेव्हां रामचंद्रपंती मुज्जूचा आड घातला, दुसरे पद देत असतां न घेत, तेव्हां तिमाजीपंतास प्रतिनिधि पद देऊन रामचंद्रपंतास मुज्जू दिली,' असा मजकूर खं. २१. ले. ३२८ व पृ ४१ वर आहे. § याच्या मृत्युसंबंधाने चिटणीस लिहितो. 'प्रल्हाद निराजीवर कांहीं शब्दाचा अपवाद आला. पंढरपुरास जातो म्हणून महाराजांचा निरोप घेऊन श्रीपांडुरंगाचे दर्शन घेऊन तेथेच केण्याची (रेशमी दोरीची) समाधि पुंडलिकाच्या देवालयाच्या संनिध घेऊन मृत्यु पावले.'

वदलिलें. सचिव पद जिजी येथें शंकराजी मल्हार नरगुंदकर यास देण्यांत आलें, तें त्याजकडे फार दिवस चाललें नाहीं. कांहीं तरी कारणानें वैताग प्राप्त होऊन हा गृहस्थ काशीस जाऊन राहिला, तेव्हां सचिव पद शंकराजी नारायणास ता. २३-१०-१६९० रोजीं देण्यांत आलें, † तें त्याचे घराण्यांत चालत आहे. श्रीकराचार्य कालगांवकर हा विद्वान व अष्टपैलू गृहस्थ राजारामांबरोबर हाल सोशीत दक्षिणेंतून जिजीस आला, त्याला राजारामानें पंडितराईचें पद दिलें. * मंत्रिपद रामचंद्र त्रिवक पुंडे यास देण्यांत आलें, तसेंच महादजी गदाधर यास सुमंत व बाळाजी सोनदेव (?) यास न्यायाधीश अशा नेमणुका राजारामानें केल्या. ता. २९-९-१६९९ रोजीं कोन्हेर जगन्नाथ हा इसम न्यायाधीशीवर होता. ‡

अष्ट प्रधानांशिवाय आणखी कर्ते गृहस्थ पुष्कळ होते त्यांचाही राजारामानें योग्य सन्मान केला. केशव त्रिवक पिंगळे महाराष्ट्रांत गेला, त्याचा मुलगा तिमाजी यास राजारामानें जिजीची सुभेदारी व सुंदर बाळाजी यास कुनिमेडूची सुभेदारी दिली.

† ऐ. संकीर्ण सा. पृ. ६६.

* स. प. पृ. २०३ व त्यापुढें यांचे कागद छापलेले आहेत. शिवाजीनें पंडितराईचें पद रघुनाथभट नवहस्त यास दिलें. हा गृहस्थ रामदासाचा ऋणानुबंधी होता हें समर्थानीं त्यास लिहिलेल्या सुप्रसिद्ध पत्रावरून उघड होतें. (सत्का. ९). पुढें समर्थशिष्य दिवाकर गोवासी याचे मुलास रघुनाथभट्ट नवहस्तानें आपली मुलगी दिली. समर्थाचे पश्चात् त्यांच्या पंथाची अवनति होऊं लागली त्यामुळें वैतागून रघुनाथभटानें आपली सर्व जिदगी जावयास देऊन काशीवास पत्करिला. त्याचा पुत्र (?) मोरेश्वर रघुनाथ शिवाजीचे हयातींतच पंडितराईवर होता. (गोमं० इ. सा. ले. ५, ३०-३३, शि. च. सा. २४१-२४२ व स. प. पृ. १५५). ता. १६-३-१६८६ चा खं. ८. ४० चा कागद आहे त्यांत मोरेश्वर रघुनाथ पंडितराय आहे. यावरून संभाजी अखेर पावेतों तो या पदावर कायम असावा. संभाजीनें छंदोगामात्य पद नवीन निर्माण केल्यानें पंडितराईचें प्रयोजन उरलें नाहीं. श्रीकराचार्यांचे पश्चात् शंभुभट उपाध्ये ऊर्फ मल्हारभट ऊर्फ भास्करभट (वासिष्ठ गोत्री) याचा पुत्र मुद्रलभट यास शाहूनें पंडितराय केलें.

‡ खं. २१-३४३ व खं. ३-१४४ यांत कोनेर त्रिवक असें नांव आहे.

परसोजी भोसले यास, बहुत कर्ते मर्द जाणून, सेनासाहेबसुभा असें पद व सेनापती-प्रमाणें सरंजाम देऊन, गोंडवण, वऱ्हाड वगैरे प्रांतांत अम्मल त्यांनीं बसविला तो प्रांत त्याजकडे सोपविला. हा परसोजी नागपुरकर भोसल्यांचा पूर्वज होय. राजाराम परत महाराष्ट्रांत आल्यावर परसोजी राजारामास येऊन मिळाला, तेव्हां वऱ्हाडांतील चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या वसुलीचें काम राजारामानें त्याजकडेसच ठेविलें. सिधोजीराव निंबाळकर यांनीं गोदावरीच्या तीरीं अंमल बसविला, तो सुभा व 'सर लष्कर' हें पद त्यांजला दिलें. *

खंडेराव दाभाडे यांस सेनाधुरंधर हें पद देऊन, गुजरात, वागलाण, वगैरे प्रांतांत ठेविलें. राजारामास जिंजी येथें पुत्र झाला तेव्हां खंडेरावाचा बाप येसजी विन वजाजी यास तळेगांव इनाम दिला त्याच्या सनदेत राजाराम लिहितो, 'तुम्ही स्वामिसेवा बहुत एकनिष्ठपणें केली व पुढेही करीत आहां, दृढनिश्चयाचे सेवक'† खंडो बल्लाळ याजकडे चिटणिसी कायम केली. निळो बल्लाळ यास राजारामानें आपल्या नाटकशाळेचा पुत्र कर्णराज ऊर्फ राजा कर्ण याजकडील कारभार दिला.

४ संताजीची वादशहास दहशत.—स. १६९२ पर्यंत पहिल्या दोन तीन वर्षांत वादशहानें स्वतः जिंजीकडे फारसें लक्ष दिलें नाहीं. रायगडाप्रमाणेंच झुल्फिकारखान जिंजी सुद्धां तावडतोव हस्तगत करून राजारामास पकडून आणिल अशी अपेक्षा वादशहाची होती, ती विलकूल खरी ठरली नाहीं. जिंजीचा किल्ला अत्यंत अवघड महाराष्ट्रांतून दूर अंतरावर आणि बाहेरच्या प्रदेशांतील लोकांची सहानुभूति राजारामाकडे, अशा स्थितींत झुल्फिकारखानाचा तिकडे कांहींच इलाज चालला नाहीं. शिवाय पांचशें मैलांवरच्या दूरच्या प्रदेशांत, पैसा, धान्य व युद्धसामुग्री यांचा पुरवठा त्यास न झाल्यामुळे कैक वर्षे कसावसा स्वतःचा बचाव करीतच झुल्फिकारखानास दिवस काढावे लागले. अर्थात् पहिल्यांदां वादशहानें आपल्या सामर्थ्याचा मुख्य मारा महाराष्ट्रावरच चालविला, तेव्हां संताजी व धनाजी हेही इकडेच गुंतून राहिले. पुढे जेव्हां

* सर लष्कर हें पद पूर्वी धनाजी जाधव यास दिलेलें असावें, कारण खं-
१५-४१ च्या कागदांत धनाजीस 'सर लष्कर' म्हटलेलें आहे.

† स. प. पृ. १७६-२१ व पे. द. ३१-८०. खंडोजीची मातुश्री वाल्हाई इला-
पुढे तळेगांवचें इनाम कायम करून देण्यांत आलें.

स. १६९२ च्या अखेरीस जिंजीकडचा जोर वाढला आणि महाराष्ट्रांतले वादशहाचे प्रयत्न थोडेसे ढिले पडले, तेव्हांच संताजी व धनाजी यांस राजारामाचे वचावासाठीं जिंजीकडे जावें लागलें. त्यांनीं पुढील तीन वर्षांत तिकडेही अनुपम पराक्रम करून मोगलांस जेरीस आणिलें. स. १६९५ पर्यंत हा प्रकार एकजुटीनें चालला. तद्दुर्गांत मात्र संताजी व धनाजी यांजमध्ये द्वैतभाव निर्माण होऊन तो रामराजास मिटवितां आला नाहीं त्यामुळे मराठ्यांचा जोर ढिला पडला. या दोघांत वैमनस्य आलें नसतें तर वादशहाला मराठ्यांनीं सर्वथा गिळून टाकिलें असतें याबद्दल संशय वाटत नाहीं.

संताजीचें मुख्य वास्तव्य शंभुमहादेवाचे डोंगरांत होतें. तेथून तो चारही दिशांस विजेंसारखा चमकत राहिला. वादशहानें विजापुर प्रांत नुकताच जिंकला होता, त्याजवर अकलूज वरून झडप घालून संताजीनें तो प्रांत वारंवार लुटून फस्त केला. त्याला आळा घालण्यासाठीं वादशहानें वेदरवस्तास त्याजवर पाठविलें. पण त्याचे हातून कांहींच कार्य होईना, तेव्हां वादशहानें लुत्फुळाखानास संताजीवर खाना केलें. हा खान विजापुरचे वाजूस गेलास पण संताजी व धनाजी सात हजार स्वारांनिशीं दौड करित वेळगांव धारवाडच्या प्रदेशावर कोसळले (ता. ८-१०-१६९२). ही बातमी वादशहाला विजापुरीं कळतांच त्यानें हमीदुद्दीनखानास वेळगांवच्या व मतलबखानास धारवाडाच्या वचावास पाठविलें. कासीमखान म्हणून औरंगजेवाचा एक हुशार कामगार शिरें येथें होता, त्यासही वादशहानें हुकूम पाठविला कीं तुंगभद्रच्या उत्तरेकडील बंकापुर धारवाडचे मुलखांत मराठे दंगल करतील त्यांचा जाप्ता ठेवावा (ता. १६-१०-१६९२). यावरून संताजी व धनाजी यांनीं वादशहास कसें रडकुंडीस आणिलें होतें तें दिसून येतें. संताजीच्या कामगिरीचें वर्तमान ऐकून राजारामानें संतोष पावून रामचंद्र नीलकंठाचे मार्फत त्यास मिरजची देशमुखी दिली, त्या सनदेतील मजकूर मराठ्यांची उमेद उत्कृष्ट दाखविणारा आहे तो असाः—

राजश्री संताजी घोरपडे, गोसावी यांस,—

अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य, स्नेहांकित रामचंद्र नीलकंठ अमात्य आशीर्वाद. सुरु सन सल्लास तिस्सैन मथ्या व अल्लफ. राजश्री छत्रपति स्वामी कर्नाटकांत जाते समयीं तुम्हांस या प्रांतांत ठेवून गेले. त्या समयीं इकडे गलिमाची धामधूस बहुत होऊन, कुल देशदुर्ग हस्तगत केली होती ती गेली. राज्यामध्ये कांहीं अर्थ उरला नाहीं. कुल

मराठे याणीं इमान खता करून गलिमाकडे गेले. परंतु तुम्ही इमान खता न करित राजश्रीच्या पायांशीं बहुतच एकनिष्ठा धरून जमाव करून शेखनिजाम व सर्जाखान व रणमस्तखान व जाननिसारखान असे उमदे वजीर बुडविले. जागोजाग गलीमास कोट घालून नेस्तनावूद केलें आणि देश सोडविला. राज्यसंरक्षणाच्या प्रसंगास असाधारण श्रम केले, औरंगजेवास दहशत लाविली. पुढेही कित्येक स्वामिकार्यांच्या ठायीं हिंमत धरितां. याकरितां तुम्हावरी राजश्री स्वामी संतोष होऊन मामले मिरज कर्याती २२ वेवीस एथील देशमुख होते ते नेस्तनावूद झाले, त्यांच्या वंशीं कोणी नाहीं; त्यांचे मुतालिक होते, ते वळावून देशमुखी वतन खात होते, तेही दुर्बुद्धि धरून गलिमाशीं मिळून फिसालत केली, एकनिष्ठा धरून इकडे येऊन भेटले नाहींत, म्हणून त्यांसी देशमुखी दूर करून तुम्हांस अजरामरामत देशमुखी मामले मजकूरची अवलाद अफलाद वतन करून दिली असे. पुत्रपौत्रीं चालवून देशमुखीचा हक्क लाजिमा व इनामत व इसाफतीचे गांव सालावाद पहिले देशमुखांस चालले असतील तेणें प्रमाणें खाऊन, वतनाचा मामला चालवून सुखरूप राहणें. तुम्हांस देशमुखी नूतन करून अजरामरामत दिली, म्हणून शेरणी तुमच्या मायां ५००० पांच हजार करार केले असत. यांचा वसूल हुजूर घेतला. कळावें. ' ता. २९-७-१६९२.

संताजीच्या उद्योगाचे परिणाम कसे झाले ते आतां पुढील प्रकरणीं सांगूं .

— ३ —

सं ता जी पु ढें मो ग लां चा ना इ ला ज

१६९०-१६९२

- १ यावनी मंडळ निर्यवन करावें
- २ वतनांच्या आसक्तीचे दुष्परिणाम
- ३ जुन्नरचा अलीबेग, राजारामाचा जनानखाना
- ४ संताजीचें एककल्ली वर्तन

१ यावनी मंडळ निर्यवन करावें.— वर सांगितलेल्या अष्टप्रधानांच्या नेमणुका उगाच दर्शनी स्वरूपाच्या नव्हत्या. दोन वर्षांत मराठे सरदारांना मोठा आत्मप्रत्यय येऊन औरंगजेवाचें संपूर्ण राज्य उलथून पाडण्याची विलक्षण उमेद उत्पन्न झाली. ता. ४-६-१६९१ रोजी हणमंतराव घोरपडे व त्याचा नातलग कृष्णाजी यांस सरंजाम ठरवून दिला, त्यांत राजाराम लिहितो. “महाराष्ट्र धर्म पूर्ण रक्षावा हा तुमचा संकल्प स्वामीनीं जाणून उभयतांस जातीस व फौज खर्चास सहा लक्ष होनांची नेमणूक चालवण्याचा निश्चय करून दिधला असे. पैकीं (१) रायगड प्रांत व (२) विजापुर (३) भागानगर व (४) औरंगाबाद हे चार काबीज केल्यावर दर काम-गिरीस पाऊण लाखप्रमाणें एकंदर तीन लाख, आणि बाकीचे तीन लाख प्रत्यक्ष दिल्ली घेतल्यावर यावयाचे असा निश्चय केला आहे. एकनिष्ठपणें सेवा करावी. स्वामी तुमचें बहुत प्रकारें चालवितील.”† नागोजी माने म्हसवडकर औरंगजेवास सोडून जिजीस राजारामाकडे आला, त्यानेच या घोरपड्यांस मोगलांचे नोकरीतून सोडवून स्वराज्यांत आणण्याचा करार केला. औरंगजेवाचे फौजेंत उत्तरेंतील राजपूत व दक्षिणेंतील मराठे

† त्रै. व. १६-१, शि. च. सा. खं. ५ ले. ६

यांचाच मुख्य भरणा होता, म्हणजे हिंदूंच्याच साह्याने तो मोगल बादशाही राखीत होता. त्या सर्वांस स्वधर्मांत आणून प्रत्यक्ष दिल्ली काबीज करून हिंदुपदपातशाही निर्माण करावयाची अशी शिवाजीच्या वेळची सुखस्वप्ने प्रस्तुतच्या संकटसमयी सुद्धा मराठ्यांनी धारण केली होती. त्यांची ही पहिली जूट तशीच पुढें कायम टिकती तर वरील कार्यक्रम बिलकूल अशक्य नव्हता याची खात्री पटते.

जिंजीस राजाराम व विशाळगडावर रामचंद्रपंत यांनी मोगलांचा पाडाव करण्याकरितां कसे व किती प्रयत्न केले हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. लोकांस उतेजन देण्यासाठीं इनामें, जागिरी, बक्षिसें, वगैरे सढळ हातानें देण्याचा त्यांनी परिपाठ घातला. अशा इनामांतील बराच मुख्य मोगलांच्या ताब्यांत होता, त्यासुळें सनद मिळालेली जागीर आपल्या कबजांत घेण्याकरितां जो तो मोगलांचे सुलुखांत शिरूं लागला. ह्या कृत्यांच्या योगानें बाहेर राजारामाची कीर्ति फार पसरली. त्याच्या कर्तृत्वाबद्दल लोकांस अभिमान वाटूं लागला. चव्हुंकडे लोक त्याचीं कामें उठविण्यास तत्पर झाले व जिंजीसही मोठा जमाव झाला. 'लोकांस तैनाता पूर्वील धारेप्रमाणें सरंजाम गांव लावून दिले; सर्व प्रधान, सरकारकून व सरदार लोक यांस भाग्यवान् केले; जे जे गेले त्यांस त्यांचीं पूर्वील पदे ज्यांचीं त्यांकडे स्थापून, ज्यांची जसी योग्यता त्यांस तसे वाढवून, पहिल्या महाराजापेक्षांही अधिक कृपा करूं लागले. मातवर सरदार व सरकारकून प्रधान यांचे विचाराखेरीज व मसलतीखेरीज तिळमात्र कार्य करूं नथे. दुर्व्यसन व नीचांचा सहवास न करितां, दुर्व्यसनीयांचा बहुत तिरस्कार; असें करून सर्वांस बहुत प्रियकर असें राज्य पूर्वमर्यादेप्रमाणें महाराजांनीं धोर घालून दिल्याप्रमाणें चालू लागलें.' 'यवोदर प्रमाण इनामभूमि देऊं नथे' असें म्हणून वतनदारांवर कटाक्ष धारण करणारा रामचंद्रपंत स्वतःच नवीन वतनें कशी निर्माण करूं लागला, ही गोष्ट उत्तरोत्तर व्यक्त होईल.

महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत मराठ्यांचे व्यवहार कसे चालू होते आणि बादशहाचा पाडाव करण्यास लोकांचे अशीं केवढा दुरूप आला होता तें खाली दिलेल्या ता. २२-३-१६९० च्या पत्रांत चांगलें व्यक्त होतें. केसो त्रिमल पिंगळे एक लाख खजिना व फौज घेऊन महाराष्ट्रांत आल्याचा उल्लेख स्मरणीय आहे.

'रा. बाजी सर्जाराळ जेघे देशमुख, यांस राजाज्ञा, अभय दिलें ऐसीजे. तुम्ही

माा रत्नोजी शिंदे व शंकराजी ढगे याजवरावरी किती एक निष्ठेच्या गोष्टी सांगून पाठविल्या; सांगितल्याप्रमाणे विदित झाल्या. त्यास हें महाराष्ट्राज्य आहे. तुम्ही या राज्याची पोटतिडीक धरितां; तरी ते प्रांते जितकीं राजकारणे आहेत त्यांची चाळणा करून आपण जमाव करून सावध राहोन, स्वामिकार्य दृष्टीस पडेल तें मनास आणून हस्तगत करून ठेवणें, हुजूर लेहून पाठविणें. तेणेंप्रमाणें हुजरून विल्हे केली जाईल. या प्रांतीं वर्तमान तर, राजश्री छत्रपति स्वामी स्वारी करून कर्नाटक प्रांतीं गेले यावरी, तिकडे जमाव लष्कर चाळीस हजार व हशम एक लाख पंचवीस हजार जमाव जाहला आहे. पुढेही आणखी जमाव होतच आहे. ते प्रांतीचे कुल पुंड पाळेगार तमाम येऊन भेटले आहेत. जमेती पोखत जाली आहे. पुढें तूर्त राजश्री केसो त्रिमल या प्रांतीं रवाना केले आहेत. त्यांबरोबर संगीनस्वार पंधरा हजार व हशम पंचवीस हजार देऊन रवाना केले आहेत. तेही कोपल प्रांतीं तुंग-भेद्रेच्या तीरास आले आहेत. खजानाही एक लाख होन यांबरोबर आहे. त्यांस आणावयास राजश्री धनाजी जाधव, राजश्री संताजी घोरपडे, सेनापंच-साहसी, पाठविले आहेत. तेही आठ पंधरा दिवशीं येतील. तरी तुम्ही आपली खातरनिशा राखोन, स्वामींच्या पायांशीं एकनिष्ठता करून, स्वामिकार्य साध्य होय ते गोष्ट करणें. गनिमांचा हिसाब काय आहे ? तुम्ही लोक जेव्हां मनावरी धरितां, तेव्हां गनीम तो काय आहे ? गनीमाला तुम्हीं लोकीं केला आहे. ते तुम्हीच लोक या राज्याची पोटतिडीक धरितां, तेव्हां औरंगजेबाची हिसाब धरीत नाहीं. ऐसें बरें समजून लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें. औरंगजेबानें महाराष्ट्र लोक आहेत त्यांस मुसलमान करावें ऐसें केलें आहे. त्याप्रां मुसलमान केले रा नेतोजी व साबाजी घाटगे व जानोजी राजे; व कित्येक ब्राह्मणही या प्रांतीचे बाटविले. दुसरे मतलबही केले आहेत. तिकडून तमाम मराठे लोक होते ते आपल्या जमावानशीं आम्हांकडे येताती. हल्लीं राजश्री हणमंतराऊ निंबाळकर व सटवाजी निंबाळकर व माने व सरदार आले आहेत. दुसरेही कित्येक येताती. असें गनीमाचें लष्कर आटोन हुजूर जमाव होत आहे. ईश्वर करितो तरी फत्तेच आहे. लिहिल्याप्रमाणें हिंमती धरणें.' हें पत्र खंडो बळाळाच्या हातचें आहे. §

अशा ऐन उमेदीत वतनांची लालूच मराठ्यांस कशी लागली तें पुढील कागदांत दिसून येतें. ता. ५ मे १६९० ची 'बाजी सर्जेराव जेधे देशमुख यास राजाज्ञा ऐसीजे. नाईकजी जेधे यांनीं हुजूर येऊन विदित केलें कीं, आपल्या वतनाच्या हक्काची मुकरता दिवाणांतून करून दिली तेणेंकरून आपली हैराणगी जाहली. अन्नवस्त्राची विपत्ति जाहली. औरंगजेवानें स्वामीच्या राज्यावरी चाल केली. स्वामी कर्नाटक प्रांतां गेले; आम्ही वतनदार लोक एकनिष्ठ सेवा करून दाखवावी म्हणून किल्ले विचित्रगड गनिमांपासून घेतला. देश सोडविला. पुढेही जमाव करून गडकोट व देश गनिमांपासून घेऊं. परंतु स्वामींनीं कृपालु होऊन पूर्वीचे हक्क चालविले पाहिजेत, म्हणून विदित केलें. त्यावरून हक्क व इनाम गांव तुम्हांस देवविले असत. तर्फ मजकूरचे गांव लावणी करून दस्त आकार होत जाईल त्याप्रमाणें हक्काची मोईन वसवून घेत जाणें. जाणिजे.'†

उभयतांच्या या झोंबाझोंबीत मराठे सरदार दौलत जमवून वादशहाचे फौजेशी लढून वागलाण, गुजरात, गोंडवण, गंगातीर, स्वदेश, कर्नाटक, जिंजी वगैरे देश, दुर्ग व ठाणीं काबीज करीत चालले. वादशहास वाटलें कीं मराठेशाही मोडत नाही; म्हणून तो वरचेवर कर्नाटकांत फौजा खाना करीत गेला. इकडे मराठी फौज हिंडती फिरती राहून स्वदेशीं लढाई करून प्रांतांत खंडण्या ध्याव्या, वादशहाचीं ठाणीं उठवावीं, आपले नाके, जागा, किल्ले कोट यांस दीलभरंवसा देऊन वादशहाचा मुकाम असेल तेथें जाऊन छापा घालावा, मुख्य मारावा, सामानसुमान लुटून हत्ती, घोडे, उंट न्यावे, अशी धांदल करीत चालली. मराठी फौज चहूंकडे फाकल्यामुळें ती किती आहे, ह्याचा अदमास मोगलांस लागत नसे. जिंजीकडे वादशाही फौज खाना होई तीस ते अडवीत, लढाई करून लुटीत, छापा घालीत, मिळून पळा पोचूं देत नसत. या प्रमाणें लढाया जागाजागीं चालल्या. मोगली फौज मोठी, एक ठिकाणीं उभी राहून लढाई करणार; मराठे यांनीं आज एके ठिकाणीं तर दुसरे दिवशीं वीस पंचवीस कोसांवर दूर जावें; पुनः एकाएकीं येऊन छापा घालावा; लढाई देऊन लुटून पळावें. रात्रीं

† हे कारीचे जेधे देशमुख. यांचे संग्रहांत शकावली मिळाली तिला जेधे शकावली नांव प्राप्त झालें. यांची वंशावळ शि. च. सा. २३९ व ३३८ यांत व जेधे करीणा यांत पहावी.

वेरड लोक घालून घोडीं चोरून न्यावीं: सारांश, मराठे लोकांनीं प्राण तृणप्राय करून राज्य रक्षायें हें सर्वांचें मनोगत. सर्व हिंदु जातींनीं प्राणाची गरज न धरितां राज्याविषयीं झटावें. इकडील लोकांनीं कामें काजें केल्यानंतर महाराजांकडील सरदारांनीं त्यांची नांवाजणी करावी व सरंजामाच्या सनदा आणून द्याव्या. योग्य मनुष्यास उमेद चढून दुसऱ्यानें अंतरुरेनें कामें करीत असावें, अकरमात् यावें, बक मत्स्य उचलून नेतो तसा घाला घालावा, शिपाईगिरीची शर्थ करावी, प्रसंग पडल्यास माघोरें पळून जावें, खाण्यापिण्याचा दरकार वाळगूं नये, पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी कांहीं न पाहतां, घोड्यावरच हरभरे, भाकरी, चटणी, कांदे खाऊन धावावें. 'यांस कसें जिकावें? एवया मुलखांत फौज आली म्हणून त्यांजवर एकाची खानगी करावी, तों दुसरीकडे जाऊन ठाणीं घेतात, मुख्य मारितात; हे आदमी नव्हत, भूतखाना आहे,' अशी वादशहाची त्रेधा उडाली.

त्या वेळचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे रामचंद्रपंत किती जागरूक होता आणि अहर्निश चहूंकडे त्याची नजर कशी फिरत असे हें दिसून येतें. 'खालील प्रांतांत स्वाऱ्या करून मारून नेऊन वेगमी करावी; कोंकण प्रांत राखावा; शत्रूची वर्दी ठेवून जपून वागावें,' असा प्रकार चालला. जे सरदार पराक्रम करितील, व चौथाई सरदेशमुखी वेगरे वसूल करून आणतील, त्यांस किताब, जागिरी वेगरेच्या सनदा देऊन तो खुश ठेवी. 'ते प्रांतांत जाऊन पाळेगारीनें मुख्य मारून राहूं लागले. पाळेगारीनें किल्ल्यांचा वेगरे आश्रय करून, झाडींत राहवें, तेथून मुलखांत अंमल वसवावा, ध्यावा, फिरून पळावें, फिरून येऊन प्रदेश काबीज करावा, पथकांतील लोकांची संख्या वाढवावी, या योगें राज्याची वृद्धि होऊं लागली.' मावळ प्रांतांतील सरदार वाजी सजेंराव जेधे व पासलकर व देशपांडे, मुठेखोरें वेगरे जमीनदार आपापले जमावानिशीं रामचंद्रपंताचे लष्करांत सामील होऊन मोगलांशीं झगडूं लागले. कांहीं शंकराजी नारायण याजबरोबर असत. शंकराजीनें ह्या मावळे सरदारांच्या साहाय्येनें मोगल फौजेचा नाश करून किल्ले, कोट व मुख्य काबीज केले. एखादा सरदार फुटून मोगलांकडे गेल्याचें कळतांच त्यास परत आणण्याचा उद्योग सारखा चालूच होता. वादशहाच्या वाजूनेंही हा प्रकार कांहीं कमी जोरांत होता असें नाहीं. खुद्द रामचंद्रपंत तर शत्रूस मिळणाऱ्या फितुरी लोकांस अत्यंत कडक शासन करावें असें म्हणणारा होता. तो राजनीतींत लिहितो,—

‘कोणी सेवक गनिमाकडे गेला तरी तो यत्नें करून हस्तगत होय ते गोष्ट करावी; कदाचित् हातास न लागे तरी उपायें मारवावा; परत न ये असें झालें तरी त्याचे लोक गुलाम करावे, वायका बटकी कराव्या; त्यांसही विष मारकरी आदिकरून हरप्रयत्नें तेथील तेथें मारवावा.’

२ वतनांच्या आसक्तीचे दुष्परिणाम.—वाई प्रांतांत पिसाळ देशमुखांचे घराणें वजनदार होतें. या घराण्यांतील सूर्याजी फिरंगोजी व दत्ताजी केशवजी या दोघांचा वतनासंबंधी कज्जा कैक वर्षे चालला होता. त्यांतील कागदांत हकीकत मिळते ती अशी:—औरंगजेवानें विजापुरचें राज्य बुडवित्यावर आपणच दक्षिणचा स्वामी असें जाहीर करून सर्वांगांनी आपला कारभार देशांत चालू केला. न्यायमनसुबी करून वसूल घेऊन तो लोकांस सनदापत्रें देऊं लागला. अर्थात् मराठी राज्य नाहीसें झालें हें जाहीर करण्याची त्यानें पराकाष्ठा केली. पिसाळांचे व त्यांच्या सारख्या शेंकडों घराण्यांचे कागद प्रसिद्ध झाले आहेत ते वाचून, अशा राज्य-क्रांतीच्या वेळीं लोकांची मनःस्थिति अशाश्वत होऊन त्यांची त्रेधा कशी उडते. हें चांगलें व्यक्त होतें. त्यांतच मराठ्यांचा स्वार्थी व फुटीचा स्वभाव प्रबल होऊन जिकडून स्वार्थ साधेल तें करण्यास लोक किती आतुर असतात हेंही निदर्शनास येतें. आपल्या कैफियतींत दत्ताजी पिसाळ कळवितो, ‘औरंगजेब या प्रांते आले. तमाम ठाणीं त्यांची वसत चालली. न्याहारखान घोरी येऊन वाई ठाणें काबीज केलें. मोगलांच्या स्वान्या येऊन मुलकाचा सत्यानाश होऊं लागला. याकरितां जरूर जाणोन न्याहारखानाचा कौल घेऊन देशमुखी करूं लागलों. तों झुल्फिकारखान रायगडची मसलत करून आले. त्याजपाशीं सूर्याजी पिसाळ जाऊन राहिला. तेथें रायगडचे मसलतेमुळे मनसबा केला, गडास मोर्चे लावविले व खानास गड हस्तगत करून दिल्या. या गोष्टी करितां खानांची कृपा विशेष जाली. सूर्याजीची स्तुति हजरती पावेतों करून शिरनाहाणीं करविली. देशमुखीचें कदीम फर्मान होतें तें एकीकडे ठेवून ताजी सनद पातशहांकडून करून घेतली. ही सनद पुनः दुस्त करावी तों वाईचें ठाणें पंडित अमात्य, पंडित सचिव व घोरपडे व जाधवराव यांणी येऊन मारून काढिलें. त्यावरी झुल्फिकारखान चंजीवरी मोहिमेस गेले; त्यांबरावर सूर्याजीही मावळ्यांचा जमाव घेऊन गेला. तेथें गेल्यावर मोगलांना परका होऊन राजश्री काकासाहेबांकडे अनुसंधान लावून त्यांकडून साऱ्या देशमुखीचीं पत्रें घेतलीं. राजश्री स्वामीशीं शरीरसंबंध करावा येसें योजून राजा

कर्णाची वहीण आपल्या पुत्रास द्यावी अशी मागणी घातली. यास्तव स्वामींनी त्याचा अभिमान धरून सर्वच वतन त्यांचे नांवें करून दिलें. पुढें स्वामींहीं जिंजीहून येऊन सिंहगडास कैलासवास केला. मग आपण विशालगडचे सुकामी शिवाजीराजांपाशी जाऊन उभा राहिलों. हें सूर्याजीस कळल्यावर मागती जाऊन फज्जुल्लाखानास भेटला. चंदनवंदन, नांदगिरि हे किळे हस्तगत करून देऊन फज्जुल्लाखान मेहेरवान करून घेतला. पांडवगड घेऊन देण्याची कबुलात करून इस्माईलखान फौजदार वाईस आणिला. पुढें आपण विशालगडाखालें पातशहा होते (स. १७०२ सालीं) तेथें जाऊन फिर्दाद केली. मग सूर्याजी पुनः लष्करांत पातशहाकडे गेला, परंतु यत्न न चाले. शेवटीं मुसलमान जाला. तरी हें सर्व झट असें पातशहांस जाहीर जालें. साहस केलीयाचें सार्थक न जालें.'

वतनाचे संबंधांत कशा भानगडी होत तें कळण्यासाठीं पुष्कळ कागदांतला हा मजकूर संक्षेपानें घेतला आहे. यांत तत्कालीन घडामोडींचा इतिहासही बराच भरलेला आढळतो. सूर्याजी पिसाळानें रायगडावर फितुरी करून किष्ठा झुल्फिकारखानास मिळवून दिला, मागाहून दुसरेही किळे दिले; आणि शेवटीं स. १७०२-०३ चे सुमारास वादशहास खूप करण्याकरितां तो मुसलमान झाला. सूर्याजीचा मुलगा पदमसिंग व पदमसिंगाचा दौलतराव अशीं नांवें आढळतात. पिसाळ व त्यांच्या सारखे अनेक वतनदार वेळ पडेल तसें वागून स्वार्थ साधीत असत. संभाजीचा वध होतांच ते मुसलमानांकडे गेले, पुढें राजारामाचा जम बसल्यावर परत आले; राजारामाचे मृत्यूनंतर फिरून ते मोगलांकडे गेले आणि शाहू परत आल्यावर पुनः स्वराज्यांत आले. असा इतिहास पिसाळांचे कागदांत मिळतो. पिसाळांचीं हल्लीं दोन कुटुंबे एक हिंदु व एक मुसलमान अशीं वाईजवळ ओझडें गांवीं आहेत. †

३ जुन्नरचा अलीवेग, राजारामाचा जनानखाना.—जुन्नर पासून भोरापर्यंतचा मावळ प्रदेश व त्यांतील किळे काबीज करण्यासाठीं शंकराजी नारायण

† स. प. पृ. १६१-१ व पृ. १९५-४९; पे. द. ३१-८५; भा. व. ऐ. गो.; राजवाडे खं. ३ ले. ५६-६४, विशेषतः शेवटचा. सूर्याजी पिसाळ रायगड पडल्याबरोबर मुसलमान झाला नाहीं. नाहीं तर राजारामानें त्याच्याशीं सोयीरगत केली नसती, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

व बादशहाचा जुन्नरचा फौजदार अलीवेगा यांची काहीं काळ मोठी चुरस लागली होती. तोडीस तोड देऊन ते एकमेकांचा डाव हाणून पाडीत होते. पुण्याचे पश्चिमेस मुळशी जवळ कोरी ऊर्फ कुवारीगड नांवाचा किल्ला आहे. 'कोरीगडावर त्रिवक्कपंत मुतालिक होते. त्यां समागमें यादो सामराज व महादाजी बाजी होते. मोगलांकडील जुन्नरकर अलीवेगा यानें येऊन रायाजी बहुलकराचे हातें भेद करून किल्लेदार सोनजी फर्जंद यास फितुरीनें वक्षीस देऊन किल्ला घेतला. त्या वेळीं यादो सामराज व महादाजी बाजी कविले घेऊन पश्चिम दरवाजानें सुधागडास गेले. वेग्यांनीं त्रिवक्कपंत वगैरे कित्येक पकडले व कित्येक मारले. हें वर्तमान शंकराजी नारायणास समजतांच त्यानें पंताजी शिवदेव, चांदजी कदम वगैरेचे जमाव कोरीगडास खाना केले आणि वेढा घालून किल्ला जेर केला, वेग्यास काडून देऊन पुनः कोरीगड घेतला. शंकराजीपंतांनीं किल्ल्यावर जाऊन मुख्य फितुरी जो रायाजी बहुलकर त्यास मार देऊन अटकेंत ठेविलें,' अशी हकीकत स. १६९४ ची जेथे शकावलींत मिळते. वर सांगितलेले कविले बहुधा राजारामाचेच असूं शकतील. पन्हाळा मोगलांस हस्तगत झाला तेव्हां राजारामाचा जनानखाना गुप्तपणें कोरीगडावर ठेवला असावा; आणि हा जनानखाना हस्तगत करण्याचाच अलीवेगाचा प्रयत्न असावा. परंतु हा प्रयत्न सफळ झाला नाहीं. गुणाजी सावंत म्हणून शंकराजी नारायणाचा एक विश्वासु हस्तक अलीवेगावर नजर ठेवण्याकरितां भीमाशंकरास राहत होता. भीमाशंकराचे खालीं कोंकणांत सिधगड किल्ला आहे, तो मोगलांनीं घेतला असतां गुणाजी सावंतानें सिताफी करून गुप्त रीतीनें काहीं लोकां-निर्शीं छाप घालून सिधगड परत मिळविला. या संबंधांत शंकराजीपंतानें गुणाजी सावंतास अभय पत्र लिहिलेलें ता. १२-६-१६९२ चें वाचण्यालायक आहे. § कोरीगडाचें प्रकरण कैक वर्षें चाललें होतें. पन्हाळा जिंजी इत्यादि किल्ल्यांच्या हकीकती जशा महत्त्वाच्या वाटतात तशाच इतर किल्ल्यांच्या हकीकती पूर्णपणें वाहेर येतील तर त्या वेळच्या इतिहासांत पुष्कळ भर पडेल.

जुन्नरच्या वेगांचें घराणें मराठ्यांशीं झगडण्यांत पुढें सुद्धां कैक वर्षें अग्रगण्य होतें. पुणें, चाकण, जुन्नर हा प्रदेश भोसल्यांची आय जागीर, जीं शिवाजीचें वालपण गेलें, तो जो एकदां संभाजीचे कारकीर्दीत औरंगजेवानें काबीज केला तो पुनः मराठशाहींत येण्यास महाप्रयास पडले. डॉ. फ्रायर नामक इंग्रज प्रवासी स. १६७३ त जुन्नरास

गेला होता, त्या वेळची हकीकत त्याने लिहून ठेविली असून तीत या वेग घराण्याचा वृत्तान्त आहे. तो लिहिता की 'नाझीम वेग म्हणून एक हुशार व पाणीदार गृहस्थ शिवनेरीचा किडेदार असून त्यास फारसी व आरबी भाषा चांगल्या येत असत. त्याचा वंशज अलीवेगा पुढे त्या प्रांतांत प्रमुख झाला.' 'मीर्झा अलीवेग यांनी पातशहास अर्ज करून सरकार जुन्नर दस्तक करून घेतली.' असें वर्णन आढळते. †

राजारामाचा जनानखाना विशाळगडी होता. जिंजीस राज्याची व्यवस्था लागल्यावर येसूवाईने त्यास वादशहाचे छावणीतून कळविले की 'वायका मंडळी तिकडे घेऊन जावी. आमची सुटका कधी होईल ती होवो, परंतु तुम्हीं वैताग करू नये. राज्यचिन्हादि वाळगून पूर्व चालीप्रमाणे सर्व व्यवहार करून, बाया विशाळगडी आहेत त्या घेऊन जाव्यात.' असा निरोप आल्यावर ही बाया मंडळी शत्रूच्या तडाख्यांतून वचावून आपल्याकडे कशी आणावी हा राजारामास मोठा विचार पडला. शेवटी राजापुराहून जलमार्गाने आणावी असे ठरून, खंडो वझाळ याचे मामा लिंगो शंकर व विसाजी शंकर राजापुरास सावकारी करून राहत होते, त्यांची तारबेही होती. त्यांचे मार्फत मंडळी आणण्याचे ठरून कारकून व हुजरे पत्रे देऊन रवाना केले. ते राजापुरी आले. तेथून रामचंद्रपंतास त्यांनी ही कामगिरी कळविल्यावर, तारावाई, राजसवाई, व अंबिकावाई ह्यांची त्याने घांटाखाली रवानगी करून दिली. पुढे यशवंतगडचे बंदरांतून जहाजांत बसून सर्व मंडळी निघाली. बरोबर लिंगो शंकर प्रभु होता. जलमार्गाने होनावर येथे उतरून तेथून सर्व असामी पायवाटेने जिंजीस सुखरूप पोचले. या संबंधाने दामाजी अनंत व लिंगो शंकर कसेबंदर राजापुर यांस राजारामाने वृत्तिपत्र दिले त्यांत तो लिहितो. 'स्वामी

† शि. च. सा. ३-६१७. पुणे प्रांताचा संबंध पुढे पेशवाईचे कारभारांत विशेष येत असल्यामुळे शिवछत्रपतीच्या जन्मभूमीची वरील हकीकत लक्षांत ठेवणे जरूर आहे. अलीवेगाचे पश्चात् निजामवेग, करीमवेग वगैरेंनी पुणे प्रांत कवजांत आणण्याची शिकस्त केली. चाकणास लोदीखान पठाण, बारामतीस भडबुंज्या मोगल वगैरे इतके हुशार व चिकाटीचे अंमलदार मोगलांचे होते, की त्यांचा पाडाव करून पुणे प्रांत सोडविण्यास पेशव्यांस मोठे प्रयास पडले. पूना गॅझेटियर भा. ३; त्रै.व.७ पृ. ८२. गदाधर प्रल्हादाचा पत्रव्यवहार; पे. द. १०-५० इत्यादि संदर्भ पाहावे. वेग या मोडी शब्दाचे 'दोगे' असें बालबोधीकरण झालेले दिसते हें चूक आहे.

कर्नाटक प्रांते आलियावर राणीवास दुसरा वाडा यांची रवानगी रामचंद्रपंतांच्या पत्रावरून तुम्हीं केली. तांब्रांची ठाणीं प्रांतांत बसलीं असतां कोठें उमज पडों नेदितां युक्तीनें संकट प्रसंगामध्ये आपलें जहाज व लोक देऊन समुद्रांतून येकेरीच्या राज्यांतून होनावरास पाठविलेंत, तीं स्वामीसंनिध सुखरूप पावलीं. तुम्ही एकनिष्ठता धरून राणीवासाची सेवा बहुत प्रकारें केली हें वर्तमान रामभट पटवर्धन व गणोजी झेंडे राणीवसाकडे होते त्यांनीं विदित केलें, त्यावरून तुम्हांस इनाम नव्हत करून दिलें असे.' (ता. १९-१०-१६९४)*. जिजी येथें ता. ९-६-१६९६ रोजीं राजारामास पुत्र तारावाईचे पोटीं झाला, त्याचें नांव शिवाजी †. दुसरा पुत्र संभाजी राजसवाईचे पोटीं झाला त्याची मिति २३ मे १६९८ आहे. अर्थात् याचा जन्म पुढें विशाळगडी झाला असावा.

४ संताजीचें एककली वर्तन.†-मराठे लोक व्यक्तिशः पराक्रमी व बुद्धिमान कांहीं कमी नाहींत. पण चारचौघांनीं एकजुटीनें एखादें कार्य मनापासून सिद्धीस नेल्याचे प्रसंग फार थोडे आढळतील. संताजीसारखे शूर व धाडसी पुरुष पाहिजे तें अघटित कृत्य अंगावर घेण्यास समर्थ असतां कोणाशीं न पटणाऱ्या स्वभावासुळें त्यांचे रुसवे फुगवे वारंवार होत ते मिठविण्याचें काम अवघड होई. राजारामास व रामचंद्रपंतास प्रस्तुतच्या विकट प्रसंगांत निरनिराळ्या सरदारांची मनधरणी करितांना पुरवाट झाली. पुष्कळदां संताजी मोगलांस सामील आहे असा बोभाटा पंताचे कानावर किंवा राजारामाचे कानावर येऊन ते मोंधळून जात. पहिल्या दोन वर्षींत संताजीनें वादशहाची कशी तारांवाळ उडवून दिली आणि त्याबद्दल राजारामानें त्याचा किती गौरव केला हें वर सांगितलेंच आहे. तथापि पुष्कळदां उभय पक्षां वितुष्ट वाढण्याचे प्रसंगही वारंवार उत्पन्न होत गेले.

नागोजी माने, अमृतराव व हणमंतराव निंबाळकर, मानसिंग मोरे वगैरे सरदार स्वच्छंदानें वागून घटकेंत स्वराज्यांत तर घटकेंत मोगलांकडे जात, कोणीकडून तरी स्वार्थ साधून वतनें उपटण्याची ते हाव धरीत, त्यांच्या तकारी कारभार्यांकडे आल्यावर त्यांत संताजी व धनाजी पुष्कळदां विरुद्ध पक्षांचा कैवार घेत, अशा कारणांनीं द्वैत

* जे. श., व स. प. पृ. १७६ § पे. द. ३१-६०

† अनेक तुरळक उल्लेख जुळवून संताजीच्या रुसव्याचें अप्रसिद्ध प्रकरण शक्य तितकें सुसंबद्ध बनविलें आहे.

वाहून कार्यनाश होत असे. पन्हाळा कावीज करण्यास मोगल चालून आले, तेव्हां तेथील किल्लेदार कागलकर घाटगे यानें मदत मागितली, ती संताजीनें वेळेवर पाठविली नाहीं, म्हणून घाटग्यानें बादशहाची नोकरी स्वीकारून नाइलाजानें किल्ला मोगलांचे हवाली केला, याचा तपास करणें रामचंद्रपंतास प्राप्त झालें. घाटग्यासारखा सरदार स्वराज्यांतून गेला, याचा दोष संताजीवर आला; मग संताजीनें मुद्दाम खासगी द्वेषामुळें घाटग्यास मदत केली नाहीं, कीं दुसरीकडे गुंतल्यामुळें त्याचा नाइलाज झाला याचा निर्णय हाणें कठिण आहे.*

फलटणच्या निंवाळकरांची अशीच एक चिडखोरीची तक्रार उपस्थित होऊन तिच्याचमुळें शेवटीं संताजीचा खून झाला. निंवाळकर हे मूळ विजापुरचे ताबेदार होते. त्यांचा व भोसल्यांचा आप्तपणा फार दिवसांचा असून, वजाजी निंवाळकरास शिवाजीनें शुद्ध करून स्वधर्मांत घेतलें वगैरे प्रकार मागें सांगितले आहेत. शिवाजीची बायको सईबाई ही वजाजीची वहीण, शिवाजीची मुलगी सखूबाई वजाजीचा मुलगा महादाजी यास दिलेली होती. तथापि विजापुरचें राज्य कायम असेपर्यंत हे निंवाळकर पूर्णपणें शिवाजीच्या स्वराज्यांत दाखल झाले नाहींत. विजापुरचें राज्य बुडाल्यावर ते अर्थात्च औरंगजेबाचे ताबेदार बनले. पहिल्या वजाजीचा नातू वजाजी दुसरा यास राजारामाची मुलगी सोयराबाई देण्यांत आली. राजारामाची पहिली बायको जानकीबाई जी प्रतापराव गुजराची कन्या, तिच्या पोटी झालेली ही सोयराबाई होय. या वजाजीचा चुलत भाऊ अमृतराव निंवाळकर पराक्रमी असून औरंगजेबाचे नोकरांत होता.† या अमृतरावाची वहीण राधाबाई ही म्हसवडच्या नागोजी विन रताजी माने याची बायको. हा नागोजी माने सुद्धा बादशहाचेच नोकरांत होता. बादशहाकडे नोकरी करणाऱ्या या सरदारांचीं मनें वळवून व त्यांस नवीन वतनें देऊन स्वराज्यांत आणण्याचे प्रयत्न रामचंद्रपंतानें

* कागलकर पिराजी घाटगे हा पूर्वी विजापुरचा मनसबदार होता. शिवाजीनें त्यास आपल्या उद्योगांत सामील करून घेतलें आणि सजेंराव किताब देऊन पुरंदर येथें वतन नेमून दिलें (ता. २८-१-१६६९), पहा स. प. पृ. १२० ले. ११-१२. पुढें त्याची नेमणूक पन्हाळ्याचा किल्लेदार म्हणून झाली; आणि स. १६८९ च्या डिसेंबरांत तो औरंगजेबास सामील झाला आणि पन्हाळा मराठ्यांचे हातांतून गेला.

† या हकीकती नीट लक्षांत येण्यासाठीं निंवाळकरांची खालील वंशावळ उपयोगी पडेल:—

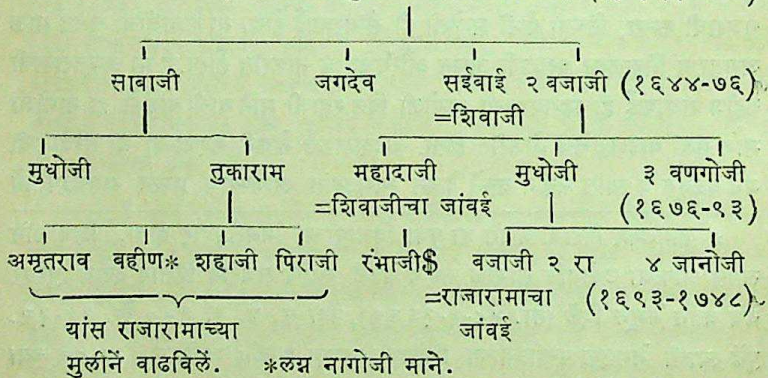
[टीप पुढें चालू

सारखें चालविले होते. ता. ११-४-१६९१ ची राजारामाची सनद नागोजी माने यास दिलेली आहे तीत मजकूर आहे तो असा:—‘तुम्ही पूर्वी तांब्रांकडे होता. ऐशीयास स्वामीचें राज्य म्हणजे देवताभूमि, या राज्यास तांब्राचा उपद्रव न व्हावा, महाराष्ट्र धर्म राहावा, स्वामींच्या राज्याची अभिवृद्धि व्हावी, या उद्देशें स्वामींच्या पायाशीं एकनिष्ठता धरून तुम्ही चंदीचे मुकामी स्वामीपाशीं आलेत. सबब तुम्हांवर कृपालु होऊन सरदेश-मुखीचें नूतन वतन वारामहालचें करून दिलें असे.’ यापुढें पांच वर्षे नागोजी माने स्वराज्यांत राहिला आणि संताजीचे वधाची पूर्तता झाल्यावर मग तो परत औरंगजेवाचे आश्रयास गेला. त्याचा मेहुणा अमृतराव निंबाळकर हा सुद्धा नागोजीचे वरोवरच स्वराज्यांत आलेला दिसतो. ता. ४-१०-१६९१ च्या एका निवाड पत्रावर त्याची साक्ष आहे. §

यानंतर ता. १२-२-१६९३ रोजी राजारामानें अमृतराव निंबाळकरास सनद दिली तीतही वरच्या सारखाच मजकूर असून जास्त आणखी आहे तो असा:—‘चंदीस ताम्र आला म्हणऊन तुम्ही स्वामींच्या पायाशीं एकनिष्ठता धरून चंदीस येऊन ताम्रासीं युद्ध करून पराभवातें पावविला.’ अमृतरावास ही सनद मिळाल्यामुळे त्याचा चुलता

[टीप मागील पानावरून

१ फलटणचा मुधोजी नाईक निंबाळकर (स. १६३०-४४)]

§ या रंभाजीचे मुलगे रावरंभा व जानोजी पुढें निजामाचे पदरीं राहिले.

§ खं. ८.४२; पे. द. ३१. ६७, व ६७ A; स. प. पृ. १६८.११ व पृ. १७६.२२.

मुधोजी रूठ झाला आणि लगेच चंदीस जाऊन राजारामास भेटला, तेव्हां राजारामानें अमृतरावास दिलेली पहिली सनद ता. ५-५-१६९३ रोजी रद्द करून ती आतां मुधोजीच्या नांवें दिली. अशा या वतनांच्या घालमेलीमुळें तेंते उपस्थित झाले आणि त्यांत निरनिराळे सरदार सामील होऊन भलभलत्या शिफारसी आणूं लागले, तेणेंकरून आपसांत एकमेकांचीं मनं विटत गेलीं. माने, निंबाळकर वगैरे मोगलांकडून आलेले सरदार केव्हां संताजी व केव्हां धनाजी यांचे ताबेदारींत वागत आणि त्यांचे मार्फत आपला स्वार्थ साधीत.

स. १६९२ च्या अखेरीस संताजी व धनाजी मोठ्या फौजा घेऊन कर्नाटकांत शिरले आणि जिंजीस वेढा घालणाऱ्या फौजांना त्यांनीं वाहेरून इतकें हैराण केलें कीं अन्न-पाण्यावांचून मोगल फौजेचे हाल होऊन तिलाच उलटी वेढ्यांत पडल्यासारखी स्थिति आली. त्यामुळें झुल्फिकारखानानें त्रस्त होऊन राजारामाकडे तहाचें बोलणें देखील लाविलें. या वेळीं संताजीचा मनोदय असा होता कीं मोगल आपल्या ताबडोंत सांपडले आहेत तर त्यांचा आतांच पूर्ण निकाल करावा. पण ही गोष्ट राजारामानें मान्य केली नाहीं. त्यानें झुल्फिकारखानास निघून जाण्यास वाट मोकळी करून दिली आणि जिंजीचा वेढा उठविला. हा प्रकार मार्च स. १६९३ च्या सुमारचा आहे. त्यानंतर राजाराम बाहेर पडून त्रिचनापल्ली व तंजावर येथें गेला. तंजावरच्या शहाजीची व त्याची भेट चैत्रांत झाली. बरील कारणावरून राजाराम व संताजी यांचें बिनसलें. 'संताजी घोरपडे राजारामाशीं विघाड करून देशास गेले, त्यावरी धनाजीस नामजाद केलें. त्यापुढें ज्येष्ठांत याचपणा नायक व वहीरजी घोरपडे वेलुराजवळ असतां राजारामानें जाऊन त्यांसीं झगडा केला', असा जेथे शकावलीचा लेख आहे, त्यावरून तर्क निघतो तो असा, कीं संताजी ताठरपणानें बागे आणि पुष्कळदां यजमानास नडवून आपलें म्हणणें खरें करी, तसें न केल्यास त्रागा करून निघून जाई. उद्दाम वृत्तीच्या पराक्रमी पुरुषाचा असा प्रकार व्यवहारांत पुष्कळदां व्यक्त होतो. 'धनाजीस नामजाद केलें' या उल्लेखावरून याच वेळीं संताजीचें सेनापतिपद काडून तें धनाजीस देण्याचा विचार राजारामानें बोलून दाखविला असावा असा तर्क होतो. तथापि स. १६९६ पर्यंत तें पद संताजीकडेच होतें. त्यावरून दिसतें कीं संताजी हसून महाराष्ट्रांत आला, आणि रामचंद्रपंतानें उभय पक्षां मध्यस्थी करून प्रकरण मिटविलें. तेव्हां संताजी पुनः मोगलांवर चालत गेला.

पुस्तकालय

पन्हाळा किल्ला स. १६९२ त परशुराम त्रिंबकानें घेतला हें मागें सांगितलेंच आहे. पुढें दोन वर्षे पावेतो तो परत घेण्यासाठीं वादशहानें शिकस्तीचे प्रयत्न केले, ते हाणून पाडण्याची या वेळीं मोठी निकड असल्यामुळें धनाजी पन्हाळ्यास विलगणाऱ्या मोगलांवर चालून गेला आणि संताजी मागून त्यांस शह देण्याकरितां विजापुरकडील मोगली प्रदेशांत घुसला. त्याचे पाठीवर वादशहानें तावडतोव हिंमतखानास पाठविलें. माणगांवाजवळ संताजी व खान यांची गांठ पडली. हिंमतखानाचे मदतीस आणखी मोगल सरदार आले. ता. १४-११-१६९३ रोजीं विक्रमहळी जवळ लढाई होऊन संताजीचा पराभव झाला. संताजीबरोबर अमृतराव निंवाळकर होता. त्या दोघांनीं पुढें आपल्या लोकांच्या दोन तुकड्या करून, अमृतराव वऱ्हाडचे वाजूस व संताजी हैदराबादेकडे याप्रमाणें मोगलाई मुलखांतून चौथाई वसूल करीत ते धडाक्याने चालले. ता. २१-११-१६९३ रोजीं मालखेड जवळ संताजी व हिंमतखान यांची पुनः गांठ पडून लढाई झाली. या धावपळीच्या युद्धापासून प्रत्यक्ष परिणाम जरी विशेष झाला नाहीं तरी वादशहाच्या फौजा सर्व ठिकाणीं पांगल्या जाऊन इकडे महाराष्ट्राचा व तिकडे जिंजीचा वराचसा वचाव झाला. नाहीं तर वादशहानें दोनही वाजू लगेच गिळंकृत केल्या असत्या. युद्धाचा कावा संभाळण्यांत संताजीची चतुराई अप्रतिम होती.

रामचंद्रपंताचें व संताजीचें तरी नेहमींच सरळ असे असें नाहीं. त्यांचें पुष्कळदां कसें वांकडें येई हें त्या वेळच्या एका पत्रावरून दिसून येतें. संताजी रामचंद्रपंतास लिहितो, 'आपली भेट घेतली नाहीं, परस्पर निघोन गेलों म्हणून शब्द लाविला, ऐशीयास स्वामीची आमची क्रिया ऐसी नाहीं जे स्वामीशीं द्वैतभाव धरावा. आम्हांस कर्नाटकांत ठेवून जाधवरावांस पाठवून देणें अशीं पत्रें आपण राजश्री छत्रपतीस लिहिलीं तेव्हांच द्वैत प्रकार दिसून आला. स्वामींचे आज्ञेवितरिक्त आम्ही कांहींच नव्हतो. स्वामींची आमची शपथ तुळसी वेलाचे श्रीवरील आहे. स्वामींचे मांडीवरी आम्ही उसें ठेवून निजावें, आमचे मांडीवरी स्वामींनीं ठेवावें, शरीर मात्र भिन्न, आत्मा एक, ऐसें असतां ही द्वैताची गोष्ट होऊन आली. गतवर्षापासून श्रमाची जाति म्हणावी तर कागदीं लिहितां पुरवत नाहीं. बरें जहाली गोष्ट ते जहाली. या उपरी तरी राज्यांत डोहाणा न होय तो पदार्थ केला पाहिजे. द्वैताची गोष्टी होती ते स्वामींचेच वचनावरून दूर

केली. आपणही मनांत विकल्प धरिला न पाहिजे. आम्ही ऐसे सेवक न व्हां जे स्वामींचें स्मरण न करितां आधीं आपला बहुमान घेऊं. पूर्वापासून स्वामींनींच आम्हांस गौरविलें आणि बंधु म्हणविलें. श्रीशिवनाथ देव कृष्णपाशीं आहे तेथें आपण येऊन स्वामींची आमची भेटी होऊन मग जो विचार करणें तो केला जाईल. 'संताजीचा बंधु 'बहीरजी घोरपडे यांचें समाधान करून हुजूर आणिले. चंजावरचे मदतीस पाठविले,' असें दुसरें एक विधान स. १६९३ च्या अखेरीचें आहे, त्यावरून हे दोघे घोरपडे बंधु नाराज झालेले होते हें उघड दिसतें.

संताजी रुसलेला होता आणि हा त्याचा रुसवा काढण्यांत शंकराजी नारायणानेंही प्रयत्न केल्याचा एक प्रसंग सन १६९४ चा जेथे शकावलींत नमूद आहे. 'शंकराजी पंतांनीं संताजीशीं बोली केली, कीं फौजेनसी जाऊन साहेब काम करावें. स्वामीजवळ मुद्दे घालूं नयेत. मर्यादेनें राहोन वेढा जिंजीचा उठवावा. बेमानी करूं नये. ऐशी बोली करून शपथ घेतली. बरोबर येसाजी मल्हार मुतालिक दिले. हणमंतराव निंवाळकर सरलष्कर व सरदार मिळोन पंचवीस हजार स्वार दिले. संताजीच्या सदरेस बसोन उभयतांनीं दिवाण कारभार करून इमानें वर्तावें, ऐसी बोली करून फौज भारी करून भांडियांच्या आवाजांनें कार्तिक मासीं कूच करून कर्नाटकांत गेले'. आनंदप्रदर्शनार्थ तोफांचे आवाज काढून संताजी बाहेर पडला, येणेंकरून त्याची दिलसफाई चांगली झाली असली पाहिजे. मात्र सन १६९४ साल बहुतेक मराठ्यांना हीं घरचीं कुलंगडीं उरकण्यांतच गेलें असें म्हणण्यास चिंता नाही.

येणेंप्रमाणें सन १६९४ च्या कार्तिकांत संताजी बाहेर पडला तो पुनः हैदराबाद प्रांतांत शिरला. त्याबरोबर पुनः हिंमतखान त्याचे पाठलागास गेला. नळदुर्गच्या बाजूस त्यांचे एक दोन संग्राम घडून आले. नंतर रायचूर प्रांत लुटून संताजी शंभू महादेवाजवळ आपल्या मुख्य ठिकाणीं परत आला.

सन १६९५ त संताजी दक्षिणेंत व बंधू बहीरजी कर्नाटकांत होता. त्या सालच्या मे महिन्यांत संताजीनें परळीस जाऊन बहीरजीच्या दोघां मुलांचीं लग्नें केलीं. त्यापुढील जुलैंत त्यानें मोगलांचें मुख्य ठाणें खटाव येथें होतें त्यास वेढा घातला. खटावचे बचावास हमीदुद्दीन खान धावून आला त्यास संताजीनें अत्यंत हैराण केलें, तेव्हां बादशहानें फत्तुल्लाखानास हमीदुद्दीनचे साह्यास पाठविलें. त्या वेळीं संताजी व मोगल

फौजा यांचा वरेच दिवस तीव्र झगडा चालला. सन १६९५ च्या सेप्टेंबरांत चंदन-
वंदन जवळ मोठा रणसंग्राम होऊन त्यांत धनाजीचा एक पुत्र मारला गेला. मिळून
संताजीनें कैक वर्षे पावेतो मोगलांचा कसा उच्छेद केला तें कळून येतें. सन १६९५
च्या अखेरीस संताजी व धनाजी एकदम कर्नाटकांत शिरून कासीमखानावर कोसळून
पडले तो प्रसंग पुढें सांगण्यांत येईल. संताजीच्या वेमुर्वत वृत्तीनें त्याच्या पराक्रमास
कमीपणा येऊन अखेरीस त्याचा सर्वस्वी नाश झाला हें सांगण्यापूर्वीं प्रथम जिजी-
कडील प्रकरणांचें वर्णन करणें अवश्य आहे.

— ४ —

संताजीचे अजब पराक्रम

१६९२-१६९६

- १ जिंजीचा रेंगाळलेला वेढा (स. १६९०-१६९३)
- २ मराठ्यांपुढे मोगलांची त्रेधा (स. १६९३-१६९६)
- ३ राजारामाची सुटका, जिंजीचा पाडाव
- ४ याचप्पा नाईक व इस्माईल मका

१ जिंजीचा रेंगाळलेला वेढा, झुल्फिकारखानाची कुचंबणा (१६९०-१६९३).— झुल्फिकारखान म्हणजे अलीकडचा लॉर्ड रॉबर्ट्स म्हणतां येईल, ज्यास अपयश कसे तें ठाऊक नाही. रायगडावर यावनी करून जेव्हां ही स्वारी प्रचंड फौजेनिशीं जिंजीवर येऊन थडकली, तेव्हां आतां आपले बारा वाजले असेंच राजाराम वगैरेना वाटले. वाटेतच खानानें कडप्पा व आर्काट हे प्रांत साफ धुळीस मिळविले. तेव्हां जिंजीस राहणें सुरक्षित नाही असें वाटून राजाराम तंजावरकडे जाण्यास म्हणून बाहेर पडला. पण तंजावरच्या शहाजीस आपल्याच वचावाची भ्रांत, तो राजारामाला कसा हात देणार ! झुल्फिकारखानानें तर फ्रेंचांसही दरडावले, कीं ' याद राखून ठेवा राजारामास आश्रय द्याल किंवा जहाजांतून त्यास बाहेर कोठें पांचवाल तर ! ' अशा रीतीनें खान आपल्याकडून वेढ्याचे कामीं शिकस्त करीत होता. आठ वर्षे जिंजीच्या आसमंतात झगडणाऱ्या उभय पक्षांच्या प्रचंड फौजांनीं तो सर्व प्रांत खाऊन फत्ता केला, याचें आश्चर्य वाटावयास नको.

जिंजी हा किल्ला एकच आहे असें नाही. तीन मोठे पर्वत मिळून तीन मैल परीघाचा तो दुर्गम टापू आहे. पश्चिमेकडील पर्वताला राजगिरि, उत्तरेकडील कृष्णगिरि व दक्षिणेकडील चांद्रायणदुर्ग अशीं नांवें आहेत. सन १६९० च्या सेप्टेंबरांत खान जिंजीपुढे

येऊन उतरला, पण वेढा सुरू करण्यासाठी त्यास तोफा दारूगोळा वगैरे मिळविण्यास बराच अवधि लागला. मोठ्या प्रयासाने त्याने शंभर युरोपियन लोक तोफकामासाठी जमविले. सन १६९१ च्या एप्रिल पावेतों मुसलमानी फौजेची अवाढव्य संख्या जिंजीपुढे जमली तरी, बाहेरून आंत धान्यसामुग्री जाण्याची वंदी त्यांस करता आली नाही. नेमाजी सिंदे, नागोजी माने व माणकोजी पांडरे हे तीन मराठे सरदार मोगलांचे पक्षास मिळाले होते ते परत येऊन जिंजी येथे राजारामास भेटले (नोव्हें. १६९०). याचप्पा नाईक म्हणून एक राजपूत सरदार होता तोही राजारामास सामील झाला. कर्नाटकांतील समस्त हिंदु सत्ताधीशांचा एक संघ बनवून सर्वांनी मिळून मोगलांस विरोध करावा हा जो पहिला वेत होता, तो मात्र आपसांतील द्वेषांमुळे सिद्धीस जाण्याचे चिन्ह दिसेना. तथापि तंजावरकर शहाजीने फौज, पैसा व सामान पुरवून राजारामाचे साह्य केले, म्हणूनच राजारामास इतके दिवस तेथे काढतां आले. सन १६९१ चा उन्हाळा सुरू होताच मोगल फौजेचे हाल सुरू झाले. दक्षिणेंतून मराठ्यांच्या टोळ्यांनी येऊन तिजला इतका उपद्रव सुरू केला की जिंजी हस्तगत करणे अशक्य आहे असेंच झुल्फिकारखानाने बादशहास निश्चून कळविले, आणि आपण वेढा उठवून बाहेर गेला. औरंगजेवास ही बातमी पोंचताच त्याने वजीर आसदखान व पुत्र कामबक्ष यांस ताबडतोब जिंजीवर चालून जाण्याचे हुकूम पाठविले. आसदखान हा झुल्फिकारखानाचा बाप कृष्णेच्या दक्षिण भागांत बादशाही अंमल बसवीत होता आणि कामबक्ष बाकिन-खेड्यास होता. दोघांस ता. २०-७-१६९१ चे हुकूम पोंचताच ते आपापल्या स्थळां-हून जिंजीची वाट चालू लागले. कडप्पा येथे ता. ४-१०-१६९१ रोजी त्यांची गांठ पडली. नंतर पुढे प्रयाण करून ता. १६ डिसेंबर रोजी ते जिंजीजवळ येऊन उतरले.

यापूर्वीच झुल्फिकारखान पोटास मिळविण्यासाठी जिंजी सोडून दक्षिणेकडील प्रांतांत हिंडत होता. कांचीचा फौजदार अलीमर्दानखान यास बरोबर घेऊन त्याने तंजावर व त्रिचनापल्ली येथून पुष्कळ पैसा आणि जे कोणी विरोधक भेटले त्यांचा समाचार घेतला (ऑगस्ट १६९१). नंतर त्याने जिंजीच्या पश्चिमेस २३ मैल त्रिनोमालीचे मजबूद ठाणे होते ते काबीज केले. येणे प्रमाणे सन १६९१ चे वर्ष खलास झाले.

आसदखानाची नवी मदत आल्याने झुल्फिकारखानाने सन १६९२ च्या आरंभी पुनः वेड्याचे काम हाती घेतले. तेव्हा किल्ल्यांतूनही बाहेरच्यांवर जोराचा मारा मराठ्यांनी सुरू केला. दलपत बुंदेला नामक सरदार खानाचा केवळ उजवा हात

म्हणून वेढ्याचे कामीं पराकाष्ठेची मेहनत करीत होता. कांहीं महिने असे गेल्यावर पुढे पावसाळा आला आणि सगळा प्रदेश जलमय होऊन वेढ्याचें काम विलकूल चालेना. पाऊस काळ संपून पुनः वेढा चालू करावयाचा तो महाराष्ट्रांतून संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव तीस हजार स्वारांनिशीं येऊन मोगलांवर कोसळले. वाटेंतच संताजी कांची जवळ आलेला ऐकून तेथील फौजदार अलीमर्दानखान त्याजवर चालून गेला. संताजीनें त्याच्या फौजेचा फत्ता उडवून ता. १३-१२-१६९२ रोजीं खानास पकडून जिंजीस नेलें. तेथून भला मोठा दंड भरून त्यानें आपली सुटका करून घेतली. तिकडून धनाजी जाधव आला त्यानें इस्माईल खान मका याचा पराभव करून त्यासही पकडून जिंजीवर नेलें (ता. ९-१-१६९३). याप्रमाणें मराठी फौजा बाहेरून चालून आल्यामुळें झुल्फिकारखानाची अगदींच त्रेधा उडून गेली. संताजी व धनाजी यांनीं कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व कर्नाटकी प्रदेश राजारामाचे नांवें मराठी राज्यांत सामील केल्याचा जाहीरनामा काढिला, आणि केशव रामण्णा यास त्या प्रांताचा सुभेदार नेमिलें.

मोगलांची अशी पीछेहाट दिसून येतांच पितापुत्र खानांनीं अपेक्षाचें खापर शहाजादा कामबक्ष याचे माथ्यावर फोडून त्याचा बळी घेतला. मराठ्यांची सरशी पाहून आजूबाजूचे सत्ताधीशही मुसलमानांस प्रतिकूल झाले. 'तुम्ही मराठ्यांस सामील आहां' असा उघड आरोप उभयतां खानांनीं शहाजाद्यावर केला, तेव्हां तोही त्यांची तोंडावर निंदा करूं लागला. मानपानासंबंधानें देखील त्यांचीं सडकून भांडणें झालीं. आसदखानानें सर्व हकीकत गुप्त रीतीनें बादशहास कळवून त्याजकडून शहाजाद्यास अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम आणिला, आणि त्याचेच गोटांत त्यास अटक करून दलपत बुंदेला यास त्याजवर सक्त नजर ठेवण्यास नेमिलें (डिसेंबर १६९२). इतक्यांत बाहेर भुसका उठली कीं बादशहा मरण पावला. ही बातमी ऐकून कामबक्षाला आपली भावी अवस्था डोळ्यांसमोर दिसूं लागली. जो कोणी नवा बादशहा होणार तो आपणास मारून तरी टाकील किंवा जन्मांध करील, हे दोघे प्रबल खान आपले शत्रु, हेच काय ते सर्वे मुखत्यार होणार ! अशा अडचणींत त्यास एकच उपाय राहिला, तो हा कीं जिंजीवर जाऊन राजारामाचा आश्रय करावा. हा त्याचा गुप्त बेत आसदखानास कळून अर्थातच तो त्यानें सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं.

इकडे संताजी व धनाजी यांच्या फौजांनीं बाहेरून मोगलांसच पूर्णपणें वेढून घेतलें. त्यांचें बाहेरचें दळणवळण साफ तुटलें. तेव्हां मोगलांकडचे मोठमोठे सेनानायक

चित्तातुर होऊन आपापल्या वचावास लागले. तोफा वगैरे आपलें उत्कृष्ट साहित्य मराठ्यांचे हातीं कसें पडूं देऊं नये हीच खानास मोठी धास्ती होती. नाही तर त्याच तोफांनीं मराठ्यांनीं मोगलांची तात्काळ चंदी उडविली असती. यास्तव खानानें आपल्या सर्व तोफा खिळे ठोकून निकाम्या केल्या आणि दारू गोळा पेटवून उडवून दिला. आंतून मराठ्यांनीं व बाहेरून संताजी-धनाजींनीं सारखे हल्ले करून मोगलांस इतकें हैराण केलें कीं, खुद्द झुल्फिकारखानास सुद्धां अगदीं हातघाईनें लहून आपला वचाव करण्याचे प्रसंग आले. त्याची ही दैना पाहून कामवक्षाचा आनंद मात्र गगनांत मविना. ही त्याची वृत्ति पाहून पितापुत्र खान एकाएकीं रात्रीं त्याचे तंवूत शिरले आणि तावातावानें त्यांनीं त्याच्या मुसक्या बांधून त्याला आपलेजवळ आणिल्यावर त्याची भरपूर निंदा व मानखंडना करून त्यास वजाविलें, कीं 'लेका, अजून तुझा बाप जिवंत आहे, मेला नाही, ध्यानांत ठेव !' नंतर सकाळीं सर्व सरदारांस व सेनानायकांस एकत्र जमवून खानानें रात्रीचा प्रकार समजावून सांगितला, तेणेंकरून मोगल फौज अगदींच विथळून गेली. शिवाय संताजीपुढें खानाचें शहाणपण कांहींच चालेना. त्याच्याशीं लढतां लढतां खान वेदम झाला. फौजेस खाण्यास अन्न नाही. उपास पडूं लागले.

अशा स्थितींत राजारामाशीं समेट करण्याशिवाय सुटकेचा दुसरा उपाय खानास राहिला नाही. त्यानें राजारामास सुचविलें, 'तुम्ही मागाल तो दंड देतो, पण जिजीव्रूहून आम्हांस सुरक्षितपणें बाहेर जाऊं या.' संताजी धनाजी वगैरे सर्व सैनिकांचें म्हणणें पडलें, कीं खान कचाटींत सांपडला आहे तर या वेळींच त्याचा फत्ता उडवावा. पण राजारामाला असा निकर पसंत पडला नाही. त्यानें खानास जबाब पाठविला, कीं 'बादशहाचा आमचा सल्ला करून या, म्हणजे आम्ही तुम्हांस सुखरूप परत जाऊं देतो.' इकडे दलपत बुंदेल्यानें खानास टोंचणी लाविली, कीं 'अशी नामुष्की पदरांत घेणें तुम्हांस शोभत नाही. तुम्हांस खर्चाचीच अडचण असेल तर माझ्याजवळ दाल-दागिना मिळून ४० हजारचें वित्त आहे, तुम्हांस देतो. एवढ्यावर थोडी गुजराण करा.'

इकडे खानाची अशी चलविचल चालू असतां मोगल तोफखान्याच्या सर्व लोकांनीं आपलें सामानसुमान बांधून व तोफा बरोबर घेऊन प्रयाण सुरू केलें. तोफा निघाल्याबरोबर वाकीचे सर्व लोक त्यांच्यामागून चालले. तेव्हां उभयतां खानांचाही नाइलाज होऊन, ते कामवक्षास घेऊन बांदिवाशची वाट चालूं लागले. वाटेनें त्यांनीं

काहीं थोडे धान्य आणिलें; पण देसूर येथें संताजीनें त्या धान्यावर झडप घातली, (ता. ५-१-१६९३), त्या प्रसंगांत दलपत बुंदेल्यानें शिकस्त करून खानाची अन्न वचावली. इतक्या संकटांनें आणलेलें तें धान्य कोणास किती दिवस पुरणार ! मोगल फौजेतले सगळे लोक खानास खावयास उठले. पुष्कळसे उघडपणें पोटासाठीं मराठ्यांचे पक्षास सामील झाले. पुढें वांदिवाशलाच § काहीं काळ सर्वांचा तळ पडला. पंचवीस मैल जाण्यास तीन दिवस लागले, (ता. २१-२३ जानेवारी, १६९३). या वेळच्या मोगलांच्या हलाखीचा फायदा न घेतां राजारामानें त्यांस विनहरकत जाऊं दिलें, या उपकाराची फेड म्हणूनच कीं काय पुढें चार वर्षांनीं झुल्फिकारखानानें जिंजी हस्तगत करितांना अगोदर राजारामास बाहेर जाऊं दिलें. राजकारण असें असतें.

२ मराठ्यांपुढें मोगलांची त्रेधा (स. १६९३-९६).—कांचीचा अली-मर्दानखान मराठ्यांकडे पाडाव गेला ही बातमी वादशहास गलगलें येथें कळली. लगेच त्यानें कासीमखान म्हणून खास भरंवशाचा मर्द अंमलदार होता, त्यास कांचीची सुभेदारी देऊन मुबलक पैसाव सामान यांसह जिंजीस रवाना केलें. अशा प्रकारें कासीमखान येत आहे ही बातमी झुल्फिकारखानास वांदिवाश येथें कळतांच तो लगेच कासीमखानास सामील होण्यासाठीं बाहेर पडला, पण त्यांची भेट होण्यापूर्वीच संताजीनें कांचीजवळ कासीमखानास गांठलें, तेव्हां खान वचावासाठीं कांचीच्या मंदिरांत लपून वसला. पण झुल्फिकारखानानें ताबडतोव येऊन त्यास सर्व सामानासह सोडवून वांदिवाश येथें नेलें (ता. ७-२-१६९३). त्यामुळे खाण्यापिण्याची चंगळ होऊन मोगल फौजेत आनंदीआनंद पसरला, आणि कैक दिवसांचे उपास परिहार झाले. लोकांस वादशहाच्या खुशालीची बातमी कळून त्यांचा गळून गेलेला धीर आतां दुणावला; आणि थोडे दिवस त्यांनीं पुष्कळ चैन केली.

कामवक्षासंबंधानें वादशहाचे हुकूम खानांनीं मागविले होते, ते येई पर्यंत सर्वांचा मुकाम चार महिने पावेतो वांदिवाशलाच झाला. जणू काय यांना खाण्यापिण्याची मजा करण्यापलीकडे दुसरें काहीं कामच उरलें नव्हतें. कामवक्ष वापाला भेटेल तेव्हां तो आपल्या सर्व कागाळ्या त्यास कळवील, त्या ऐकून वादशहा आपली काय मत करील अशी धास्ती उत्पन्न होऊन उभयतां खानांचे अंगांत कांपरें भरलें. त्या स्थितींत

§ जिंजीच्या ईशान्वेस २४ मैल.

आसदखानानें विष घेऊन प्राणत्याग केला अशी सुद्धां बातमी वाहेर उठली, पण ती खोटी होती. बादशहानें आसदखान व कामवक्ष यांना आपल्याजवळ बोलाविलें, आणि शहा-जादा अजम यास गलगलें व जिजी यांच्यामध्ये कडाप्पा येथें राहून दोहोंकडे नजर ठेवण्यासाठीं पाठवून दिलें. आसदखान व कामवक्ष बादशहापाशीं परत गेल्यावर ता. ११-६-१६९३ रोजीं कामवक्षाचीं व बापाची भेट झाली. बादशहाची कन्या शाहूचा परामर्ष घेणारी झीनतुन्निसा इनें मध्यस्थी करून कामवक्षाचे अपराध बापाकडून माफ करविले; आणि आसदखान पूर्वीप्रमाणें वजिरीवर रुजू झाला. अशा रीतीनें हें कामवक्षाचें प्रकरण मिटलें. झुल्फिकारखान व कासीमखान हे दोघे हुशार सरदार आतां जिजीचे कामगिरीवर दाखल झाले, शिवाय कडाप्पा येथें मध्यें अजमशहा राहिला. जिजीवरील फौजांचा पायबंद बादशहाच्या मुकामाशीं पूर्वीं तुटला होता तो या व्यवस्थेनें पुनरापि चालू होऊन, मोगल फौजेस नवीन जोर प्राप्त झाला.

यापूर्वींच मोगल फौजा जिजी सोडून निघून गेल्याबरोबर संताजी-धनाजींस पुढें पाठवून राजाराम मागाहून किल्ल्यांतून वाहेर निघाला, आणि प्रथम त्रिचनापल्लीस गेला. तेथच्या नायकाशीं ता. १०-४-१६९३ रोजीं स्नेह करून नंतर तंजावरास जाऊन त्यानें शहाजीची भेट घेतली (मे १६९३). असे सर्व योग चांगले जुळून येत असतांच संताजी व धनाजी यांचें वांकडें आलें, हें मराठ्यांचें दुर्भाग्य होय. 'संताजी घोरपडे राजारामाशीं विघाड करून देशास गेले. त्यावरी धनाजीस नामजाद केलें.' असा जेथे शकावलीचा उल्लेख आहे, त्याचा विचार मागे संताजीच्या प्रकरणांत केला आहे. आपसांतील दुहीमुळें आलेली संधि फुकट गेली एवढी गोष्ट खरी.

त्रिचनापल्ली तंजावर इत्यादि वाहेरच्या सत्ताधीशांस नरम करण्यापूर्वींच आपण जिजीस वेढा घातला ही आपली चूक झाली असें आतां झुल्फिकारखानास कळून आलें; आणि राजारामास वाहेरची मदत बिलकूल येऊं देऊं नये असा वंदोवस्त त्यानें प्रथम हातीं घेतला. म्हणून स. १६९३ च्या अखेरीस तो वांदिवाश सोडून वाहेर पडला आणि जिजीच्या आसमंताचा प्रदेश कवजांत आणूं लागला. कित्येक लहान मोठीं स्थळें त्यानें घेतलीं. त्रिचनापल्लीचा नायक व तंजावरचा शहाजी यांचा खानापुढें निरुपाय होऊन ते त्यास शरण गेले (२२-५-१६९४). § बादशहानें शहाजीस

§ तंजावरचा तपशील पुष्कळ आहे, पण अप्रस्तुत म्हणून तो येथें दाखल करितां येत नाहीं. सरकारकृत औरंगजेब भा. ५ पृ. ९८ पहा.

पोपाख पाठवून त्यास आपला जमीनदार वनविले. अशी व्यवस्था करून खान पुनरपि पावसाळ्यांत वांदिवाश येथे छावणीस गेला; आणि त्यानें स. १६९४ च्या अखेरीस जिजीस वेढा घालण्याची तयारी केली. पण येथून पुढे जिजीच्या राजकारणास निराळे वळण कसे लागले, ते प्रथम सांगितले पाहिजे.

ह्या पांच वर्षांत औरंगजेबाच्या भाग्यास हळू हळू उतरती कळा लागलेली चट्टकडे स्पष्ट दिसू लागली. संभाजीचे वधानंतर मराठ्यांशी समेट करून त्यानें परत जावे अशी पुष्कळांची अपेक्षा व सूचना होती. त्याचे उलट जेव्हां तो हटवादीपणाचे वर्तन करू लागला, तेव्हां त्याचे हुकूम उठविण्यास कोणीच उत्सुक दिसेनातसे झाले. झुल्फिकारखान तर राजारामाशी अंतस्थ संधान ठेवून वेढ्याचे कामांत मुद्दाम ढिलाई करितो अशा कागाळ्या वादशहाचे कानावर गेल्या, आणि त्या पुष्कळ अंशी खऱ्याही होत्या. खानाच्या या दुटप्पी वर्तनाचा पुकारा दक्षिण हिंदुस्थानांत सर्वतोमुखी झाला होता, आणि त्याचा भरपूर ध्वनि तत्कालीन पाश्चात्यांच्या लेखांतही उमटलेला आढळतो. वादशहा आतां फार दिवस वांचत नाही; मार्गे पुढे दक्षिणेंतच आपला जम वसविणे आपल्या फायद्याचे आहे, त्यासाठीं मराठ्यांशीं भलतेसें वैर वाढवू नये, अशा कल्पना खानाचे मनांत घोळू लागल्या. आजपावेतो दक्षिणेंत त्याचीं पुष्कळ वर्षे गेल्यानें इकडील व्यवहारांची, माणसांची व भूरचनेची त्यास उत्कृष्ट माहिती झाली होती. प्रत्यक्ष त्याचा दोस्त दलपत तुंदेला, आणि दलपतचा उजवा हात भीमसेन यांच्या लेखांत वरचाच आशय व्यक्त होतो. खानाची इच्छा असेल तर तो जिजी कांय एक दिवसांत घेईल, अशी चर्चा सर्वत्र उघड चालू होती.

झुल्फिकारखानाचे हाताखाली त्याच्याच तोडीचा हुशार सरदार दाऊदखान पन्नी होता. याचा संबंध पुढे मराठशाहीशीं फार आला. दाऊदखानाचे व झुल्फिकारखानाचे या वेळीं वांकडे आले. दाऊदखान झुल्फिकारखानास पकडून वादशहाकडे रुजू करणार अशी लोकवार्ता चालू झाली. अर्थात् झुल्फिकारखानाचे मन धन्याच्या कामापेक्षां स्वतःच्या फायद्याकडे लागले यांत नवल नाही. स. १६९४ च्या अखेरीस त्यानें आजू-बाजूस एक दोन संग्राम केले, पण त्यांत त्यास म्हणण्यासारखें यश आलें नाही. सर्फराजखान म्हणून दुसरा एक सरदार झुल्फिकारखानाचे हाताखाली होता तो स. १६९५ च्या एप्रिलांत एकदम न पुसतां उठून वादशहाकडे चालता झाला. त्यानंतर पुनः झुल्फिकारखानाला धान्याचा व पैशाचा तुटवडा पडून त्या सालीं त्याच्या हातून म्हणण्यासारखी

कांहींच कामगिरी होऊं शकली नाही. पुढील डिसेंबर महिन्यांत बातमी आली कीं संताजी व धनाजी महाराष्ट्रांतून कासीमखानावर चालून येत आहेत. या बातमीने कर्नाटकांत सर्वत्र भीतीचें वातावरण पसरून गेलें. त्या स्थितींत कासीमखानाचा व संताजीचा दुडेंरी येथें रणकळोळ झाला तो निराळ्या कलमांत सांगण्यांत येणार आहे. इकडे धनाजी वेलोरजवळ दाखल झाल्याची बातमी झुल्फिकारखानास जिंजीवर कळतांच स. १६९५ च्या डिसेंबरांत तो पुनः जिंजी सोडून धनाजीवर चालून गेला. तिरुवाडी-जवळ दोघांची लहानशी चकमक होऊन धनाजी पराभव पावून पळून गेला, आणि त्याचा हस्तक गंगाजी बावर देशमुख § रणांगणी पडला. या लढाईनंतर झुल्फिकारखान आर्काटचे किल्ल्यांत जाऊन बंदोवस्तानें राहिला. तो परतच निघाला असतां तर रस्त्यांत धनाजीनें उघड्या मैदानांत त्याचा समाचार घेतला असता.

इतक्यांत म्हणजे स. १६९६ चे मार्चांत संताजीची स्वारी कासीमखान व हिंमत-खान यांचा फत्ता उडवून टोळधाडीप्रमाणें प्रदेश उद्ध्वस्त करीत झुल्फिकारखानावर चालून आली. तेव्हां खान आर्काट सोडून त्याजवर चालून गेला; आणि अरणीजवळ संताजीस गांठून त्याचा पराभव करून (एप्रिल १६९६) पुनः आर्काटचे किल्ल्यांत येऊन बंदोवस्तानें राहिला. या वेळीं फिरून धान्य व पैसा संपल्यामुळें त्याची हलाकीची स्थिति झाली. तों वादशहाकडून भला मोठा खजीना कडाप्पा येथें आल्याची खबर संताजीस लागून तो लगेच त्याजवर झडप घालण्यास धावून गेला. हें वर्तमान आर्काट येथें खानास कळतांच तो बाहेर पडून संताजीचे पाठीवर गेला. पण याच वेळीं संताजी व धनाजी यांचे वांकडें येऊन उभयतां आपसांत लढूं लागले, त्यामुळें खानाची धास्ती नाहींशी होऊन त्याचा बचाव झाला. अशा रीतीनें कांहीं महिने गेल्यावर वादशहाचा नातू वेदरवळत फौज घेऊन झुल्फिकारखानाचे मदतीस येत असल्याची बातमी आली. पेचुकोंडाजवळ मराठ्यांनीं त्यास गांठलें (फेब्रुवारी, १६९७), पण विशेष संग्राम न होतां वेदरवळत आर्काट येथें येऊन झुल्फिकारखानास सामील झाला. खरें म्हणजे तर संताजी व धनाजी आपसांत लढूं लागल्यामुळें मराठ्यांची एवढी हैराणगत या वेळीं झाली होती, कीं झुल्फिकारखानास इच्छा असती तर जिंजीचा पाडाव त्यास सहज करितां आला असता. पण शक्य तितकें प्रकरण लांबवीत न्यावें आणि वादशहाजवळ हजर होण्याचा प्रसंग टाळावा असाच त्याचा क्रम प्रस्तुत चालला होता.

§ याचे मुलास राजारामानें इनामी वतन दिलें. पहा स. प. पृ. १७५ ले. १९

स. १६९७ त पैशासाठी बाहेर भटकून पावसाळ्याच्या छावणीस झुल्फिकारखान पुनः वांदिवाश येथें गेला, 'तेथून महाराजांकडेस खानानें संधान केलें कीं फौजेची गांठ पडली असतां वेशक लढाई करावी, पण तुम्ही आमच्या गळां पडूं नये, आम्ही तुमच्या गळां पडत नाहीं. पाठलाग कोणीही करूं नये. तुम्हांकडील फौजेनें आम्हांशीं लांडगेतोड करित असावें. असें संधान जिंजीवर खानाकडून आलें. यांसही अवश्य कर्तव्य जाणोन यांनीं आपला पुत्र राजा कर्ण व खंडो बल्लाळ यांजला खानाकडे पाठविलें.' ता. २-८-१६९७ रोजीं राजा कर्ण व खान यांची भेट वांदिवाश येथें झाली, आणि पुढें दोन तीन महिनेपावेतो तद्वाच्या वाटाघाटी चालल्या. खानाला राजा कर्णानें पूर्ण वश करून घेतलें, म्हणूनच पुढें राजारामाला जिंजीतून सुरक्षितपणें बाहेर जातां आलें. समेटाचा प्रकार खानानें वादशहास लिहून कळविला, पण तो त्यास मुळींच पसंत पडला नाही. उलट त्यावद्दल त्यानें खानाची अशी झडती घेतली, कीं खानानें लगेच राजा कर्णास आपल्याजवळून घालवून दिलें, आणि जिंजी हस्तगत करण्याचा उद्योग निकरानें हातीं घेतला (नोव्हेंबर स. १६९७). तो प्रकार आतां सांगावयाचा आहे.

३ राजारामाची सुटका, जिंजीचा पाडाव (ता. ७-२-१६९८).—
वादशहा झुल्फिकारखानावर अत्यंत चिडून गेला. खान जाणून बुजून ढिलाई करितो अशी खात्री होऊन त्यास वादशहानें दरडावणीचे हुकूम पाठविले. खासगी राहें सुद्धां खानास कळले, कीं आतां जिंजीचें काम पुरें न केलें तर वादशहाजवळ आपली शोभा राहणार नाही. तेव्हां स. १६९७ च्या अखेरीस त्यानें अंतस्थ रीतीनें राजारामास बाहेर पळून जाण्याचा इशारा देऊन दाऊदखान पन्नीस हाताशीं घेऊन वेढ्याचें काम सक्तीनें चालू केलें. आपण कोणत्या वाजून कसे हल्ले करणार, तुम्हांस बाहेर निघून जाण्यास कोणीकडून कशी संधि ठेविली आहे, इत्यादि प्रकार खानानें गुप्त माणसांमार्फत राजारामास आगाऊ कळवून ठेविले. त्यांचा फायदा घेऊन डिसेंबरचे आरंभीं राजाराम जिंजीतून बाहेर निघून पळून गेला. दाऊदखान नेहमीं मध्यप्राशन करून धुंदीत राहत असल्यामुळे समोर लढण्यांत जरी त्यानें भरपूर आवेश दाखविला, तरी आंतल्या गुप्त तजविर्जांची वार्ता सुद्धां त्याचे लक्षांत आली नाही. भीमसेन त्या वेळीं समक्ष हजर होता, त्यानेच नमूद केलेल्या या हकीकती विश्वासाहें मानल्या पाहिजेत. मराठ्यांचा वाढता जोर झुल्फिकारखानास चांगलाच कळून उलट पक्षीं वादशहाची दुर्दशा त्याला

उघड दिसू लागली होती. अशा स्थितीत आपण मराठ्यांशी शक्य तितकें सख्य ठेवावें, अशा बुद्धीनें, परंतु वादशहाचा प्रत्यक्ष ठपका येऊं नये अशी सावधगिरी ठेवून, झुल्फिकारखानानें राजारामास बाहेर जाऊं दिलें हा प्रकार उघड दिसतो.

स. १६९६ त संताजी व धनाजी यांचा तंटा विकोपास गेला ते त्याचें भांडण राजारामास आपसांत मिटवितां आलें नाहीं, हें दुर्भाग्य होय. प्रल्हाद निराजी जवळ असेपर्यंत राजारामाची व्यवस्था सुरळित चालली होती, पण तो स. १६९४ त जिंजी येथें मरण पावला तेव्हांपासून राजारामाचा कारभार विघडत गेला. पुढें जून १६९७ त संताजीचा वध झाल्यानें औरंगजेवास संतोष होऊन त्यानें जिंजी हस्तगत करण्याविषयी झुल्फिकारखानास विशेष निकड लाविली. रामचंद्रपंताला हीं सर्व अनुसंधाने अंतस्थ रीतीनें कळत असून त्यानें राजारामास जिंजीतून निघून महाराष्ट्रांत येण्याविषयी आग्रह चालविला. त्या कामीं शिकरींचा उपयोग करावा अशी मसलत खंडो बल्लाळानें ठरविली. शिवाजीचा जांवई गणोजी शिर्के व समस्त कुटुंब संभाजीच्या छळामुळे मोगलांस जाऊन मिळालें होतें हें संभाजीचे वधाचे वेळीं सांगितलेंच आहे. गणोजी व त्याचा पुतण्या रामोजी हे जिंजीच्या वेढ्यांत झुल्फिकारखानाचे हाताखाली होते. त्यांची माहिती काढून खंडो बल्लाळ गुप्तपणे जाऊन गणोजीस भेटला, आणि छत्रपतीचा व त्याच्या कुटुंबाचा वचाव करण्याविषयी त्यास त्यानें गळ घातली. गणोजीस दामोळच्या देशमुखीचें वतन हवें होतें तें राजारामानें खंडो बल्लाळास दिलें होतें. खंडो बल्लाळानें तें वतन लगेच गणोजीच्या हवालीं करण्याचें कबूल केलें आणि छत्रपतीकडून त्याच्या लेखी सनदा लिहून घेऊन शिकरींचे हवालीं केल्या. § शिकरीं मोहित्यांसही आपल्या कटांत घेतलें. नंतर शिर्के व मोहिते यांनीं राजारामास बुरख्याच्या पालखींत बसवून आपल्या आप्तांच्या बायका असें सांगून स्वतःच्या गोटांत आणिलें. दुसरे दिवशीं शिकरींचें निमित्त करून शिर्के बाहेर पडला आणि बरोबर राजारामास घेऊन त्यानें जवळच धनाजीची फौज आली होती, तिच्या हवालीं त्यास केलें. तेथून राजाराम वेलोरास गेला, (ता. १-१२-१६९७). वेलोरचा किल्ला शिवाजीपासूनच मराठ्यांचे कबजांत असून, हाळीं तेथें मानाजी मोरे * मुख्य रखवालदार होता, त्यानें

§ शि. च. सा. ३-४३८ * शिवाजीनें जावळीचे यशवंतराव मोन्याचा पाडाव केला (पहा शककर्ता शिवाजी पृ. ४२) त्याचा हा नातू. यशवंतरावाचा पुत्र कृष्णाजी व कृष्णाजीचा मानसिंग. हा मानसिंग स. १७१२ त शाहूचा सेनापति होता. पहा वंशावळ पे. द. ४४-१२, खंड १५-३२०-३२२, व ऐ. स्फु. ले. ४-९

राजारामाची व्यवस्था सर्व नीट ठेविली. नंतर धनाजीने वेलोरास जाऊन राजारामास बरोबर घेऊन महाराष्ट्रांत आणिले. त्यांचा मुकाम गदग येथे असतां अजमशहाने त्यांस गांठले. पण थोडी लढाई होऊन राजाराम पुढे निसटला तो ता. २२-२-१६९८ रोजी सुखरूपपणे विशाळगडास दाखल झाला. एकूण स. १६८९ च्या दसऱ्यापासून तत्त्वला सात वर्षे राजारामाची या जिंजीच्या वनवासांत खर्च झाली, तरी दाशरथि-रामापेक्षां या रामाचा वनवास सुकर मानला पाहिजे.

राजाराम निवून गेल्यावर जिंजीचा किल्ला झुल्फिकारखानाचे हातीं पडण्यास विलंब लागला नाहीं. ता. ७-२-१६९८ रोजी किल्ला त्याचे कबजांत आला, त्या वेळीं राजारामाचा जनानखाना आंत होता तो त्याचे स्वाधीन झाला. बायकांनीं खानास विनंति केली की आपणास सुरक्षितपणे देशीं जाऊं द्यावे. ती विनंति खानाने मान्य करून राजारामाच्या चार बायका, तीन मुलगे व दोन मुली इतक्यांना शिक्क्यांचे हवाली केले. † नंतर ही मंडळी वेलोर, अरणी वगैरे ठिकाणीं मुकाम करून परत स्वदेशीं सुखरूप आली. जिंजीचे किल्ल्यावर विन लष्करी पेशाचे चार हजार लोक होते त्यांनाही खानाने आपापले घरी जाण्यास परवानगी दिली. यावरून राजारामाला निवून जाण्यास खानाने सर्वतोपरी मदत केली याविषयी संशय घेण्यास जागा नाहीं. राजारामाच्या एका बायकोने किल्ल्यावरून उडी घेऊन जीव दिला असें भीमसेनकृत दिल्काश ग्रंथांत सांगितले आहे. प्रल्हाद निराजीचा मुलगा नारो प्रल्हाद व तिमाजीपंत हनुमंते हे दोघे

† मासिरी आलमगिरीत पुढील उल्लेख आहे. जिंजीचा किल्ला हस्तगत झाला, त्यापूर्वी राजाराम तर बाहेर गेलाच होता, पण त्याच्या चार बायका, तीन मुलगे व दोन मुली इतकी मंडळी झुल्फिकारखानाचे हातांत पडली, त्यांस खानाने बादशहाकडे रवाना केले. बादशहाने त्यांस ब्रह्मपुरी येथे शाहूच्या मुकामाजवळ ठेविले. शाहूचे त्यांचे कसे काय पटते हें पाहण्याचा बादशहाचा उद्देश असावा. राजारामाच्या दोन मुलींची लग्ने बादशहाने शाहूच्या लग्नानंतर लगेच म्हणजे स. १७०४ च्या जानेवारीत समशेरजंग व देवगडचा मुस्लिम सत्ताधीश नेकनाम यांच्याशी केली. तसेंच संभाजीची एक मुलगी बादशहाचे कैदेत होती तिचे लग्न त्याने सिकंदर आदिलशहाचा मुलगा मूहिउद्दीन याच्याशी केले. (सरकार-औरंगजेब पृ. २०६). राजारामाच्या विवाहित स्त्रिया सर्व परत आल्या. बरील हकीकत अविवाहित परिवाराची असेल.

किल्ल्यांत खानाचे हातीं सांपडले. पहिल्यास त्यानें ठार मारिलें, दुसरा सुटून बचावला तो महाराष्ट्रांत आला. कोणी तरी एखादा इसम पकडून ठार मारल्याचें वर्तमान वादशहास सांगण्यासाठींच खानानें नारो प्रल्हादास मारलें असावें. वादशहानें किल्ला घेण्याच्या बहादुरीबद्दल खानास **नस्रतजंग** किताब दिला.

जिजीच्या वेढ्याचें महत्त्व तत्कालीन युरोपियन लोकांस फारच वाटत होतें. त्याला प्रीस देशांतील ट्रॉयच्या वेढ्याची उपमा विल्कस्नें दिली आहे. तो म्हणतो, 'वेढा फार दिवस चालण्याचें कारण, झुल्फिकारखानाची लढाडी होय. त्याचे मनांत वादशहाचे मृत्यूनंतर कर्नाटकचें राज्य वळकावण्याचें असल्यामुळे, प्रस्तुतच्या वेढ्यांत त्यानें मराठ्यांशीं गुप्त संधान ठेविलें होतें. दोनही पक्षांनीं नाटकी थाटाचा अवलंब केला होता. मराठ्यांचा राजा राजाराम हा नेहमीं गांजा व अफू खाऊन धुंद असे. त्याच्या सरदारांनीं त्यास पदच्युत करण्याचा घाट घातला होता. परंतु झुल्फिकारखानानें मनापासून लढाई न केल्यामुळे मराठ्यांस काळजी करण्याचें कारण नव्हतें. झुल्फिकारखानाचे हाताखालीं दाऊदखान पत्री हा दुय्यम असून तो मात्र मनापासून काम करीत असे. परंतु हल्ल्याची सर्व व्यवस्था झुल्फिकारखानाचे मार्फत मराठ्यांस कळत असल्यामुळे, दाऊदखानाच्या फौजेचा मराठ्यांनीं अनेक वेळां नाश केला. शेवटीं वादशहा रागास आल्यामुळे झुल्फिकारखानानें राजारामास व त्याच्या वायकांस निवून जाण्यास संधि दिली; व दाऊदखानानें किल्ला काबीज केला, (जानेवारी १६९८). परंतु जिजीची हवा मोगलांस कधींच मानवली नाहीं; म्हणून पुढें त्यांस तें ठाणें कायमचें सोडून द्यावें लागलें. तेथून ते आर्काट येथें गेले, त्यामुळे आर्काटचें ठाणें महत्त्वास चढलें (स. १७१७). एकंदरीत जिजीचा वेढा हें मराठ्यांच्या इतिहासांतलें एक मोठें वीरसोत्पादक प्रकरण असून त्याचे सर्व तपशील जुळविले म्हणजे ते नाटक किंवा कादंबरी यांच्या निर्मितीस उपयोगी आहेत.

४ याचप्पा नाईक व इस्माईल मका (१६९३-९४).—जिजीस व महाराष्ट्रांत पहिल्या वर्षी दोन वर्षांत कारभाराची थोडी बहुत स्थिरस्थावर झाल्यावर स. १६९२ च्या अखेरीस रामचंद्रपंतानें संताजी व धनाजी यांस जिजीस वेढा घालणाऱ्या मोगल फौजेवर खाना केलें हें मार्गें सांगितलेंच आहे. त्या मुख्य प्रयोजनाच्या अंगभूत अनेक लहान मोठे प्रकरणे उपस्थित झालीं, त्यांची उस्तवारी आतां सांगणें जरूर आहे. स. १६९३ च्या फाल्गुनांत 'बहीरजी घोरपडा व याचप्पा

नायक राजारामावरी यागी होऊन गेले. याचप्पा नायकें सातगड§ घेतले आणि तेथेंच राहिले. पुढें ज्येष्ठ मासी (जून १६९३) वहीरजी व याचप्पा वेलुराजवळ असतां राजारामानें त्यांसी झगडा केला. नंतर मार्गशीर्षमासी (डिसें.) याचप्पा झुल्लुकारास भेटला, चाकर झाला, ' असा मजकूर जेथे शकावलींत आहे. हा याचप्पा नाईक मूळचा कनोज कडील राजपूत असून तो, व इस्माईलखान मका, महंमद सादिक, अस्करअलीखान वगैरे कित्येक सरदार पूर्वी कुतुबशाहींत ठिकठिकाणीं नोकर होते, त्यांस औरंगजेबानें गोवळकोंड्याचें राज्य घेते वेळीं नाना प्रकारचीं आमिषें दाखवून आपल्या नोकरांत घेतलें. पण पुढें तें राज्य वादशहास हस्तगत झाल्यावर हे सरदार आपल्या ताव्यांतील स्थलें वादशहाचे हवालीं करीनात. त्यामुळें वादशहाचा त्यांजवर रोष झाला. ते कुतुबशाही कर्नाटकांत आपल्या पूर्वीच्या ठिकाणीं फौजवंदीनें राहत असतां राजारामाचें येणें त्या प्रांतां झालें, आणि मोगलांशीं नाराज झालेल्या अशा फौजवंद गृहस्थांस पेशवे निळोपंत वगैरेनीं काम देऊन आपल्या पक्षांत आणिलें. आपण पुनः कुतुबशाहींचें राज्य उभें करूं अशा उमेदीनें ते मोगलांचा सूड घेण्यास प्रवृत्त झाले. पुढें झुल्लिकारखान जिजीवर गेला, तेव्हां हे लोक मराठ्यांस सामील असलेले पाहून, प्रथम त्यांस वठणीस आणल्याशिवाय खानाचें पाऊल पुढें पडेना. एक दोन वर्षें त्यांचा पिच्छा पुरवितांच इस्माईलखान मका नरम होऊन झुल्लिकारखानास येऊन मिळाला. पण याचप्पा नाईक तसाच बाहेर राहिला आणि सातगडावर आपलें ठाणें करून राजारामास साह्य करूं लागला. स. १६९३ च्या जानेवारींत संताजी धनार्जीनीं वेढा घालणाऱ्या मोगल फौजेवर बाहेरून हल्ले चढवून हैराण केलें, त्या प्रसंगांत इस्माईलखान मका लढत असतां मराठ्यांकडून पकडला गेला, आणि त्याचें महत्त्व संपलें. तसेंच संताजी व धनाजी जवळ आल्यामुळें याचप्पाची तितकी जरूर राजारामास राहिली नाहीं, तेव्हां याचप्पा झुल्लिकारखानास मिळाला, आणि मराठ्यांस विरोध करूं लागला. वहीरजी घोरपडे त्यास सामील असावा असें दिसतें. झुल्लिकारखानाचें व याचप्पाचें पुढें विलकूल पडलें नाहीं. तो अंतस्थ रीतीनें वादशहास आपल्या कागाळ्या लिहितो असा प्रत्यय खानास येऊन त्यानें याचप्पास दरबारास बोलाऊन तेथेंच त्याचा शिरच्छेद करविला (सेप्टें. १६९४). ‡

— ५ —

दु ही चे दु ष्प रि णा म

१६९५-१६९७

१ दुडेरिवर कासमखानाचा पाडाव (ता. २०-११-१६९५)

२ संताजी व धनाजी यांची आयेवारकुटी येथें लढाई (जून १६९६)

३ संताजीचा खून, कर्तबगारीचा अंदाज (जून १६९७)

१ दुडेरिवर कासीमखानाचा पाडाव (ता. २०-११-१६९५).—
रामचंद्रपंतानें स. १६९५ च्या दसऱ्यास सर्व सरदारांना जवळ बोलावून मोगलांवर जंगी चढाई करण्यासंबंधानें वाटाघाट केली आणि मराठे सरदारांचे गट पाडून त्यांस निरनिराळ्या कामागिऱ्या वांटून दिल्या. मुख्य उद्देश चहूँ बाजूंनीं मोगली प्रदेशांत शिरून सर्वत्र त्यांचा धुव्वा उडवून द्यावा असा वेत ठरला. काहीं मंडळींनीं जुन्नरच्या मार्गानें वऱ्हाडांत शिरून उत्तरेकडील प्रदेश उद्ध्वस्त करावा आणि काहींनीं तुंगभद्रेच्या प्रदेशांत दक्षिणेकडे जाऊन जिंजीवरचा दाब उठवावा अशी ही योजना होती. तदनुसार संताजी घोरपडे विजापुर प्रांतांतून दक्षिणेकडे गेला आणि धनाजी जाधव चहूँकडे नजर ठेवीत सातारा आकलजचे दरम्यान फिरत राहिला. वादशहास मराठ्यांच्या या प्रचंड चढाईची वद्री लागून त्यानें हिंमतखानास संताजीचे पाठीवर रवाना केलें, त्यास दाद न देतां संताजी मोठ्या वेगानें तुंगभद्रा उतरून पलीकडे गेला. त्याबरोबर धनाजी सुद्धा दुसऱ्या मार्गानें तिकडेच गेला. या वेळीं औरंगजेब ब्रह्मपुरीस होता. त्याचा हुशार सरदार कासीमखान याचें ठाणें शिरें येथें असून तेथून मराठ्यांच्या हालचालींवर सक्त नजर ठेवण्याचा त्यास वादशहाचा हुकूम होता. संताजी व धनाजी तुंगभद्रेकडे वळल्याची बातमी समजतांच वादशहानें कासीमखानास निकडीचा हुकूम पाठविला, कीं या दोघांचा भरपूर समाचार घ्यावा. एकट्याचे हातून हें काम कदाचित्

पार पडणार नाही म्हणून कासीमखानाचे मदतीसाठी वादशहानें मुद्दाम आपल्या जवळचे भरंवशाचे कित्येक सरदार खानाजादखान, सफ़शिकनखान, महंमद मुरादखान वगैरे तावडतोव कर्नाटकांत स्वाना केले. त्यांच्या बरोबर वादशहानें स्वतःचे खास संरक्षक सैनिकही भरपूर दिले. हे सर्व सरदार मोठमोठ्या दौडी करीत नोव्हेंबरचे आरंभी कासीमखानास सामील झाले. त्यांच्या हालचालींवर संताजीची नजर तर सारखीच होती. या सर्वांचा युक्तीने फत्ता पाडावयाचा अशी मनाशी गांठ बांधून संताजीने आपलें संधान आंखिलें.

खानाजादखान हा रुहुल्लाखानाचा पुत्र वादशाहींतला वडा उमराव आपल्याकडे आला, तेव्हां त्याचा आदरसत्कार तशाच वडेजावीने करावा अशी इच्छा कासीमखानास होऊन पाहुणचाराच्या भरांत आपण शत्रूच्या जवळ्यांत उतरत आहों याचें भान त्यास राहिलें नाहीं. राहण्याचे तंबू व भोजनाचे मोलवान भारी सामान अडोनीच्या किल्ल्यांतून कासीमने आपल्या जवळ आणविलें; आणि आपले वेत गुप्त न ठेवितां उताराची जागा भपकेवाज अशी तयार करविली. या वेताची खडानखडा माहिती संताजीने काढून, हाताखालच्या लोकांच्या तीन टोळ्या करून तिघांनीं तीन दिशांनीं एकदम नेमल्या क्षणीं या वडेखानांवर झडप घालण्याचा वेत योजिला. चित्रदुर्गचा जमीनदार ब्रह्माप्पा नाईक म्हणून होता, त्याचा नायनाट करण्याचा कासीमखानानें अलीकडे बरेच दिवस प्रयत्न केला असल्यामुळे, तो सुडाच्या भावनेनें उद्युक्त होऊन संताजीला मनापासून सामील झाला. कासीमखान मुक्कामावर येऊन दाखल होणार त्यापूर्वी थोडा वेळ मराठ्यांनीं एकदम दिवस उगवतांना धावून येऊन तेथील मोलवान तंबूस आग लाविली. ही बातमी कासीमखानास लागतांच तो लगवगीनें तयार होऊन मराठ्यांचे अंगावर चालून गेला. त्या वेळीं खानाजादखान निजला होता त्यास त्यानें उठविलें नाहीं. पण तोही गडबडीनें जागा होऊन सर्व अजवाब जागेवर टाकून कासीमचे साह्यास धावला. तिकडे त्यांचें लढाईस तोंड लागतें तों संताजीची मागे राखून ठेविलेली तुकडी मुक्कामाच्या भागावर येऊन कोसळली; आणि त्यांनीं तेथें जाळपोळ सुरू केली. हें वर्तमान त्या दोघां खानांस ऐन लढाईत असतां कळलें. तेव्हां आतां आपला संहार उडणार असें पाहून जवळच दुडरीची §

§ चित्रदुर्गच्या पूर्वेस २२ मैल व अडोनीच्या थेट दक्षिणेस ९६ मैल; जे. श. सांगते शिरहट्टीजवळ

गढी होती व तेथे पाण्याची वगैरे सोय होती, म्हणून त्या गढीच्या आश्रयास ते दोघे खान लढत लढत वचावासाठी गेले. परंतु गढी अगदीच लहान असल्यामुळे तेथील अमलदाराने खानांस आंत घेतले नाही, म्हणून त्यांनी तलावाचे कांठींच रात्रीचा मुकाम केला. या ठिकाणी त्यांच्या सर्व फौजेस उपासच पडला; आणि रात्र पडल्यावर संताजीने येऊन त्यांस वेढिले. विचारे खान मराठ्यांच्या वेढ्यांत अडकून गेले. तीन दिवस पावेतो त्यांजवर गोळ्यांचा भयंकर वर्षाव होऊन त्यांचे बहुतेक लोक मारले गेले. तेव्हां ते दोघे खान आपला जीव तरी कसावसा जगवावा म्हणून चोरव्या वाटांनी व भिन्न वेळी दुडेंरीच्या गढींत शिरले. तिसरा सरदार महंमद मुरादखान जरा दूर होता त्यास त्यांनी हें कळविलें सुद्धां नाही. पण तोही मागून गढींत गेला. अशा रीतीने हाताखालच्या लोकांस धोक्यांत टाकून आपण तेवढे आपले जीव वचावणे हें कोणाही सेनानायकास मोठे लांछन होय.

संताजीस वातमी लागली कीं खान गढींत गेले. लगेच त्यानें गढीस वेढा घातला. मग आंतील लोकांचे हाल काय विचारावे ! गढींत अन्न म्हणून कांहींच नव्हतें. अल्पावकाशांत भुकेनें त्यांचे प्राण कासावीस होऊं लागले. कासीमखानास अफूची चटक विशेष होती. अफूकरतां तो तडफडूं लागला; आणि त्याच स्थितींत त्यास ता. २०-११-१६९५ रोजी मृत्यु आला. कोणी म्हणतात शत्रूंच्या हातीं पडण्याच्या भीतीनें त्यानें विषप्राशन केलें. कित्येकांनीं तटावरून बाहेर उड्या घेऊन जीव दिले. असा प्रलय पाहून खानाजादखानाने संताजीकडे मागसें पाठवून प्राणांची याचना केली. संताजीनें वीस लाख रुपये दंड व जवळचे सर्व मोलवान् सामान घेऊन एक घोडा व अंगवस्त्र एवढ्यांनिशीं खानास व त्याच्या सर्व लोकांस सोडून दिलें. या समयीं एकंदर पन्नास साठ लाखांचा ऐवज संताजीस प्राप्त झाला. खानाजादखानास संताजीनें स्वतःचे खास पहारेकरी देऊन बादशहाकडे पोंचते केलें. कासीमखान अडचणींत सांपडल्याची खबर कळतांच बादशहाने हमीदुद्दीनखान वगैरे कित्येकांस आणखी फौज व सामान देऊन त्यांचे वचावास लगोलग रवाना केलें. पण ही मदत अडोनीपावेतो पोंचते तोंच दुडेंरीचा सर्व कारभार आटोपला होता. §

§ या दुडेंरीवरील संग्रामाची मिति जेथे शकावलीत ५-१-१६९६ आहे. सर जदुनाथांनीं इंग्रजी पत्रांच्या आधारे ती २०-११-१६९५ ठरविली आहे. दोहोंत फरक दीड महिन्याचा पडतो.

हिंमतखान वहादुर हा दुसरा मोगल सरदार कासीमखानाचे मदतीस धावून येत असल्याची खबर संताजीस लागली. लगेच संताजीने चालून जाऊन त्यास वसवापट्टण-जवळ गांठिले. त्या ठिकाणी थोडा वेळ अत्यंत त्वेषाचा संप्राम होऊन हिंमतखान व त्याचा मुलगा गोळ्या लागून मरण पावले, (ता. २०-१-१६९६). त्यांचे सामान सर्व संताजीने लुटून घेतले. इतके होत आहे तो हमीदुद्दीनखानास बादशहाने मुद्दाम रवाना केल्याचे वर सांगितले आहे. तोही वसवापट्टणचे बचावास धावून आला, त्याजवर संताजीने हल्ला केला, पण त्या वेळी पराभव पाहून संताजीस स्वसंरक्षणार्थ दूर निघून जाणे भाग पडले, (ता. २६-२-१६९६).

अल्पावकाशांत एकट्या संताजीने बादशहाच्या बड्या सेनानायकांवर जे हे विजय मिळविले त्यांची विस्तृत हकीकत उपलब्ध झाल्यास मराठ्यांचे या वेळचे पराक्रम चांगले मनांत भरतील. संताजीबद्दल तर बाहेर अत्यंत दहशत बसली आणि त्याचा लौकिकही सर्वत्र वाढला. असेच एक जुटीने मराठे अखेरपर्यंत वागते तर त्यांनी बादशाहाची अगदी राठ उडवून दिली असती या विषयी संशय वाटत नाही. पण राष्ट्राच्या दुर्दैवाने वरील विजयानंतर चार दोन महिन्यांतच, ज्या संताजी-धनार्जीच्या अप्रतिम शौर्यचातुर्याचा उपयोग शत्रूंवर झाला पाहिजे होता, तो त्यांनी एकमेकांवर करून आत्मघात करून घेतला, ही गोष्ट मराठ्यांच्या कर्तृत्वास मोठी लांछनकारक झाली. कासीमखानाच्या जागी बादशहाने पुढे झुल्फिकारखानाची नेमणूक कर्नाटकच्या सुभेगिरीवर केली. चित्रदुर्गच्या ब्रह्माप्पा नायकाने संताजीचे साह्य केल्याबद्दल बादशहाने त्याची जागीर खालसा करून चांगली खोड मोडिली. त्याने अपराधांची क्षमा मागून व मोठा दंड भरून आपला जीव मात्र बचावला (ता. ६-६-१६९६). वरील एकंदर वनावांनी जिजीच्या वेळ्याचे झुल्फिकारखानाचे काम दिले पडले आणि राजाराम व रामचंद्रपंत यांना आणखी विशेष जोर चढला. तथापि पुढील घडामोडी सांगण्यापूर्वी संताजी धनार्जी यांचे वैमनस्य कां पडले आणि त्याचा परिणाम कसा झाला हे प्रथम सांगणे जरूर आहे. व्यवहारांत पुष्कळदां एकदम मोठ्या विजयानंतर तशाच तोडीचा मोठा अधःपातही होत असतो. तसाच प्रकार प्रस्तुत प्रसंगी झाला.

२ संताजीधनार्जीची आयेवारकुटी येथे लढाई (जून, १६९६).—
संताजी व धनार्जी यांच्या स्वभावांत मोठा फरक होता. संताजी लष्करी शिस्तीचा

कट्टा अभिमानांनी तर धनाजी ढिला व चालढकल करणारा होता. शिवाजीची कडक शिस्त संताजी बरोबर पाळीत असे. फौजेत बायकामुलें बरोबर घेऊं नयेत, वरिष्ठांचें हुकूम बिनचूक पाळावे, लूट वगैरे झाली असेल तिचा झाडा निरपेक्षपणें द्यावा, त्यांत बिलकूल अफरातफर होऊं देऊं नये, अशा अनेक वावर्तीत संताजीचें वर्तन न्यायी परंतु कठोर असे. त्यांत दया माया म्हणून तो कोणासही दाखवीत नसे. न्यायान्याय निवडतांना आपपरभाव तो बाळगीत नसे. धनाजीचा रिवाज याचे उलट होता. त्याच्या हाताखालचे लोक स्वैर वर्तन करीत त्यांजवर त्याचा दाव नसे. यामुळें जे पुष्कळसे सरदार व लोक त्या दोघांच्या पथकांत दाखल होत किंवा त्यांचे मदतीसाठीं पाठविले जात, ते बहुधा संताजीवर रुष्ट असत, आणि धनाजीवर त्यांचा लोभ जडे. यामुळें संताजीला धनाजीचा हेवा वाटे आणि त्याबद्दल तो त्याचा पाणउतारा करी. शिवाय संताजीची नेहमींची वृत्तिच उद्दामपणाची होती. तो मोठा कल्पक सेनानायक खरा, आणि कसाही अडचणीचा प्रसंग आला तरी कांहीं तरी शकल काढून त्यांतून निभावण्याचें चातुर्य त्याचे अंगीं अप्रतिम होतें. परंतु अशा गुणास मृदु विनम्र वचनाची व दयाई आचरणाची जोड असावी लागते ती त्याचे ठिकाणीं नव्हती. त्याच्या अंतःकरणांत एक प्रकारचा दिमाख असून तो पदोपदीं व्यक्त होत असे. लहानापासून थोरापर्यंत तो कोणाचीच परवा करीत नसे. प्रसंगानुसार छत्रपतीला सुद्धां तो अशा वृत्तीनें नडवून धरी. 'राजश्री स्वामीजवळ मुद्दे घालूं नयेत, मर्यादेनें राहवें' असें रामचंद्रपंत त्याला वारंवार सांगे, यांतच संताजीचा स्वभाव कळून येतो. म्हणून त्याच्या दुशारीचा उपयोग करून त्यास सांभाळून ध्यावें असाच प्रयत्न रामचंद्रपंत व राजाराम यांनीं केलेला दिसतो. अशा रीतीनें पांच सात वर्षे कशीं वशीं निभावलीं. पण पुढें पुढें हा प्रकार अनिवार झाला. राजारामाकडे वारंवार कागाळ्या आल्या. न्यायान्याय निवडण्याचें काम राजारामास करावें लागलें. अशा प्रसंगां संताजीस जाव विचारला म्हणजे तो एकदम चिडखोरपणानें वर्दळीस येऊन त्रागा करी. यामुळें त्याचें छत्रपतीशीं फाटत गेलें. छत्रपतीस काढून टाकण्याचे विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागले असें विल्कस् म्हणतो.

संताजी व धनाजी यांची घुसपूस नेहमींच सारखी चालू असे. सेनापतिपद धनाजीस हवें होतें, तें रामचंद्रपंताच्या आग्रहावरून राजारामानें संताजीस दिलें हा पहिला राग. संताजी सर्वांनाच नेहमीं तुच्छ समजे म्हणून लोक त्याजवर चिडत. ता. ६-९-१६९१ चें संताजीनें लिहिलेलें एक पत्र आहे त्यांत, 'आमच्या राज्यांत

नवी वृत्ति करून द्यावी असा दंडक नाही,' असें वाक्य आहे. † हे वाक्य शिवाजीच्या राजनीतीत नेहमी आढळते. यावरून अनुमान होतें की सररहा जागिरी देण्याचा जो सपाटा त्या वेळीं सुरू झाला, तो संताजीस विलकूल मान्य नव्हता. रामचंद्रपंताशी त्याची शपथक्रिया झाली असूनही त्यांचें वितुष्ट कसे वाढे तें मागे सांगितलेच आहे. जेथे शकावलीत खालील वाक्य आहे. 'चैत्रमासी (एप्रिल १६९६) राजारामाच्या दर्शनास संताजी घोरपडे चंदीस गेले. जेष्ठमासी विघडोन कांची अलीकडेस भांडण जालें. धनाजी जाधव पळोन देशास आला. संताजीची फते जाली. अमृतराव निंबाळकर पडला. ' या लढाईसंबंधानें आणखी एक उल्लेख उपलब्ध आहे तो असा. हणमंतराव घोरपडे सांगतो, 'आम्ही कर्नाटक प्रांतास स्वामिसंनिध आलों. त्यावरी आयेवार-कुटियाचे† मुकामी संताजी घोरपडे धनाजी जाधवराव या उभयतांमध्यें झुंज जाहलें. त्या समयीं आपण कष्ट मेहनत बहुतच केली. तरी स्वामींनीं आपणास इनाम गांव देविलें पाहिजे, त्यावरून मनास आणितां आयेवारकुटियाचे भांडणीं आमृतराव निंबाळकर येहीं उडी टाकिली, त्यांजबरोबर तुम्ही शरीक होऊन उडी टाकून शूरवाची सीमा केली. एकनिष्ठ सेवक, तुमचें चालवणें स्वामींस अगत्य इ०. ' हा कागद ता. २४-१२-१६९६ चा आहे. § 'सुभानजी घाटगे याचे बाप तिमाजी घाटगे चंजी प्रांतें अमृतराव निंबाळकर या बराबरी स्वामिकार्यावरी खर्च झाले,' असा दुसरा एक उल्लेख आहे.* यावरून संताजीचा पाडाव करणें आणि धनाजीस साह्य करणें हेच तें स्वामिकार्य होय, आणि त्या उभयतांचा संग्राम केवळ आपसांतला नसून त्यास छत्रपतीचें प्रोत्साहन कारण झालें याबद्दल संशय राहत नाही. संताजी बंडखोरी करितो, त्यास पकडून शिक्षा केली पाहिजे असा हुकूम छत्रपतीचा सुटला होता. स. १६९६ च्या आरंभी संताजी व धनाजी दोघेही कर्नाटकांत राजारामाजवळ आले. कासीमखान व हिंमतखान या दोघांचा पाडाव करून संताजीनें जो अपूर्व विजय संपादिला त्याबद्दल त्यास योग्य प्रोत्साहन राजारामानें दिलें नाहीं आणि धनाजीचा गौरव केला. हा अपमान

† पे. द. ३१-५२ † तपासाअंती माहिती मिळते की वृद्धाचलं पासून वायव्येस ११ मैलांवर ऐवारगुडी म्हणून मणिमुक्ता व मयूरा या नद्यांचे कांठी एक प्रसिद्ध मंदिर आहे तेंच हें असावें. मात्र तें कांचीजवळ नाही. कांची जिजीच्या उत्तरेस व वृद्धाचलं तितकेंच दक्षिणेस आहे.

§ स. प. पृ. १७८ ले. २३. * पे. द. ३१-८३

संताजीला सहन झाला नाही. उलट त्याच्या दांडगाईवद्दल त्याचें सेनापति-पद काढून त्याला शासन करण्याचा हुकूम राजारामानें धनाजीस दिला, इतका प्रकार स्पष्ट दिसतो. परंतु याही प्रसंगास शौर्यानिं तोंड देऊन संताजीनें धनाजी व राजाराम या दोघांवरही मात केली, त्यामुळे त्या दोघांस या डोईजड सरदाराची अत्यंत भीति पडून पुढें जो त्याचा खून झाला, तोही राजारामाच्याच प्रोत्साहनानें झाला असावा असें ध्वनित होतें. वरील लढाईसंबंधानें मासिरी आलमगिरींत मजकूर आहे तो असा:- 'या लढाईत नागोजी मान्याचा मेहुणा अमृतराव निंवाळकर धनाजीच्या वाजूनें लढत असतां संताजीनें त्यास हत्तीच्या पायांखालीं लोटून ठार मारिलें; आणि लगेच दुसऱ्या दिवशीं आपले हात बांधून राजारामापुढें जाऊन म्हणाला, 'मी पूर्वीप्रमाणेंच आपला एकनिष्ठ सेवक आहे. धनाजीची व माझी योग्यता आपण सारखी समजतां हें बरोबर नाही. धनाजीचा आपणांस मोठा भरंवसा वाटतो, परंतु त्याची खरी लायकी काय आहे ती आपल्या नजरेस आणण्यासाठीं मी हा प्रसंग घडवून आणिला. तथापि आपली अवज्ञा करण्याचें माझ्या मनांत बिलकूल नाही. पूर्वीप्रमाणेंच आपली ताबेदारी करण्यास मी सदैव तत्पर आहे.' भीमसेन लिहितो, 'धनाजीनें राजारामाचे मनांत असें भरवून दिलें कीं संताजी आतां कोणाचेच हुकूम मानीत नसून त्याचा इरादा स्वतंत्र होण्याचा आहे. त्याला मृत्यूचीच शिक्षा दिली पाहिजे.' असा वेत ठरून राजाराम व धनाजी, अमृतराव निंवाळकरास आघाडीवर ठेवून संताजीवर चालून गेले. लढाई होऊन अमृतराव मारला गेला, त्याची हकीकत वर आलीच आहे. धनाजी पळून महाराष्ट्रांत गेला.

ता. २७-१०-१६९६ च्या पत्रांत राजाराम रामचंद्रपंतास लिहितो, 'संताजी घोरपडे यांणी स्वामीच्या पायांशीं हरामखोरी केली या करितां त्यांस सेनापतिपणाचा कार्यभाग होता तो दूर करून फौज हुजूर आणविली.' § यावरून अंदाज होतो कीं संताजी व धनाजी यांचा स. १६९६ च्या जून महिन्यांत आयेवारकुटीवर रणसंग्राम होण्यापूर्वीच त्याचें सेनापतिपद राजारामानें काढिलें असलें पाहिजे आणि कदाचित् पुढें कांहीं काळ तें संताजी तसेंच धिटार्डनें आपल्याकडे चालवीत असला पाहिजे. लढाईनंतर एक वर्षपर्यंत बाहेर भटकत राहून नंतर संताजी शंभुमहादेवाचे जंगलांत लपून बसला असतां मारला गेला.

या सर्व प्रकरणांत औरंगजेबाच्या कपटविद्येची भर पडली नसेल असें नाही. मोगलांस सोडून राजारामाकडे आलेले मराठे सरदार सर्वच कांहीं प्रामाणिकपणाचे पुतळे नव्हते. वरेचसे गृहस्थ दोहोंकडे संधान ठेवून वागणारे होते. राजारामानें संताजीस सोडलेला पाहतांच ते पुनः मोगलांकडे गेले. संताजी वंडखोर ठरून रानोमाळ भटकू लागला.

एवढें रणशौर्य व अप्रतिम सेनानीत्व धारण करणारा संताजीसारखा मराठ्यांचा मोहरा वंडखोरीस पात्र होऊन फुकट जावा हें राष्ट्राचें मोठेंच दुर्भाग्य होय. आये-वारकुटी येथील संताजी-धनाजींची आपसांतील लढाई अत्यंत राष्ट्रघातक झाली. संताजीचें सेनापतिपद काढून घेण्यास राजारामाला काय कारणें झालीं, त्या बाबतींत रामचंद्रपंतानें मध्यस्थी कां केली नाही, किंवा केली असल्यास ती कां विफल झाली, सेनापतिपद काढून घेतल्यामुळें संताजीनें धनाजीशीं लढाई केली कीं लढाई केल्यामुळें त्याचें पद काढून घेतलें, इत्यादि गोष्टींचा समाधानकारक निर्णय होत नाही. या संबंधानें जास्त खुलासा देणारे कागद बाहेर आले पाहिजेत. संताजीचें सेनापतिपद केव्हां काढलें व तें धनाजीस केव्हां दिलें याचा नक्की काळ समजेल तर बराच निर्णय होऊं शकेल.

३ संताजीचा खून, कर्तबगारीचा अंदाज (जून १६९७).—सेनापतिपद काढून घेतल्यावर संताजीस दुसरेंही काम देण्यांत आलें नाहीं, उलट त्यास पकडून आणण्याचा हुकूम राजारामानें धनाजीस दिला. तेव्हां संताजी पळत कर्नाटकांतून महाराष्ट्रांत येऊं लागला. त्याचा पाठलाग करीत धनाजीही आला. अशा रीतीनें पुढें संताजी व मागे धनाजी पळत विजापुरचे वाजूस आले. एके दिवशीं विजापुरनजीक धनाजीनें संताजीवर हल्ला केला, त्यांत संताजीची बहुतेक फौज फितूर होऊन धनाजीस मिळाली, आणि संताजी पळून गेला. लगेच धनाजीचा सरदार हणमंतराव निंबाळकर सरलष्कर धावत त्याचे पाठीस लागला. दहिगांव नजीक हणमंतरावानें संताजीवर हल्ला केला (मार्च १६९७), तेव्हां संताजीचे सर्व लोक त्यास सोडून गेले. कांहीं थोडे जिव्हाळ्याचे लोक बरोबर घेऊन तो सिंगणापुरच्या डोंगरांत लपून छपून राहूं लागला. पाठीवर धनाजीचे सरदार त्याचा माग काढीत फिरूं लागले. अशा स्थितींत दाहा बारा रावतांनिशीं म्हसवडास आले. घोरपड्याचें व अमृतराव निंबाळकराचें वांकडें. अमृतरावाची वहीण राधाबाई म्हसवडकर नागोजी मान्याची बायको. अमृतरावास

संताजीने ठार मारलें होतें. भावाच्या मृत्यूचा सूड घेण्याच्या भावनेनें तिनें संताजीशीं कारखाऱ्याच्या रानांत दवा ठेवून मारामार केली, त्यांत घोरपडे मृत्यु पावले. § संताजीचा पाठलाग चालला असतां थकून गेल्यामुळे जवळ कोणी शत्रु नाही असें समजून तो एकटाच ओढ्यावर स्नान करूं लागला. इतक्यांत नागोजीनें दवा धरून ठेवलेले लोक पुढें आले आणि त्यांनीं त्याचें डोकें कापून जवळच ब्रह्मपुरी येथें बादशहाकडे आणिलें. त्याबद्दल बादशहानें नागोजीची वाखाणणी करून त्यास मनसब दिली. ‡ या संबंधानें जेथे शकावलीचा उल्लेख अल्प आहे तो असा, 'आपाढमासीं (जून १६९७) संताजीस नागोजी माने यांणीं महादेवाजवळ दगा देऊन मारिलें.' ही खूपखबर आणणारास बादशहानें खूपखबरखान ही पदवी दिली.

संताजीची समजूत काढून राजाराम त्याचा वचाव करूं शकला नाही ही गोष्ट धन्याच्या योग्यतेस लॉछन आणिते. असला धाडसी व कल्पक सेनानायक खुनास वळी पडावा यापेक्षां दुसरी राष्ट्रहानि कोणती ! रामचंद्रपंतास सुद्धां या प्रकरणांत मध्यस्थी करितां आली नाही याचें आश्चर्य वाटतें. वर्ष दीड वर्ष प्रकरण धुमसत होतें. तें काहीं अकस्मात् घडून आलें नाहीं. संताजी व धनाजी यांचें वांकडें पडण्यास जरी बादशहा कारण नसला तरी त्याचा खून मात्र बादशहाच्याच कारवाईनें घडून आला, हें खालील पत्रावरून सिद्ध आहे. हें पत्र बादशहाचा सरदार लुफुल्लाखान यानें संताजीच्या मृत्युनंतर लगेच ता. ९-७-१६९७ रोजीं नागोजीस लिहिलें. 'तुम्ही निश्चयेंकरून आमचे दौलतीचा आश्रय करून हुजूर येऊन रुजू जाहलां व दुस्मानासही दूर केला. संताजी याचा पळावयाचा रस्ता तुम्ही बंद केला. त्यास पळून जाऊं दिल्लें नाहीं. येणेंकरून तुम्ही सरकारची नोकरी एकनिष्ठेनें बहुत चांगली वजावली. तुमची विनंति मान्य झाली आहे. तुमचे अपराध क्षमा होऊन पातशहाची मेहरवानी व इनायत होऊन येईल.' §

नागोजी माने स. १६९० त बादशहास सोडून स्वराज्यांत आला हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु त्याचें चित्त इकडे स्थिर झालें नाहीं. संताजी पळूं लागल्यावर नागोजी लुफुल्लाखानास भेटला आणि त्याचे मार्फत पुनः बादशहाची कृपा संपादण्याकरितां त्यानें संताजीचें शीर कापून तें बादशहास नजर केलें. हें कृत्य केवळ त्यानें बायकोच्या शिकवणीनें केलें असें म्हणवत नाहीं. मराठशाहीपेक्षां बादशहाहीची सेवा लोकांस जास्त

§ इ. सं. निवाळकरांची ह.

‡ इ. सं. जु. ऐ. गो. २-१७ व २४.

§ स. प. पृ. ८५ ले. ६०.

फायदेशीर वाटत होती. एकंदरीत संताजीच्या नाशानें मराठी राज्याची मोठी हानि झाली यांत संशय नाही. धनाजीनें मात्र घोरपड्यांचा द्वेष मनांतून टाकला नाही. पुढें जगदाळे व यादव यांचें कऱ्हाडच्या देशमुखीवद्दल जें भांडण कैक वर्षे चाललें, त्यांत धनाजीनें संताजीची व्यवस्था उलथून पाडण्याचा कसा प्रयत्न केला तें दिसून येतें.†

विस्तीर्ण भूप्रदेशावर प्रचंड फौजा नाचवून शत्रूस हटकून गोत्यांत आणणारा संताजी एवढा कुशल सेनानी बहुधा काचित् आढळतो. विरुद्ध पक्षाच्या क्षणोक्षणां फिरणाऱ्या योजनेस विनतोड जबाब द्यावा असा संताजीनेच. त्याचे हुकूम असंदिग्ध व सुटसुटित असत, एकदां हुकूम सोडला कीं त्याची सर्व जबाबदारी तो स्वतःकडे घेई; दुसऱ्याचे अंगावर लोटून मोकळा होत नसे. हाताखालचे अंमलदार त्याचे आदेश विनतकार उठवीत आणि अवज्ञा करणारास तो घोर व निष्ठुर शासन करीत असे. हत्तीच्या पायांखालीं तुडवून मारणें ही त्याची नेहमीची शिक्षा होती. तो आपले करार व वचनें विनचूक पाळी, पराभूतांना मृदुभावानें वागवी, आणि कोणतेंही कृत्य दूरदृष्टीनें व उदार वृत्तीनें सिद्धीस नेई. मोगल सरदारांनीं त्याच्या थोर अंतःकरणाची मुक्तकंठांनें प्रशंसा केलेली आढळते. * शिवाजीच्या शिस्तींत तो मुरलेला असून तिचेच अनुकरण करण्याचा प्रयत्न तो करी. परंतु त्याचें बीज करणारा शिवाजीसारखा धनी त्यास मिळाला नाही ही दुःखाची गोष्ट आहे. तथापि 'गनिमी काव्याचा आद्य जनक' ही पदवी त्यास यथार्थानें देता येईल.

संताजीचे वधानंतर कांहीं काल त्याचे पुत्र, बंधु, पुतणे वगैरे समस्त घोरपड्यांचा वधावा धनाजीशीं चालू राहिला. इ. स. १७०० च्या अखेरीस ब्रह्मपुरीचे आसपास घोरपडे व धनाजी यांची निकराची लढाई होऊन घोरपड्यांचा मोड झाला आणि ते अहीरवाडीस पळून गेले. दुसरी एक त्यांची लढाई ता. ११-९-१७०१ रोजी नोरेच्या काठीं झाली. तींत धनाजीचा पराभव होऊन त्याचा सहायक हणमंतराव निंबाळकर सरलष्कर घोरपड्यांचे हातीं पाडाव आला. या प्रसंगांत पूर्वी सांगितलेले दादो मल्हार व कृष्ण मल्हार धनाजीच्या बाजूनें लढले. या लढाईनंतर धनाजीनें घोरपड्यांस भेटून त्यांच्याशीं सख्य केलें. तेव्हापासून संताजीचे पुत्र राणोजी व पिराजी यांनीं पुढें स्वराज्यांत चांगली कामगिरी केली. §

† खं. १५-५९. * सरकार कृत औरंगजेब भाग ५ पृ. १२७.

§ सरकार कृत औरंगजेब भा. ५ पृ. २०२.

संताजीचा विपरीत प्रकार झाला, त्याचा रोष मनांत न ठेवतां त्याच्या पुत्र वंधूनीं स्वराज्यांत राहून शक्य तो कार्यभाग उठविला हें त्यांस भूषणावह आहे. तारावाईच्या अमदानींत स. १७०४ त संताजीचा मुलगा पिराजी यास सरंजाम जावता करून दिला, आणि दुसरा मुलगा 'राणोजी स्वामिकार्यावरी पडले, त्यांची स्त्री संतुवाई इला आजरे गाव इनाम दिला. ' असे लेख आढळतात. त्याच वेळीं इचलकरंजीचा संस्थापक नारो महादेव, ज्याला संताजीने आपला पुत्र मानलें, त्यालाही ती जागीर प्रथमच मिळाली. संताजीच्या वधानें त्याच्या कुटुंबावर जो अनर्थ कोसळला, त्याचें निवारण नारो महादेवाच्या हुशारीनें झालें. संताजीनें नारो महादेव या ब्राह्मणाला आपला पुत्र मानलें यांतच त्याची उदार मनोवृत्ति व्यक्त होते. घोरपडे मंडळीवर स. १७०६-०७ चे सुमारास तारावाईचा रोष झाला, नंतर त्यांचा परामर्ष शाहू व कोल्हापुरकर संभाजी यांनीं थोडा बहुत घेतला. नारो महादेवाचा व रामचंद्रपंतांचा ऋणानुबंध फार होता. † वहीरजीचा नातू मुरारराव यानें कृष्णेच्या दक्षिणेकडील संबंध कर्नाटक प्रांत जिंकून एक प्रकारें संताजीच्या उद्योगाची परिपूर्ति करून त्याच्या मृत्यूचा भरपूर मोवदला मिळविला. निंवाळकर व माने यांनीं संताजीचें वैर केलें, पण त्यांचे उद्योग पुढें मराठशाहींत विलकूल झळकले नाहींत. कर्नाटकांत या घोरपड्यांचा दरारा पाऊणशें वर्षे पावेतो एकट्या मुराररावानें कायम ठेविला.*

† पहा खं. ८ ले. ५८, ५९. * समस्त पेशवाई पाहिलेला मुराररावाएवढा पराक्रमी मराठा सरदार दुसरा दिसत नाहीं. पेशवे तर त्यास अत्यंत वचकून असत. खं. १५ ले. ४६ व १६० हे कागद पाहतां मुरारराव हा स. १६९६ त कर्ता पुरुष असून त्याचा मृत्यु स. १७७६ त हैदराचे वैदित कपाळदुर्गावर झाला यावरून या पुरुषाची दीर्घ हयात व राष्ट्रसेवा लक्षांत भरते. सोंधें प्रांतावर त्यांचा दरारा विलक्षण होता ही एकच गोष्ट घोरपड्यांच्या पराक्रमाची साक्ष देईल. त्यासाठीं शि. च. सा. ३ ले. ४७६-४९७ हे कागद अवश्य पाहवे. संझूर, दतवाड, गजेंद्रगड, कापशी वगैरे ठिकाणीं घोरपड्यांचीं घराणीं अद्यापि नांदत आहेत.

— ६ —

राजारामाची अखेर

१६९८-१७००

१ साताज्यावर राजधानी (१६९८) २ राजारामाची शेवटची स्वारी (१६९९) ३ मृत्यु व बायकामुलें (२-३-१७००) ४ राजारामाची योग्यता ५ राष्ट्राची शिस्त विघडली ६ गनिमी काढ्याचा उपयोग

१ साताज्यावर राजधानी (स. १६९८).—जिंजीहून राजाराम विशाळ-गडास दाखल झाला हें मागें सांगितलेंच आहे. § तो कर्नाटकांतून निघाल्याची खबर औरंगजेवास ब्रह्मपुरी येथें कळली. लगेच त्यानें चव्हांकडे आपले सरदार राजारामास पकडण्यास रवाना केले. वेदरवह्तास पन्हाळ्याचे बाजूस, अजमशहास पेडगांवच्या उत्तरेस आणि फिरूजजंग यास रायचूर दुआबाकडे याप्रमाणें बादशहानें ठेहेळणी ठेविली. तथापि कोणासही सुगावा न लागतां राजाराम सुखरूप परत आला. धनाजी जाधव व राणोजी घोरपडे यांचें सूत चांगलें जमलें नव्हतें म्हणून राजारामानें युद्धाचें धोरण सोडून बादशहाशीं सल्ला करण्याचा उपक्रम चालविला. त्यानें बादशहाचे नांवानें पत्र लिहून तें अण्णाजी नांवाच्या वकिलावरोबर रवाना केलें. अण्णाजीनें बादशहाचे छावणींत जाऊन कांहीं अधिकाऱ्यांच्या गाठी घेतल्या, पण बादशहानें तो प्रकार मनावर घेतला नाही. या सालीं लढणें मात्र फारसें झालें नाहीं.

§ ता. १६-४-१६९८ रोजी राजारामाचा मुक्काम विशाळगडास होता, सल्का. ९०९५-९७.

५४९

कांहीं महिने विशाळगडास काढून राजारामाने आपली गादी सातारा किल्ल्यावर आणिली. विशाळगड अगदीच एका वाजूस आणि वादशहाच्या हालचालींवर नजर ठेवण्यास सातारा किल्ला सोयीचा असें सल्लागारांच्या विचारें त्यानें ठरविलें. आतां पुढें राजकारणास नवीन वळण लागलें.

आजपावेतों वादशहाच्या तडाख्यांतून जगतों कसे एवढीच मराठ्यांना विवंचना होती. पण गेल्या आठ वर्षांच्या झगड्यानें त्यांनीं शत्रूंचें पाणी जोखून जो आत्मप्रत्यय संपादन केला, तेणेंकरून त्यांनीं आतां बचावाचें धोरण साफ फेकून देऊन चढाईचें धोरण स्वीकारिलें, तें उत्तरोत्तर वृद्धि पावून मराठ्यांची सत्ता हिंदुस्थानभर स्थापन झाली. जिजीचा किल्ला वादशहास मिळाला, पण त्यापासून त्याला फलप्राप्ति कांहींच झाली नाहीं. कर्नाटकांतला झगडा महाराष्ट्रांत आला इतकाच फरक. राजाराम हातीं येत नाहीं व मराठे आपणास दाद देत नाहींत हें पाहून वादशहा अत्यंत कष्टी झाला. त्याची समजूत झाली कीं आपले सेनानायक मनापासून उद्योग करीत नाहींत, कुचराई करितात, तेव्हां आतां स्वतःच युद्धाचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेण्याचें ठरवून मराठ्यांचें आद्य स्थान जें मावळ त्यांतील किल्ले काबीज करण्याचा त्यानें निश्चय केला; आणि स. १६९९ च्या पावसाळ्यानंतर ब्रह्मपुरीचा तळ उठविला.

१ राजारामाची शेवटची स्वारी (२-३-१७००).—त्या सालांत राजाराम स्वतः खालीं कोंकणांत स्वारी करून तिकडचे किल्ले तपासून परत आला. ता. २-५-१६९९ चें त्याचें पत्र नारो पंडितास लिहिलेलें आहे त्यांत तो लिहितो:— 'तुम्ही स्वामींच्या दर्शनाकारणें प्रभावळीस आल्याचें कळलें तरी स्वामी राजापुरास जाणेकरितां प्रतिपदेस येत आहेत. प्रभावळीसच भेटी होईल.' कोंकणांतलें प्रयाण आटपून तो जून महिन्यांत साताऱ्यास आला. ता. २०-७-१६९९ रोजी तो कऱ्हाडजवळ वसंतगडावर होता. पुढें काय करायचें याचा पुष्कळ खल राजारामानें या पावसाळ्यांत आपल्या सरदारांशीं केला. वऱ्हाड प्रांतांतील देवगडचा गोंड राजा बुलंदबख्त म्हणून होता. मोगलांनीं त्याजवर वारंवार स्वाऱ्या केल्यामुळें त्रासून जाऊन त्याचीही स्थिति राजारामासारखीच झाली होती. वादशहाची उतरती कळा लक्षांत आणून बुलंदबख्तानें आपले वकील राजारामाकडे पाठविले. त्यांच्याशीं राजारामाचें संगनमत होऊन मोगलांच्या उत्तर प्रांतावर स्वारी करण्याचा विचार त्यानें कायम केला. धनाजी जाधव

च त्याचा एक मदतनीस दादो मल्हार म्हणून होता, त्यांनीं राजारामास सुचविलें कीं पुनः जिंजीकडे जावें, परंतु ती गोष्ट त्यानें मान्य केली नाहीं.

वरील वेत ठरल्याप्रमाणें नेमाजी सिंदे वगैरे कित्येक सरदारांस राजारामानें खान-देशांतील मोगलांचा प्रदेश लुटण्यास व चौथाई वसूल करण्यास पाठविलें. त्यांनीं नंदुरवार व त्या लगतचे मुलखांत प्रवेश केला. इतक्यांत तालनेरचा मोगल अधिकारी हुसेनअलीखान त्यांच्याशीं सामना करण्यासाठीं चालून आला असतां तालनेर जवळच मराठ्यांनीं त्यास जखमी करून पकडून घेतलें; आणि सुटकेसाठीं दोन लाख दंडाची मागणी केली. परंतु रकम जवळ मिळेना म्हणून हुसेनअलीनें तालनेर व नंदुरवार येथील सधन व्यापाऱ्यांची लूट करून दंडाची भरती केली, तेव्हां त्याची सुटका झाली. हा प्रकार बादशहास कळला तेव्हां त्यास अत्यंत दुःख झालें.

स. १६९९ च्या दसऱ्यास राजारामानें स्वारीचें प्रस्थान ठेविलें. नेमाजी सिंदे, खंडेराव दाभाडे, राणोजी घोरपडे, परसोजी भोसले, हैवतराव निंबाळकर, आटोळे समशेरबहादर वगैरे पुढें प्रसिद्धीस आलेले सरदार त्यास येऊन मिळाले. ता. ३१-१०-१६९९ रोजीं चंदनवंदन किल्ल्यावरून धनाजीसह राजाराम बोहोर पडला, आणि आदरकीच्या घाटांतून पार होऊन त्यानें सुरतेकडे रोख धरिला. ही बातमी मोगलांस लागतांच वेदरवखत, चीन किलीज खान, झुल्फिकारखान, नखतजंग हे त्याचे पाठलागावर दौडत आले. परिड्याजवळ वेदरवखतानें यांस गाठिलें. थोडीशी चकमक होऊन मराठे अहंमदनगराकडे परत वळले (ता. १३-११-१६९९). पुढें गंगथडींतून चौथाई वसूल करून खानदेश-कऱ्हाडांत ते शिरणार होते, पण मोगलांनीं तिकडूनही त्यांस परत फिरविलें. मात्र काहीं थोड्या टोळ्या या प्रसंगीं थेट नर्मदा उतरूनही पलीकडे गेल्या. तथापि मराठे सरदार चव्हुंकडे फाकून गेले होते. धनाजी जाधव व राणोजी घोरपडे यांची आणि हमीदुद्दीनखानाची गांठ कऱ्हाडजवळ पडून त्यांचें मोठें रणकंदन झालें (ता. २१-१२-१६९९), आणि हमीदुद्दीनचा पराभव होऊन तो मसूरचे गढींत जाऊन लपून राहिला. धनाजीचे हाताखालीं दादो मल्हार म्हणून जो ब्राह्मण सरदार होता, त्यानें या प्रसंगांत विशेष बहादुरी दाखविली.

झुल्फिकारखानानेंच राजारामाचा उत्तरेकडील रोंख फिरवून त्यास परत वळविलें. परिंडा, सोलापुरावरून टेंडुर्णीजवळ भीमा उतरून राजारामानें ब्रह्मपुरीच्या बादशाही छावणीवर हल्ला केला पण तो साधला नाहीं. या प्रसंगीं शाहूस हस्तगत करण्याचा

राजारामाचा उद्देश होता. ता. ९ जानेवारी स. १७०० रोजी मसूर जवळ धनाजी व झुल्फिकारखान यांची लढाई होऊन धनाजीचे पांचशे लोक मेले. पुढे धनाजीने खानापुरावर छापा घालून तेथील मोगल अधिकारी आवजी अढळ यास पकडून घेतले.

३ मृत्यु व वायकामुलें.—राजाराम बाहेर पडला असतां इकडे स्वतः औरंगजेवाने मराठ्यांचे प्रमुख किल्ले काबीज करण्यासाठीं प्रचंड साहित्य घेऊन मावळांत चाल केली, त्यामुळे मराठी फौजांस किल्ल्यांचे बचावासाठीं परत येणे भाग पडले. ता. २४-११-१६९९ रोजी वसंतगड घेऊन पन्हाळ्याची हूल दाखवून बादशहा ८ डिसेंबर रोजी साताऱ्यापुढे येऊन ठेपला आणि लगेच त्यास वेढा घालून पांच महिने पावेतो घनघोर संग्राम करून ता. २१-४-१७०० रोजी त्याने सातारा किल्ला हस्तगत केला. इकडे राजारामाची उत्तरेकडची स्वारी विलकूल सफल झाली नाही. त्याची प्रकृति मूळचीच हैराण असावी. शिवाजी-संभाजीचा आवेश त्याच्या ठिकाणी कधी प्रगटला नाही. प्रवासांत थकवा येऊन त्यास उचलून घेऊन जाण्याचे प्रसंग वारंवार आले, तसा संभाजीचा एकही प्रसंग नमूद नाही. साताऱ्यापासून नगर-सोलापुरपर्यंतच्या प्रदेशांत फिरण्यांतच राजारामास थकवा आला. दुसरा कोणी अनुभवी सरदार जवळ असल्याशिवाय लढाईचा एकही अवसर त्याने स्वतःचे अंगावर घेतलेला आढळत नाही. त्यास छातीचा विकार असावा. बरोबरचे सरदार साताऱ्याचे बचावास धावले, तेव्हां राजाराम आश्रयार्थ स्वारीतून सिंहगडावर आला आणि तेथे अल्प काळ ज्वर येऊन आणि छातीच्या विकाराने रक्ताच्या गुळण्या होऊन त्याच आजारांत तो फाल्गुन व. ९ ता. २३-१७०० रोजी मरण पावला. मृत्युसमयी त्याचे दोन मुलगे व दोघी स्त्रिया पन्हाळगडावर होत्या. एक अंबिकाबाई विशाळगडावर होती ती सती गेली. मरणसमयी राजारामासंनिध सिंहगडावर रामचंद्रपंत हजर होता. राजारामाच्या चार स्त्रियांचीं नांवेः—

- १ प्रतापराव गुजराची कन्या जानकीबाई—मुलगी सोयराबाई ऊर्फ सावित्रीबाई लक्ष्म वजाजी निंबाळकर दुसरा.
- २ ताराबाई (ज. स. १६७५) हंबीरराव मोहिते याची कन्या, मुलगा शिवाजी, जिंजी येथे ज. ता. ९-६-१६९६.
- ३ राजसबाई कागलकर घाटगे याजकडील, मुलगा संभाजी, जन्म बहुधा पन्हाळ्यावर ता. २३-५-१६९८ रोजी.

४ अंबिकाबाई ऊ० अहल्याबाई. यांशिवाय रक्षा सगुणाबाई इचा पुत्र राजा कर्ण. कर्णाची एक वहीण होती ती सूर्याजी पिसाळ याचे मुलास दिली. † अंबिकाबाईला एक कन्या झाली ती लहानपणीं निवर्तली. राजारामाची क्रिया सिंहगडावर जीवजीराजे भोसले वावीकर याजकडून करविण्यांत आली. शिवाजीच्या नित्यपूजेचा वाण राजाराम आपलेजवळ बाळगीत असे, त्याची स्थापना सिंहगडीं दहनविधीचे जागीं करून, त्याजवर रामचंद्रपंतानें छत्री बांधून पूजेचा खर्च सरकारांतून ठरवून दिला.

४ राजारामाची योग्यता.—वर ठिकाठिकाणीं वर्णन केलें आहे त्यावरून राजाराम छत्रपतीची योग्यता अजमावतां येईल. मरणसमयीं त्याचें वय बरोबर तीस वर्षांचें होतें. वडील भाऊ संभाजी तीन वर्षे जास्त जगला. राजारामाचीं बालपणाचीं दहा वर्षे घरांतच गेलीं, म्हणजे बापाच्या हयातींत त्यास शिक्षण असें कांहीं मिळालें नाहीं. त्यानंतरच्या नऊ वर्षांत तो रायगडावर नजरकैदेत होता, तेव्हां त्याही काळांत त्यास बाह्य सृष्टीचा अनुभव मिळावा तो मिळूं शकला नाहीं. संभाजीने त्याजबद्दल बिलकूल काळजी वाहिलेली आढळत नाहीं. कदाचित् एखादा पुराणिक त्यास पुराण किंवा गोष्टी सांगत असेल. एकोणीस वर्षांचे वयांत रायगडाबाहेर पडण्याची पहिली संधि त्याला मिळाली, पण ती केवळ जिजीकडे पळून जीव जगविण्यापुरती. जसें जवळच्या मंडळींनीं त्यास शिकविलें तसें वागून तो कसावसा. जिजीस पोचला. तेथें पुनः त्याचीं आठ वर्षे एक प्रकारच्या बंदिवासांतच गेलीं. मिळून जन्मग्रहांतच बंदिवास त्याचे कपाळीं होता असें म्हणावें लागतें. त्याला घोड्यावर बसण्यास सुद्धां फारसा वेळ मिळाला नाहीं, मग शिकार किंवा बाहेरचे व्यवसाय यांचें नांवच नको. अर्थात् बंदिवासांतच जर त्याचा सारा जन्म गेला, तर त्याच्या हातून विशेष पराक्रम घडून आले नाहींत याचें आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. वडिलांचे पराक्रमांच्या किंवा सरदारांच्या शौर्य साहसांच्या रम्य कथा त्याचे कानांवर काय पडल्या असतील त्या खऱ्या. अफूचें किंवा इतर कैफांचें सेवन त्यास जडलेलें होतें असें दिसतें. त्याशिवाय त्याच्या खासगी वर्तनाविरुद्ध अन्य प्रवाद आढळत नाहीं. शेवटच्या चार दोन महिन्यांच्या स्वारींत त्यास थकवा आला, यावरून त्याची प्रकृति पुष्कळ क्षीण झाली असली पाहिजे.

छत्रपति हे पोकळ अभिधान धारण करितांना त्याचे हातीं स्वतःचा पैसा, कौज किंवा सत्ता अशी नव्हतीच म्हटलें तरी चालेल. जो कोणी कांहीं येऊन सांगेल किंवा विचारील त्यास हो म्हणण्यापलीकडे त्यास दुसरें कांहीं करतां येण्यासारखें नव्हतें. नोकरांस दटावण्याची सुद्धां चोरी. हजार पांचशें लोक गोळा करून एखाद्यानें त्याज- कडे चाकरी किंवा वतन मागण्यास यावें आणि यजमानानें त्यांची दरडावणी ऐकून विनंति या गोड नांवानें ती पूर्णपणें मान्य करावी अशीच त्याची परिस्थिति होती.

भिन्न प्रकृतींच्या माणसांस एका कार्यक्रमास लावणें किंवा नानाविध भानगडींचे व्यवहार उरकणें या कठिण गोष्टी राजारामास साधल्या नाहींत हें उघड आहे. संताजी व धनाजी यांचा कलह त्यास मिटावितां आला नाहीं यामुळें राष्ट्राचें मोठें नुकसान झालें, पण या वनावाची जबाबदारी सर्वस्वी राजारामावरच टाकितां येत नाहीं. कारण सर्वच त्या वेळीं कारभारी होते. रामचंद्रपंत मुखत्यारीनें कारभार करीत होता, त्यास राजारामानें यत्किंचित् विरोध केला नाहीं हा त्याचा गुण होय. विश्वासु माणसांवर भरोसा टाकून त्यानें आपली निभावणूक केली. अर्थात् राजारामाची कारकीर्द म्हणजे मराठे वीरांनीं व मुत्सद्द्यांनीं संगनमतानें औरंगशहास शह दिला त्याचाच वृत्तान्त होय. नाना प्रकारच्या अडचणींतून मार्ग काढून मराठमंडळानें स्वार्थ- त्यागपूर्वक वादशहाशीं जो अपूर्व झगडा केला त्यास इतिहासांत 'स्वातंत्र्याचें युद्ध' असें नांव कायमचें मिळालें आहे. त्यामुळें राजारामाची व्यक्तिशः बडेजाव झाली नसली, तरी राष्ट्राची जी बडेजाव झाली आणि जिच्यामुळें मराठ्यांचा भावी इतिहास इतका उज्ज्वल बनला, त्याचें श्रेय मराठ्यांचा नायक किंवा छत्रपति या नात्यानें राजारामासच मिळणें प्राप्त आहे. राजारामाची श्रुति मंद व नरम होती, संभाजीसारखी तीव्र किंवा प्रखर नव्हती, म्हणूनच प्रल्हाद निराजी व रामचंद्रपंत अमात्य यांच्यासारखे मुत्सद्दी, संताजी धनाजीसारखे रणवीर, किंवा खंडो बल्लाळ व परशुराम त्रिवक यांच्यासारखे एकनिष्ठ राष्ट्रपुरुष निःसीम स्वामिसेवा करण्यास समर्थ झाले. संभाजीच्या वेळींही हीच किंवा असली मंडळी पदरीं असतांही जें कार्य त्यांस करून दाखवितां आलें नाहीं, तें राजारामाचे हयातींत सिद्धीस गेलें. तत्कालीन लेखकांनीं राजारामास स्थिरबुद्धि हें विशेषण दिलेलें आढळतें.

५ राष्ट्राची शिस्त बिघडली.—वतनांचा, बक्षिसांचा, देणग्यांचा, पदव्यांचा व त्यांबरोबरच वादांचा व कलहांचा वगैरे प्रचंड पसारा राजारामाचेच वेळीं निर्माण

झालेला असून तत्संबंधीचें साधनसाहित्य ही अवाढव्य आहे. या योगानें एका बाजूस राष्ट्राची भरभराट झाली, तर दुसऱ्या बाजूनें शिवाजीची शिस्त सुटून त्याची अनवती होत गेली असें दिसून येतें. ज्यांना पराक्रम करण्याची हौस होती त्यांस राजारामानें कांहीं आडकाठी न घालतां भरपूर संधि दिली. त्याचा एक परिणाम असा झाला कीं जो उठला तो स्वार्थ साधण्याच्या नादास लागला. वतनें व उत्पन्नें मिळवावीं, सनदा व हुकूम वाटेल तसे फिरवून घ्यावे, महाराजांस खरें खोटें समजावून, किंवा वेळीं धाकदपटशा दाखवून, आपलें काम करून घ्यावें, अशा प्रकारची अव्यवस्था राज्यांत माजली. त्यामुळे खरी योग्यता व भोंदूपणा यांजमधील भेद लुप्त झाला. अंमलदारांत व सरदारांत पक्ष व तट पडून अंतर्वैमनस्यें वाढलीं. त्यांत राज्यकारभार विशाळगडावर व राजा जिंजीस, अशा स्थितींत आठ वर्षे गेल्यामुळे, राजारामाच्या स्वभावानें उत्पन्न केलेल्या गोंधळांत ज्यास्तच भर पडली. ही अडचण रामचंद्रपंतास पदोपदीं नडे. सरदार लोक आपसांत भांडूं लागले. शंकराजी नारायण, सुंदर तुकदेव, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव वगैरे ज्यांच्या हातीं अधिकार असे, ते उत्पन्नांच्या व वतनांच्या बाबतींत मन मानेल तशी ठवळाढवळ करूं लागले. त्यांजवर कांहीं एक दाव राहिला नाहीं. एकाच वतनावद्दल अनेकांस सनदा मिळूं लागल्या. मूळ राज्य थोडेंच, पण वतनें मात्र अतिशय वाढलीं. ह्यामुळे बेवंदशाही उत्पन्न होऊन रामचंद्रपंतास काय करावें हें सुचना. 'चंदीच्या मुक्कामाहून धर्मादाय इनामती व इसाफती व नूतन वतनें कारकीर्द महाराज राजश्री छत्रपति साहेबांनीं दिलीं होती. त्यांचा विचार मनास आणितां, राज्याचा वंदोवस्त न होतां, ऐशा सनदा येऊन दाखल झाल्या. ते समयीं श्रीमन्मातुश्री तारावाईसाहेब व सर्व राजमंडळ मिळोन निर्णय केला कीं, सनदेंत किंवा फर्मानांत असेल त्याचे निमे हिशानें उत्पन्नें द्यावीं.' या व्यवस्थेचें तपशीलवार विवेचन खं. ८ ले. ५२ यांत स. १७०० सालीं केलेलें पाहवयास मिळतें, आणि त्यावरून या अनवस्थेची कल्पना होते.

अशा रीतीनें राज्याचा विस्तार होत असतांच अनेक अनिष्ट प्रकार राज्यकारभारांत शिरले. व्यक्तीचें प्रस्थ वाढलें. सामवायिक कारभारास गौणत्व आलें. शिवाजीनें बांधिलेली शिस्त बिघडली. कामांची वांटणी नाहींशी होऊन प्रत्येक इसम पूर्ण स्वतंत्रतेनें वागूं लागला. मुख्य जिंकावा व जागीर म्हणून तो आपणच लाटावा, हा प्रघात सुरू झाला. शिवाजी कोणासही जमिनी तोडून देत नसे, त्याच्या उलट हा प्रकार चाळू होऊन,

त्यावरून पुढे हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणी लहान लहान स्वतंत्र राज्ये निर्माण झाली. छुट्टीचे नियम लयास गेले. असे अनेक अनिष्ट प्रकार उत्पन्न होऊन मराठाशाहीचा बाह्य भपका वाढत असता, तिची अंतःशक्ति हीन होऊं लागली. हे परिणाम उत्तरोत्तर व्यक्त होतीलच, पण त्यांचें मूळ राजारामाच्या वेळेस सुरू झालें, एवढेंच येथें सांगायचाचें आहे.

राजाराम छत्रपतीचीं आज्ञापत्रें इतकीं छापलेलीं आहेत कीं त्यांत त्याचा स्वतःचा कार्यभाग किती हें समजणें कठिण आहे. महाराष्ट्रांतून निघून जिंजीस जाणाऱ्या यात्रेकरूंची आठ वर्षे सारखी रीघच लागली होती असें म्हणतां येईल. तुळजापुर, त्रिपति, अशा अनेक मंदिरांसही राजारामाच्या देणग्या आहेत. 'चंदी प्रांती मुख्य देवस्थानें व देशीं होती त्यांस अप्रहार करून दिले', असे उल्लेख पुष्कळ आहेत.

व्यवहारांत एका बाजूनें फायदा तर दुसऱ्या बाजूनें नुकसान कसें होतें याचें प्रत्यंतर राजारामाच्या या उत्तेजनांतच दिसून येतें. अखेरीस राष्ट्रास अपायकारक झालेली जागीरपद्धति या वेळेपासून कशी निर्माण होऊं लागली, त्याची उदाहरणे लक्षांत ठेवण्याजोगी आहेत. ता. २-१-१६९२ रोजीं राजाराम लिहितोः—'सुलतानजी जगदाळे याणें औरंगजेवास भेटोन त्याजकडून आपलें वतन मसूरच्या देशमुखीचें फर्मान करून घेतलें, म्हणून याजवरी दोष ठेवावा तरी, वतनाचा मामला म्हणून, जी कारकीर्द झाली त्या कारकीर्दीचे कागदपत्र करून (लोक) घेतात, ते रीतीनें याणेंही फर्मान घेतलें. ऐशियास हा स्वामीच्या पायांपाशीं आला, या करितां, स्वामींनीं याजला, मोगलांस भेटला तो अन्याय क्षमा करून, वतन मुकर करून दिलें असे. तुम्ही याजवर कांहीं दोष न ठेवणें; आणि याचें चालवीत जाणें. याच्या हातें स्वामिसेवा ध्यावयाची ते घेत जाणें. याच्या वतनास इतक्या उपर खलेल न करणें. याचें पूर्वापार फार दिवसांचें चाललेलें आहे.' *

ओसाड पडलेला मुलूख आवाद करण्यासाठीं प्रयत्न करण्यांत आले, त्याचा एक नमुना. 'माहादाजी सामराज सुभेदार व कारकून महलानिहाय प्रांत मावळ, नमस्कार. मोगलांचे धामधूम आपल्या राज्यांत आज तीस वरसें होत आहे. यामुळे मुलूक वैरान जाला. साल गुदस्ता मोगलांस रायगड कवज जाला. मुलकांत मोगलाईंचा अमल चालिला. हालीं श्रीकृपेनें आपल्या राज्याचा मामला थाटत चालिला. ऐसियासी

* स. प. पृ. १७९-२५, पृ. १८३-३३, चिटणीस व. पृ. ४२-४३, खं. १५-२२

देशमुख व देशकुळकर्णी व मोकदम ता॥ मा॥ सुभां एऊन अर्ज केला कीं, आपण वतनदार राजश्री सोहेवांच्या पायांसीं एकनिष्ठ आहों. राजश्री कैलासवासी स्वामींचे वेळेस आपलीं वतनें अनामत करून हकाच्या मोइनी करून देत असत. सांप्रत गनीमाचे धामधुमेकरितां व दुकाळाकरितां रयती गेली, मेली. रूईरूई राहिली. त्यांस खावयास व वाहात्रयासी नाही. ए जातीचा रयतीचा विचार जाला आहे. रयतीचा बहुत वजा दिलासा करून, कीर्दी मामुरी करऊन, सोहेवांच्या किल्ल्याकोटांची मदती करावी लागते. तरी साहेबीं आम्हा वतनदारांवरी कृपादृष्टीनें पाहोन, आमचीं वतनें, इनामती व इसाफती हकलाजिमे जे आहेत, ते आमचे दुमाला केली पाहिजे, म्हणून अर्ज केला. त्यावरून हकीकत मनास आणून पाहतां, वतनदारांचीं वतनें वतनदारांच्या दुमाला केल्याविरहीन पोटतिडीक लागोन मुलूक मामूर होत नाही, व मुलखाचा जफत रफत होत नाही, ऐसें कळो आलें. त्यावरून देशमुख व देशकुळकर्णी व मोकदम व वाजे मिरासदार यांचीं वतनें व इनामती व इसापती व हकलाजिमे, इनामतीचीं सेतें, सेरिया यांचीं यांचे दुमाला केलीं असेती. तरी तुम्ही सदरहू लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें. ता. ६-१०-१६९०.†

ता. १५ आगस्ट सन १६९१ ची रोहिडखोऱ्यांतील तमाम लोकांस खालील आज्ञा केलेली आढळते, 'वतनदारांचीं वतनें पहिलेप्रमाणें चालविण्याची आज्ञा अभयपत्र दिलें पाहिजे, म्हणून विदित केलें. तरी तुम्ही स्वामीचे पायांशीं एकनिष्ठ आहां, यावरून स्वामी तुम्हांवर संतोषी आहेत. त्या प्रांतींच्या राज्याच्या कार्यभागास स्वामींनीं राजेश्री रामचंद्र पंडित अमात्य व शंकराजी पंडित सचिव ठेविले आहेत, त्यांवर मुक्त्यार आहे. त्याहीं तुमचें वर्तमान मनास आणून वतनाचा निर्वाह करून सनदा दिवल्या असतील, त्या स्वामीच्याच आहेत. तेणेंप्रमाणें स्वामी चालवितील. आपलें समाधान असो देणें. पुढें स्वामी त्या प्रांतीं येतील तेव्हां तुमचें ऊर्जित करतील. अभय असे. जाणिजे.'

अशा उत्तेजनाचा खरा उपयोग राज्यास कितीसा झाला हाही एक प्रश्नच आहे. तत्कालीन कागदपत्र वाचले म्हणजे ही एक विलक्षण अंदाधुंदीची पर्वणी निर्माण झाली, कोणाची कोणास दाद नाही, पाहिजे त्यानें उठावें, घटकेंत बादशहाकडे जावें,

लगेच रामचंद्रपंतास किंवा शंकराजी सचिवास भेटावें, घटकेत जिंजीस जाऊन छत्र-पतीकडे गा-हाणें करावें, खोरें बोलावें, खोटें बोलावें, गैरवाका समजवावें, अडचण दाखवून कागद करून घ्यावे, स्वतःचा स्वार्थ साधत असला म्हणजे कोणतेंही अप-कृत्य करण्यास कचरूं नये, असा हा अव्यवस्थित कारभाराचा मामला दहावीस वर्षे सारखा चालला. तेणेंकरून शिस्त सर्व विघडून गेली. मन मानेल तसें वागावें, कोणाचीही हुकमत मानूं नये, आणि इतकेंही करून संताजीसारखा एखादा शिस्तीचा भोक्ता भेटला तर उलट त्यांत त्याचाच घात व्हावा असे प्रसंग उद्भवले. राज्य-कारभारास पहिली मोठी जरूर शिस्तीची आहे. जी शिस्त मराठी राष्ट्रांत बऱ्याच अंशी शिवाजीनें निर्माण केली, ती सर्व या अंदाधुंदीच्या काळांत पार नाहीशी झाली. शाहू व पेशवे यांच्या हातीं सत्ता आली तेव्हां अशा बिनशिस्तीच्या राष्ट्रास आळा घालून त्याजकडून कामगिरी घेणें अत्यंत अवघड झालें. शिस्तीचा अभाव म्हणजेच फुटीचा स्वभाव. मराठी राज्याच्या नाशाचें हें आय कारण आहे.

जेथे शकावलीच्या मालकांचेंच उदाहरण ठळक आहे. त्यांचे शेकडों कागद छापलेले पाहतां वरील प्रकार स्पष्ट होतो. मार्गे पिसाळीचें उदाहरण दिलेंच आहे, तोच प्रकार शिकें, माने वगैरे अनेक सरदारांचा. 'स्वामी संनिध चंदीचे मुकामी येऊन विदित केलें की,' हे शब्द वाचतां वाचतां जीव थकून जातो. उदाहरणार्थ, पेशवे दप्तर खं. ३१ ले. ५५-६४ हे कागद पाहवे. वतनदार लोक खरेंखोटें करोत, पण सरकारचे अधिकारी तरी कोठें सुधे होते. जितकी हातांत सत्ता जास्त तितकी अरेरावी जास्त. शंकराजी नारायण सचिव, सुंदर तुकदेव, धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे प्रत्यक्ष रामचंद्रपंत अमात्य ही मंडळी सुद्धां दुसऱ्यांचीं वतनें हिरावून स्वार्थ साधण्यांत कांहीं कमी नव्हती. राजारामानें यांस ठपके दिल्याचीं पत्रें देखील कांहीं थोडीं नाहीत. जगदाळे यादव यांचा तंटा कऱ्हाडच्या देशमुखीबद्दल कैक वर्षे चालला, त्यांत संताजी व धनाजी यांनीं विरुद्ध पक्षांचा पुरस्कार करून छत्रपतींस पुरेपुरें केलें. कदाचित् हेंच कारण त्यांचें वांकडें येण्यास झालें असावें. ता. ९-९-१६९१ रोजीं राजारामानें शंकराजी नारायण सचिवास ठपका दिला तो असा. 'प्रयागजी दिनकर हतनोलीकर याचा कविला (=मुलें माणसें) तुम्ही दस्त करून (पकडून) आणिला. त्याउपरी तोही कौल घेऊन तुम्हांकडे आला. त्यास तुम्ही चाळीस रुपये दंड बांधला. कविला अटके-मधें ठेविला. हें वर्तमान विदित जाहलें. सांप्रत सर्जेराव देशमुख हुजुरां आले त्यांनीं त्याविशीं विनंति केली कीं 'मिरासदार आहे, त्याचे हातीं स्वामिकार्य होणार. तरी

त्यास जामीन घेऊन मोकळें करावें, आणि कार्यभाग सांगावा म्हणून, तरी दिनकरराव मिरासदार व कार्याचा आहे, त्यास जामीन मखतसर (=वजनदार) मराठे लोक व देशमुख घेऊन त्याचा कविला आपले कवजांत हरएक जागीं ठेवून त्यास सोडणें, आणि त्याचे हातीं स्वामिकार्य घेत जाणें.'

निवाळकर वगैरे सरदार मोगलांकडून फोडून आणण्यांत खुद्द छत्रपतींस त्यांचीं आर्जवें कशीं करावीं लागत त्याचें उदाहरण म्हणून खालील पत्रें मासलेवाईक आहेत. मार्गे पृ. ५८-५९ वर यांचा संदर्भ आला आहे.

राजश्री मुघोजी नाईक निवाळकर यांसी प्रति राजाराम छत्रपति उपरी. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जालें. आपण तांब्रांकडे असतां मनसबा करीत होतो तो टाकून या राज्यांत आलों. काय निमित्त कीं हें महाराष्ट्र राज्य वृद्धीस पाववावें, आपलें वतन आपले सांभाळीं व्हावें म्हणोन सर्वस्वास तन्हा दिली आणि इकडे आल्यानंतर लेहून पाठविलें, परंतु सरंजामाचा निर्वाह करून पाठविला नाहीं. तरी या उपरी फलटण महालची सनद करून पाठविली पाहिजे म्हणोन कित्येक तपशिलें लिहिलें तें सविस्तर विदित जाहलें. ऐशीयास ये प्रांते तूर्त गनिमानें बहुतच बळ धरिलें आहे. यास मारून काढावयावद्दल लष्करची सारी फौज आणविली आहे. राजश्री संताजी घोरपडे सेनापति व धनाजी जाधवराव सरलष्कर सेनासंभार घेऊन येतील त्यांसमागमें तुम्ही आपल्या जमावानिशीं हुजूर येणें, येथील गनीमास कोटगा घालणें, मग तुम्हांकडील सरंजाम करणें तो केला जाईल. तुम्हां लोकांचें चालवणें हें स्वामींस अगत्य आहे. तुम्ही आपलें समाधान असों देऊन सत्वर फौजेनिशीं येणें. राजश्री अमृतराव कटकट करितात म्हणोन लिहिलें तरी त्यांसही सेनासमुदायानिशीं बोलाविलें आहे. तेही येतील तेव्हां निर्वाह करणें तो केला जाईल. तुम्ही धनाजी जाधवरावांचे ताबीन आहां तैसे असोन त्यांसमागमें येणें. (ता. १२ सेप्टेंबर स. १६९४.)

याच सुमारचें दुसरें पत्र मुघोजी नाईक निवाळकरास गेलें तें असें. 'कर्नाटक प्रांते गनिमानें सख्ती बहुत धरून भोवताली स्थळें घेतलीं. सांप्रत बेटवाल्ही पाळे-गारांचे भेदें करून गनिमानें घेतलें. या उपरी आजी अगर उदियां इतक्यांत चंदीचे तटाजवळी येऊन कोटास बिलगोन येलगारच करणार. हावभरी बहुत जाला. ऐशास येथें हिंदुराव घोरपडे आदिकरून स्वामिसंनिध आहेत. यांणीं निदान जाणोन

गनिमास नतीजा पावावयाचा तैसा पाववितील. गुमान धरीत नाही. परंतु गनिमास मारून चालवावें फौज बुडवावी या गोष्टीस देशीची फौज आली पाहिजे. त्यास संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव यांस व तुम्हांस पत्रें उदंड पाठविलीं परंतु अद्याप फौज घेऊन येतां दिसेनासें जालें आहे. येथें तों निदान प्रसंग प्राप्त आहे. जरी येका महिन्यांत फौजेनसीं येतां तरी राज्य राहते व तुम्हां लोकांस यश येतें. जरी फौजेस यावया विलंब लागतो तरी राज्य बुडतें, मग तुम्ही स्वामींचे सेवक असोन कोणा प्रयोजनाचे ! स्वामी आपलें राज्य संरक्षण करावयाचें तसें करितील, परंतु तुम्हा लोकांचें वरें होणार नाही. हा निर्वाह जाणोन स्वामीस समाधान पाववावें व आपलें वरें करून घ्यावें ऐसें असेल तरी आपल्या जमावानसीं धनाजी जाधवराव सरलष्कर उमदेतुलमुक्त यांजवरावरी स्वार होऊन येणें. विलंब न करणें. '§

सचिव शंकराजी नारायण यानें दादाजी नरस प्रभूचें वतन खालसा केलें तें परत देण्यावद्दल राजारामाचा सक्त हुकूम सुटला तो असा.*—'तुम्हीं प्रभूवर वलात्कार करून घरांतून कागद नेले, त्यास हल्लीं दादाजी प्रभु हुजूर किळे रांगण्याचे सुकामीं चंदीस येण्यावद्दल आले, तों स्वामी देशीं येतां भेट घेतली. सर्व कैफियत कळविली. त्यास तेच वेळीं तुम्हांस पत्र लिहिलें कीं, हें वतन घ्यावयाचें नाही. असा लेख जमींदारास येथून पाठविला असतां तुम्ही गैरवाजवी केलें आहे. हें वतन तुम्हीं जेथे व लोहकरे मिळोन नाहक घेतलें. यांचे चिरंजीव कृष्णाजी प्रभु अशा अडचणीचे प्रसंगां स्वामीस संकटसमर्थी, वादशहांनीं चिरंजीव व कविले नेले त्यांजपाशीं, चाकरी-वर हजर असतां, मागे त्यांचें वतन दरोवस्त घेतां, हें तुम्हांस उचित एकंदर नाही. तरी याउपरी यांचे वतनाचे कागदपत्र नेले त्यां सुद्धां परत देऊन, त्यांचें वतन त्यांज-

§ शि. च. सा. ४. ७२८, ७२९ व शि. च. सा. ३. ४७६. या पत्रांवर स. १६९४ हा काल कोणत्या आधारावर घातला आहे तो समजत नाही. पहिल्या पत्राची तारीख सुद्धां चुकलेली दाखल आहे. या पत्रांवर राजारामाची मुद्रा आहे ती ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

धर्मप्रद्योतिताशेषवर्णा दाशरथेरिव
राजारामस्य मुद्रेयं विश्ववंद्या विराजते ।

* रा. खं. १५-२८६.

कडे चालत आल्याप्रमाणें चालवणें; आणि खासा स्वारी तिकडे येतांच येऊन भेटणें. यांनीं कै. थोरले स्वामीपाशीं फार शर्थींची चाकरी हरवखत हुजूर राहून धारेकऱ्यांत मर्दुमी मोठे धाडसें, जिवाची परवा न धरितां, केली, त्यांचें वतन तुम्हांस जेवे यांस देण्यास अधिकार नाही, व तुम्ही करून घेण्यास अधिकारच नाही. पेशजी व हल्लीं या जातीनें फार मर्दुम्या करून राज्य मिळविलें, स्वामीकरितां खराब झाले व मारले गेले. सवव हें वतन परत देणें. मावळ मजकुरीं स्वारी येण्याचे पूर्वीं वतन न दिलें हा वोभाटा आल्यास, तुमचे अवरुस व पदास धक्का येईल, असें स्वामीस भासत आहे; व पुढें नाना प्रकारच्या अडचणी तुम्हांस अशा करणीच्या येतील. कारण चिरंजीव (शाहू) कालें करून तरी श्री देशीं आणील, तेव्हां संकटीं जीं माणसें उपयोगी पडलीं, त्यांच्या तसनसी आम्हीं करवित्या; हे इकडे यावे, त्यांचे चितीं द्वेष यावा, व राज्यकर्त्यांस इनसाफ पाहणें जरूर, त्यास हें तरी अविचाराचें कलम. भलाई जालो ती सारी आमची एकीकडे जाऊन, अशी करणी तुम्ही केली यांत स्वामिद्रोहाचेंच करणें होय उगीच भलते भरीं न भरणें. पुढें ऊर्जित होय तें करणें. न केल्यास केले कामाचीं फळे ज्याचेते भरतील अशी श्रीची इच्छाच असली तर तुम्ही तरी कां समजाल ! जाणिजे.' इतक्या कडक लिहिण्याचा सुडां उपयोग झाला नाही. अधिकाऱ्यांचे मनांत नसलें म्हणजे मालकाचे हुकूम कसे निष्फळ होतात तें यावरून दिसतें. नुसत्या कागदी हुकुमांत जीव काय ?

सुंदर तुकदेवाचें उदाहरणही वरच्यासारखें आहे. राजा कर्ण म्हणून राजारामाचा दासीपुत्र होता, त्याचा दिवाण सुंदर तुकदेव होय. तो धाडसी व युक्तिवाज होता. झुल्फिकारखानाशीं राजा कर्णानें तडजोड चालविली तांत हाच प्रमुख होता. रामचंद्रपंत व प्रल्हाद निराजी यांजप्रमाणें सुंदर तुकदेवाचा उपयोग राजारामास घडत होता. सचिवांनीं जशीं गुप्त्यांचीं वतनें घेतलीं, तशींच मसूरच्या जगदाळ्यांचीं वतनें सुंदर तुकदेवानें घेतलीं. तीं वतनें परत द्यावीं म्हणून राजारामानें हुकूम केला असतां, तो सुंदर तुकदेवानें एकदम मानिला नाही. जगदाळे औरंगजेवास शरण गेले, म्हणून सुंदर तुकदेवानें त्यांचीं वतनें खालसा केलीं. जगदाळ्यांचें वतन त्यांस परत देण्याचा हुकूम राजारामानें केला. परंतु हा हुकूम अमलांत आला नाही. जगदाळ्यांनीं संताजी घोरपड्याचें साह्य घेतलें हें धनाजी जाधवास खपलें नाही. धनाजीनें त्यांचें वतन हिसकावून यादवांस दिलें. त्याजवद्दल धनाजीची राजारामानें पुष्कळ कानउघाडणी केली. धनाजी रसूनही गेला. राजारामानें नाना प्रकारें त्याची समजूत केली.

सुंदर तुकदेव व त्याचें कुटुंब राज्याचे कामी पुढें वावरत होतें. 'सुंदर तुकदेव स्वामीचे कदीम सेवक. या राज्यांत कष्ट मेहेनत बहुतच केली. याकरितां मौजे वाहे ताा वाळवें गांव इनाम करून दिला. त्याउपरी त्यांचे पुत्र यशवंतराव सुंदर होते, ते मृत्यु पावले. त्यांचे भाऊ त्र्यंबक सुंदर आहेत. त्यांचें वंशपरंपरेनें चालवणें स्वामीस अवश्य आहे,' असा धाकट्या शिवाजीचा लेख आहे. † मिळून जागीर कोणास तोडून द्यावयाची नाही, असा जो शिवाजीनें कडक नियम घालून दिला होता तो सर्व लयास जाऊन मराठी राज्याचें नुकसान झालें. आपत्प्रसंगानें कांहीं अल्प काल मराठ्यांनीं एक जुटीनें वागून बादशहास विरोध केला, पण तेवढ्यानें खरी राष्ट्रीय भावना लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाली नाहीं. जो तो स्वार्थाकरितां धडपडत होता. महाराष्ट्रीयानांचा हा स्वभावच बनला. लालुची शिवाय ते हालत नाहींत. स्वदेश, स्वराज्य यांचें संरक्षण करणें आपलें कर्तव्य आहे, असें एकाच्याही मनांत येत नव्हतें. मोवदला घेतल्याशिवाय एकही इसम हालत नव्हता. वरील प्रकारची भावना शिवाजीच्या वेळेस जी काय उत्पन्न झाली असेल ती लवकरच मावळली. राष्ट्रीय भावना त्या वेळीं जागृत होती असें म्हणणारांना, आमची जागिरींची पद्धत हेंच खासें उत्तर आहे. लोक कर्तव्य करते तर लालुचीची जरूर काय होती, आणि शिवाजीची एवढी विशिष्ट पद्धत मोडावी कां लागती ! प्रत्यक्ष तारावाईचेंच उदाहरण पुढें वरील विधानाच्या सत्यतेस उपयोगी पडेल.

६ गनिमी काट्याचा उपयोग जरी पूर्वी शिवाजीनें प्रसंगानुसार केला असला तरी त्याचा विशेष फैलाव राजारामाचे वेळेस परिस्थितीमुळें झाला. चिटणीसाचे वखरींतील या युद्धपद्धतीचें वर्णन विशेष स्मरणीय आहे. § 'मोगली फौज मोठी, एके ठिकाणीं उभे राहून लढाई करणार, मराठे यांनीं आज ये ठायीं, तर उद्यां वीस पंचवीस कोसांवर जावें; पुनः एकाएकीं येऊन छापा घालावा, कांहीं लढाई देऊन लुटून पळवें, कही-रसद मारावी, पातशहाचीं ठाणीं असतील तीं उठवावीं; आपले नाके जागा किल्ले कोट यांस दील भरंवसा देऊन, खुद्द पातशहाचा मुकाम असेल तेथें छापा घालावा, मुलूख मारावा, हत्ती घोडे उंटे पळवावीं, अशी धांदल करीत चालले. गंगातीर प्रांतीं भागानगरपर्यंत खंडण्या ध्याव्या, एखादें ठाणें बळावून झाडीचे आश्रयानें छावणीस राहवें, चंदीकडे मोगल फौजा रवाना होतील त्यांस

† खंड १५-३२१, ३२२; ले. १४ व ५९; व खं. ३ ले. २३८-२३९.

§ चिटणीस वखर पृ. ४१-४३.

अडवावें, लढाई करावी, प्रसंग पडल्यास लुटवें, पण त्यांचा पल्ला पोचू देऊ नये. झुल्लिकारखानाकडून पातशहाकडे अर्जी येत असावी कीं मराठी फौजेपुढे आमचा उपाय राहिला. हें पातशहांनीं ऐकून त्यांस विचार पडावा कीं यांशीं कसें लढावें ! सारांश मराठ्यांनीं प्राण तृणप्राय समजून राज्याविशीं झटावें. कामें काजें केल्यानंतर सरदारांनीं त्यांची नवाजीस करावी, बक्षीस द्यावें, किताबत सरंजामाच्या सनदा आणोन द्याव्या. पातशहासारखा शत्रु, लाखों फौज, खजीना वेमुवलग, छकड्यास छकडे द्रव्याचे भरोन कोटिशः चालत आहेत. आपलें सैन्य थोडें, जायं होऊं न देतां मसलतीनें हिंडोन फिरोन त्यांची लांडगेतोड करावी. आपल्या फौजेंत मणाची धारण, त्यांच्या लष्करांत शेराचीं. अशा रीतीनें त्यांस चैन पडों देऊं नये. मोगलांचे घोडे पाण्यावर आले असतां पाणी न पीत त्यांस त्या लोकांनीं म्हणावें जे पाण्यांत धनाजी, संताजी दिसतो कीं काय ! ' संताजीलाच या पद्धतीचा जनक म्हणतां येईल हें मार्गें सांगितलें आहे.

मराठ्यांनीं जी ही नवीन चढावाची युद्धपद्धति स्वीकारिली तिचें मार्मिक वर्णन ग्रेट डफनें येणेंप्रमाणें केलें आहे. ' मराठ्यांचें सामान म्हटलें म्हणजे, थोडीशी कांदाभाकरी व एक घोंगडी एवढें काय तें असे. रात्रीं कोठें उतरले, तर ते घोड्यांचे लगाम हातांत धरूनच घोंगडी पसरून त्यावर कांहीं वेळ अंग टाकून राहत. त्याच-प्रमाणें दिवसा दोन प्रहरीं कांहीं खाण्याकरितां किंवा ऊन टाळण्याकरितां ते उतरले, म्हणजे पांचपांच सहासहा जण एखादें झाडझूड असलें तर त्याचे छायेखालीं उतरत. परंतु उघडें मैदानच असलें तर ते जमिनींत भाले रोवून त्यांस ते आपले घोडे बांधून, भाल्यांचें टोकांवरून एखादी घोंगडी आडवी पसरून देत; व तिच्या लहानशा छायेत फक्त डोकीं ठेवून बाकी सर्व अंगास दुपारचें जवर ऊन लागत असतांही जमिनीवर घोरत पडलेले आढळत. आपल्या तरवारीस मात्र ते कधीं विसंबत नसत. ती ते कुशीशीं ठेवीत. त्यांजवळ उंट, बैल वगैरे कांहीं नसून फक्त लहान, खुर्जी, चपळ, कंठक अशीं तट्टें असत. मिळालेली लूट त्यांवर लादून, ती ते फार जलदीनें लांबवीत. येणेंप्रमाणें मराठ्यांची फौज अगदीं सुटसुटीत असल्यामुळें, मिजासी व कांहीं अंशीं बेकैद अशा बादशहाच्या फौजेस तिचा पाठलाग करणें कठिणच पडे. त्यांतूनही ती कधीं गांठली जाऊन तिचा पराभव झालाच, तर तिचें नुकसान तें काय होणार ? व तिचें सामान-सुमान मोगलांचे हातीं तें काय लागणार ? उलट पक्षीं मोगलांचे फौजेचा पराभव झाला, म्हणजे लुटीनें मराठ्यांची चंगळ उडून मोगलांचे हाल होत. ' (भाग १ पृ. ३३८).

— ७ —

म रा ठ्यां ची च ढ ती क मा न

स. १७००-१७०४

- १ शाहूची कैदेंतील व्यवस्था (स. १६८९-१७००).
- २ धाकटा शिवाजी,— राज्यारोहण.
- ३ औरंगजेबाचें वार्धक्यांतील तारुण्य,—सातारा परळी काबीज.
- ४ पन्हाळा, विशाळगड, सिंहगड, राजगड.
- ५ “ ताराबाई रामराणी ”.
- ६ बाळाजी विश्वनाथाचा पूर्व परिचय.
- ७ शाहूवरील दुर्धर प्रसंग.

१ शाहूची कैदेंतील व्यवस्था (स. १६८९-१७००).—स. १६८९ त रायगड काबीज करून वादशहानें शाहू व येसूवाई यांस आपले छावणींत कैदेंत ठेविलें. त्यांजवरोवर संभाजीचे दोन दासीपुत्र मदनसिंह व माधवसिंह, थोरल्या शिवाजीची वायको सकवारबाई, नोकर चाकर वगैरे बराच मोठा परिवार होता. पैकीं माधवसिंह पुढें ता. १०-९-१६९८ रोजीं मरण पावला. रायगडाहून ही भंडळी छावणींत दाखल होतांच वादशहानें त्या सर्वांस आपल्या राहत्या तंबूजवळ लाल कनातीच्या आवारांत स्वतंत्र जागा नेमून दिली. त्या ठिकाणीं सर्वांस पुरेसे तंबू उभारून त्यांच्या राहण्याची व जनानखान्याच्या पडदपोशीची भरपूर तजवीज केली. नोकरचाकरांची जागा निराळ्या ठिकाणीं म्हणजे वजिराच्या मुकामा-शेजारीं ‘ राणीचा बाजार ’ यां नावानें ठरवून दिलेली होती. प्रत्येक इसमाच्या खर्चास ज्याच्या त्याच्या योग्यते प्रमाणें सालाच्या उक्त्या नेमणुका वादशहानें बांधून दिल्या, शाहूला त्यानें राजा ही पदवी आणि जात व स्वार मिळून सप्तहजारी मनसब मुकर

५६४

केली. त्याची राहण्याची जागा आई-आजींच्या जागेतच होती, स्वतंत्र नव्हती. आरंभी तरी खाण्यापिण्याची कमतरता नव्हती, पण पहारा मात्र अंगदी सक्त होता.*

औरंगजेबाच्या ज्या मुलीने येसूवाई वगैरे मंडळींचा परामर्ष घेतला तिचे नांव झीनतुन्निसा ऊर्फ पातशहा बेगम असे असून, तिचा जन्म ता. ५-१०-१६४३ रोजी औरंगाबाद येथे झाला. ही अविवाहित होती. शिवाजी आगच्यास गेला तेव्हां ती तेथे होती. शिवाजीवद्दल तिच्या मनांत आदर असून त्यास सन्मानने वागवावे असे म्हणणारा जो पक्ष त्या वेळी दरबारांत होता त्यांत ही प्रमुख होती. संभाजीच्या वधाच्या वेळी ती कोरेगांव येथे वादशहाजवळ होती. संभाजीच्या आश्रयास आलेला अकबर हा तिचा सहोदर बंधु होय. वादशहा दक्षिणेत असतां त्याच्या जनानखान्यावर तिचीच देखरेख असे. स्वतःच्या पैशाने दिल्लीस तिने एक सुंदर मशीद बांधिली, ती कुमारी मशीद नांवाने प्रसिद्ध आहे. बापाच्या मृत्यूनंतर दिल्लीस जाऊन ती स. १७२१ त मरण पावली. वृद्धापकाळ पावेतो जगल्याने तिला लोक जुन्याकाळाची म्हातारी असे म्हणत असत. बापाची तिच्यावर मर्जी असून तिचा स्वभावही परोपकारी असल्यामुळे शाहू व येसूवाई यांना तिचा पुष्कळ उपयोग झाला. निदान त्यांचेवर एखादा दुर्घर प्रसंग ओढवला नाही याचे श्रेय या बेगमेस आहे. संभाजीस वांचविण्याचे प्रयत्न तिने केले, परंतु ते सिद्धीस गेले नाहीत. पुढे शाहू व येसूवाई छावणींत दाखल झाल्यावर त्यांस तिने ममतेने वागविले, कांहीं उणे पडले दिले नाही दागदागिना, कपडालत्ता, मेवामिठाई जे कांहीं त्यांस लागेल ते सर्व ती हौसेने पुरवीत असे. संभाजीच्या नाटकशाळा व दासीपुत्र यांची निगा सुद्धा तिने यथायोग्य ठेविली. जोत्याजी केसरकर, उद्धव यागदेव वगैरे कित्येक विश्वासु नोकर येसूवाईबरोबर होते, ते गुप्तरूपाने तिकडील हकीकती राजारामास कळवून तिकडच्या वातम्या यांस पोचवीत. भक्ताजी हुजेरे व बंकी गायकवाड हे दोघे गुप्त वातम्या आणण्या नेण्याच्या कामावर होते. शाहूचे शिक्षण म्हणून जे काय झाले असेल त्यास कारण जोत्याजी केसरकर होय.

येसूवाईने प्रथमपासूनच असा बहाणा वादशहासंबंधाने धारण केला की आपल्या विषयी त्यास अविश्वास न वाटतां उलट कीव वाटावी. आपला दीर राजाराम

सोडून गेला, तो आपल्याबद्दल यत्किंचित् काळजी बाळगीत नाही, आपण वादशहाच आपले मायबाप असें म्हणून, मराठ्यांच्या विजयांबद्दल तिने वादशहाचे छावणीत असतां कधी संतोष दाखविला नाही.

संभाजीच्या मुलाचें नांव मूळचें शिवाजी असून वादशहानें त्यास 'साव' म्हटल्यावरून शाहू हें नांव प्रचारांत आलें असा समज आहे. याबद्दल राजवाड्यांनीं आपला अभिप्राय पूर्वी व्यक्त केला होता, कीं याचें मूळचें नांव शहाजी असून त्याचाच अपभ्रंश प्रचारांत शाहू असा झाला. शहाजी हा शब्द फारशीत साहजी व त्याचें -द्वस्वरूप साहू असें लिहिलेलें आढळतें. पण ग्रँट डफ व बखरकार या सर्वांनीं याचें मूळचें नांव शिवाजी होतें असें दिलें आहे व कित्येक शिक्क्यांतही त्याचें नांव शिवाजी असेंच आढळतें.* औरंगजेब विनोदानें पहिला शिवाजी लुच्चा, हा मात्र 'साव' असें म्हणत असेल, पण त्या विनोदी साव शब्दावरूनच 'साहू' व 'शाहू' हीं रूपे प्रचारांत आलीं असें म्हणतां येणार नाही. घरांत त्याची आई वगैरे वडील माणसें शाहू या नांवानेच त्यास हाक मारीत असावी.

स० १६९६ त एकदां वादशहाचे छावणीवर छापा घालून राजारामानें शाहूस सोडविण्याचा प्रयत्न करविला, पण तो साधला नाही. त्या छाप्यानें वादशहा एकदम सावध झाला. मराठ्यांशीं लढण्याची नवीन व्यवस्था ठरवून त्या कामीं त्यानें स्वतः कंबर बांधिली. तरी कैदेतून सुटून परत येण्याची योग्य संधि शाहू पाहतच होता. त्यानें आपल्या पोटांतील गोष्ट वादशहास कधींही कळूं दिली नाही. राजाराम आपला शत्रु आहे असेंच त्यानें वादशहास भासविलें; आणि नेहमीं वादशहाची मर्जी सुप्रसन्न ठेवून, आंतून सुटकेचे इलाज चालू ठेविले. एकदां शाहूस आपले स्वाधीन करण्याविषयी राजारामानें वादशहाकडे मागणी केली असतां, वादशहा शाहूस थेटें म्हणाला, - 'मी तुम्हांस तुमचे काकांकडे पाठवितों, जातां काय?' त्यावर शाहूनें उत्तर दिलें, पूर्वीपासून स्वतः राज्य करण्याचा 'आमचे काकांचा इरादा आहे. आमचे वडिलांस कैदेत ठेवून, स्वतः राज्य घेण्याचे प्रयत्न त्यांनीं केले; रायगडावर आपलें धरणें आलें,

* ता. ७-५-१७०९ चीं तीन शाहूचीं पत्रे छापलेली आहेत त्यांतील शिक्क्यांत 'शिवनरपति' व 'शाहू छत्रपति' हीं दोनही नांवें एका व्यक्तीचीं आढळतात. सत्का० ९ ले. १९९-२०१; खं. २०-१९४.

तेव्हां आम्हांस एकटे सोडून जिंजीकडे गेले; आणि आतां पुनरपि आम्हांस आपले तात्यांत घेऊन कैदेत मात्र ठेवितील; तर आपण त्यांचे पारिपत्य करून आम्हांस राज्यावर बसवाल तेव्हांच राज्य करूं.'

शाहू हस्तगत झाल्यापासून याचें पुढें करायचें काय हा प्रश्न बादशहाच्या मनांत सारखा घोळत होता. संभाजीस मारून टाकल्यानें मराठे हताश न होतां उलट त्यांस चेव आला, तेव्हां तसा प्रकार शाहूसंबंधानें त्यानें केला नाहीं. त्यास मुसलमान करून नोकरी द्यावी अशी बादशहाची इच्छा होती, पण तीही सिद्धीस जाईना. तथापि प्रसंग पडेल तसा याचा उपयोग करावयाचा असें मनाशीं ठरवून, केवळ हातांतला एक डाव म्हणून बादशहानें त्यास जवळ बाळगिलें, आणि त्याच्या नांवानें शक्य तितकी फूट मराठमंडळांत पाडण्याचा उद्योग त्यानें केला.

बादशहाचा मुकाम गलगलें व ब्रह्मपुरी येथें असतां शाहूचे हाल झाले नाहींत, पण स. १६९९ त बादशहा स्वतः किल्ले हस्तगत करण्यास निघाला तेव्हांपासून सर्वांचीच आवाळ होळें लागली. बहुधा शाहू व येसूबाई तळ मुकामावरच थोडे दिवस असावी. पण पुढें पुढें बादशहाच्या अडचणी वाढत गेल्या, खर्चाची ओढ झाली थंडी वारा पाऊस यांच्या योगानें सर्वांचेच हाल होळें लागले, तेव्हां शाहूची सुद्धां इतरांरोबर अत्यंत आवाळ झाली, याचा ध्वनि येसूबाईनें चिंचवडच्या देवांस लिहिलेल्या पत्रांत उमटलेला दिसतो. स. १७०० त राजारामाच्या मृत्यूची बातमी ऐकून शाहूला जबरदस्त दुखणें आलें, त्या योगानें त्याचें शरीर व मन कायमचेंच अदू झालें. ता. २६-८-१७०० रोजी शाहूनें बादशहास भेटून प्रणाम केला, तेव्हां बादशहा बोलला, 'कां राजे, काय ही तुमची स्थिति, तुम्ही अगदींच फिकट दिसतां?' जवळ ह्याफीज अंबर होता तो बोलला, 'राजे डाळभातास बिलकूल स्पर्श करीत नाहींत, सदैव मिठाई खात असतात. कैदेत असतां जेळं नथे, फराळ करावा असें त्यांचें शास्त्र सांगतें.' बादशहा बोलला, 'यांस नेऊन हमीउद्दीनला भेटवा, ते काय तें सांगतील.' राजारामाच्या मृत्यूची खंती मात्र शाहूनें दाखविली नाहीं.

शाहूची कैद सक्त असल्यामुळें त्यास बाह्य जगाचा अनुभव घेण्याची संधिच मिळाली नाहीं. राजारामाप्रमाणें त्याचेही आयुष्य निःसत्त्व परिस्थितीत गेलें. रानावनांत स्वेच्छेनें वाहेर फिरण्याची मोकळीक त्यास नव्हती. छावणीचे आवारांत घोड्याचा फेर त्यास काय करायला सांपडला असेल तेवढाच. शिक्षणाचे नांवानें तर

विचारायलाच नको. डोक्यावर नागवी तलवार लटकत असल्याप्रमाणे त्याचे जिणे चालले होते.

राजारामाच्या मृत्यूनंतर वादशहा व मराठे यांची राजकारणे पूर्णपणे बदलून गेली. वादशहाचा जोर खालावत जाऊन मराठ्यांचा वाढत चालला. असे वाहेरचे वातावरण असतां आंतल्या आंत शाहू व बाळाजी विश्वनाथ यांचा परिचय जडला, त्याचा परिणाम उत्तरोत्तर कसा झाला हे आतां सांगावयाचे आहे.

२ धाकटा शिवाजी, राज्यारोहण (स. १७००).—राजारामाच्या मृत्यूनं मराठी राज्याच्या चालत्या गाड्यास नवीन खीळ बसली. राजारामाच्या वायका ताराबाई व राजसबाई दोघी महत्त्वाकांक्षी व आपलाच हेका चालविणाऱ्या होत्या. रामचंद्रपंत मोठ्या शिकस्तीने सर्वांची एकवाक्यता करून आंतले वाहेरचे व्यवहार निभवीत होता. धनाजी जाधव, परशुराम त्रिंबक व शंकराजी नारायण हे प्रमुख गृहस्थ औरंगजेबाच्या आक्रमणास कसेवसे तोंड देत होते. राजाराम ता. २ मार्च रोजी सिंहगडावर मृत्यु पावला त्या वेळी वादशहा साताऱ्यास वेढा घालून बसला होता; त्यानंतर दीड दोन महिन्यांनी सातारा व परळी दोनही किल्ले त्यास हस्तगत झाले. ते लढवीत असतां परशुराम त्रिंबकाकडे त्याने संधाने लाविली होती; त्यामुळे परशुरामपंताबद्दल रामचंद्रपंताचे मन शंका घेऊं लागले.

या वेळी ताराबाईचे वय सुमारे २५ असून राजसबाई चार दोन वर्षांनी लहान असावी. ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याच्या वयाची चार वर्षे पुरी व्हावयाची असून राजसबाईचा संभाजी तर दोनच वर्षांचा होता. अशा स्थितीत पुढील राज्यकारभारासंबंधाने वर सांगितलेल्या चौघां प्रमुख कार्यकर्त्यांमध्ये आणखी दोन वायकांची भर पडली. राज्यच मूळ शिळक आहे की नाही याचा विचार न करितां आपापल्या मुलास गादी मिळावी अशी इच्छा या वायांस झाली. राज्याचा वडील वारस शाहू तर वादशहाचे अंकित होता. रामचंद्रपंताचा स्वतःचा विचार असा की शाहूच्या नांवाने कारभार चालवावा व वादशहाशी युद्ध सुरू आहे ते सर्वांनी मिळून एक दिलाने यशस्वी करावे, म्हणजे आपसांतील दुहीचा प्रकार वाहेर न दिसतां मराठ-मंडळास जोर येईल. याचे उलट ताराबाईस वाटले, की आतां आपल्या मुलास छत्रपति पद मिळण्याची ही संधि एकदां हातची गेली, म्हणजे मग पुनः तो डाव जमणार नाही. तशांत ताराबाई हुशार व आग्रही होती, स्वतः राज्य-

कारभार करण्याची तिला मोठी हौस असून आपला पुत्र थोरल्या शिवाजी-सारखाच पराक्रमी निघेल, निदान आपण त्याला स्वप्रयत्नाने तसा बनवूं अशी धमक तिला वाटत होती. यांत जगाच्या प्रत्यक्ष अनुभवापेक्षा अधिकारलालसेचाच पगडा तिच्या मनोवृत्तीवर जास्त बसलेला असून, तिचा स्वभाव इतका आग्रही होता की माघार घेणे म्हणजे काय हे तिला माहीत नव्हते. राजसवाईच्या अंगी ताराबाईचा नेट किंवा निश्चय नव्हता, पण तिची वासना राजमाता म्हणून मिरविण्याची होती. या दोन बायांच्या विरोधी आकांक्षांना आळा घालणे हे आणखी एक दुष्कर जोखीम रामचंद्रपंतावर येऊन पडले.

राजारामाचे मृत्युसमयी रामचंद्रपंत सिंहगडावर भेटीस गेला होता. लगेच त्याने छत्रपतींचे वर्तमान जाहीर करितांना सरदारांस चहूंकडे आवेशयुक्त पत्रे लिहिलीं कीं, 'छत्रपति गेले, आतां राज्यरक्षण करणे तुम्हांकडे आहे. या राज्याची लाज आतां तुम्हींच राखिली पाहिजे.' सिंहगडावर चार मंडळी जमवून उत्तरक्रिया करित असतांनाच त्याने पुढील कर्तव्याचा हुरूप लोकांचे ठिकाणीं उत्पन्न केला. लोकांनींही पंताचे आज्ञेत वागून शाहूच्या नांवाने राज्य चालविण्याची सल्ला पसंत केली. शाहूला ही खबर कळल्यावर त्याचा निरोप घेऊन भक्ताजी हुजरे व बंकी गायकवाड आले, त्यांत पंताची नांवाजणी करून नेटाने राज्यरक्षण करण्याची कळकळ त्याने व्यक्त केली. तेरा दिवस झाल्यावर पंत सिंहगडाहून प्रतापगडावर देवीचे दर्शन घेऊन पन्हाळ्यावर राण्यांचे भेटीस गेला. भेटी होऊन सर्व जण महाराजांसाठीं श्रमी झाले. मग पुढील व्यवस्थेचा प्रश्न निघाला. शिवाजीची मुंज करून त्यास राज्याभिषेक करावा असा आग्रह ताराबाईने दाखविला. त्याला पंताने विरोध दाखवितांच तिला संशय आला कीं पंत अंतस्थपणे वादशहास सामील आहे. इकडे ताराबाईची मुख्य भिस्त परशुराम त्रिवकावर असून त्यास प्रतिनिधि पद मिळविण्याची इच्छा तीव्र होती. रामचंद्रपंताने सर्वांस नीट समजावून सांगितले कीं हा प्रसंग अशा दुहीचा नाही. तूर्त शाहूच्या नांवाने सर्वांनीं उद्योग करून वादशहाशीं सामना करावा; शाहू सुटून आल्यावर मग सर्वांच्या मुंजी एकदम करून राज्याभिषेकाची योग्य ती तजवीज करण्यास चिंता नाही. पण ताराबाईला शाहूचे अगत्य विलकूल वाटत नव्हते. त्याच्या बापाने असलेले राज्य घालविले आणि आपल्या नवऱ्याने कष्ट करून ते पुनः साध्य केले, म्हणून त्यावर आपल्या मुलाचाच सर्वस्वी हक्क आहे असे तिने प्रतिपादन केले.

पंतानें कळविलें, हक्कासाठीं कलह माजविण्याचा हा समय नाही. प्रथम शत्रूचा पाडाव झाला पाहिजे. अशा वादांत वेळ घालविणें ठीक नाही. पण ताराबाई तर आपला आग्रह सोडीना, उलट तिनें परशुराम त्रिवंक व शंकराजी नारायण यांच्याशीं बोलून त्यांस या उपक्रमास अनुकूल केलें. बाईच्या समजुतीसाठीं तिच्या म्हणण्यास रुकार द्या असा आग्रह त्यांनीं सुद्धा पंतास केला. तेव्हां स्वतःचें मन सांगत नसतां केवळ दुही दिसूं नये म्हणून, पंतानें माघार घेऊन ताराबाईस विरोध केला नाही. तथापि या वेळेपासून पंताचें मन इतकें विटलें कीं राज्याचा गाडा हाकण्याचा त्याचा पूर्वीचा आवेश पार मावळला. अगदीं जरूर पडेल तेवढ्यापुरती सल्ला देऊन इतर बाबतींत त्यानें निवृत्तिच धारण केली. परशुरामपंतास ताराबाईनें प्रतिनिधिपद दिलें आणि तोच आतां ताराबाई व रामचंद्रपंत यांच्याशीं गोडी ठेवून मुख्य कारभार चालवूं लागला. धनाजी जाधवाचा अभिप्राय रामचंद्रपंताशीं मिळता होता, तरी त्यानें स्वतः कोणताच आग्रह दाखविला नाही.

स. १७०० च्या चैत्र-वैशाखांतच शिवाजीची मुंज व राज्याभिषेक हे दोनही प्रसंग पार पडले असले पाहिजेत. नक्की काळ उपलब्ध नाही. तथापि राजारामाचे मृत्युबरोबरच 'त्याचे पुत्र शिवाजी राज्य करूं लागले,' अशी नोंध शके १६२१ चे पोटीं गदाधर प्रल्हाद शकावलीची आहे. फाल्गुन व. ९ स राजाराम वारला आणि पुढें सातच दिवसांनीं शके १६२१ संपून १६२२ चा विक्रम संवत्सर लागला. इंग्लंडांत नवीन राजा गादीवर बसवून मग मयताचें दफन होतें असा प्रकार आपलेकडे नव्हता. म्हणून शिवाजीचें राज्यारोहण लगेच श. १६२१ त झालें नाहीं हें उघड आहे. 'सनदापत्रें' पुस्तकाच्या पृ. २०४ वर पुढील वाक्य आहे. 'शिवाजी राजे दाजी विक्रमसंवत्सरीं विशाळगडीं राज्यासनारूढ झाले. ताराबाईसाहेब राज्य-कारभार चालवीत.' यावरून उघड होतें कीं राजारामाचे मृत्यूनंतर कांहीं महिने चाटाघाटींत गेल्यावर विशाळगड येथें ताराबाईनें आपल्या पुत्रास सिंहासनस्थ केलें.*

*सर जदुनाथ सरकार बादशाही तवारिखांच्या आधारानें सांगतात, कीं राजाराम मृत्यु पावतांच प्रधानांनीं धनाजी जाधवाच्या साह्यानें राजारामाचा दासीपुत्र राजा कर्ण यास गादीवर बसविलें. पण तो देवी येऊन तीन आठवड्यांतच मृत्यु पावला. (औ. च. भाग ५ पृ. १३५). राजा कर्ण अलीकडे प्रमुखपणें राज्याच्या कामीं खपत होता, म्हणून त्यासच राज्यावर बसविलें हा प्रकार खरा दिसतो. तो मेल्यावर मग शिवाजीशिवाय दुसरा वारस राहिलाच नाही.

म्हणून वादशहानें सातारा काबीज केल्यानंतर पर्जन्यकाळ संपतांच विशाळगडा-कडे आपला मोर्चा फिरविला. स. १७०१ च्या आरंभी पन्हाळगडास त्याचा वेढा बसला, पण तो गड हातीं पडण्यास पांच महिने लागले, म्हणून विशाळगडाची मोहीम स. १७०२ सालीं झाली. पन्हाळगड पुढे स. १७०५ सालीं मराठ्यांकडे आला, त्यानंतर ताराबाई व शिवाजी यांचें वास्तव्य तेथें झालें. यावरून स. १७०२ पासून दोन तीन वर्षे त्यांचा मुकाम रांगणा ऊर्फ प्रसिद्धगड येथें झाला असला पाहिजे.

३ औरंगजेबाचें वार्धक्यांतील तारुण्य, सातारा व परळी काबीज, (स. १६९९-१७००).—राजाराम हस्तगत झाला नाही, उल्टः मराठ्यांचें राज्य पुनः थाटत चाललें, हे पाहून वादशहाला अतिखेद झाला. सेनाध्यक्ष कुचराई करितात, प्रत्यक्ष पुत्रांस सुद्धा त्यास कैदेत ठेवावें लागलें, यावरून योग्य बोध घ्यावा तो न घेतां वादशहा अधिकच ह्दास पेटून सातारा, पन्हाळगड, विशाळगड वगैरे नामांकित किल्ले हस्तगत करण्यास स्वतः सिद्ध झाला. उतार वय किंवा अवघड प्रदेशांतील युद्धाची दगदग यांची क्षिति त्यास वाटली नाही. तळ मुक्कामावर सुद्धा त्याच्या छावणीचे हाल कांहीं थोडे झाले नाहीत. स. १६९७ च्या पावसाळ्यांत भीमानदीस महापूर येऊन पेडगांव व ब्रह्मपुरी येथील वादशहाचे मुकाम वाहून गेले. (ता. १९ जुलै). त्या प्रलयांत माणसांचा व सामानाचा भयंकर संहार होऊन कल्पनातीत हाल झाले. तथापि ता. १९-१०-१६९९ रोजी ब्रह्मपुरीची छावणी त्यानें सोडिली तेव्हां त्याच्या आयुर्नाटकाचा शेवटचा अंक सुरू झाला. या त्याच्या शेवटच्या भागाची हकीकत दृष्टिसमोर ठेवणें पुढील मराठ्यांचा भाग समजण्यास जरूर असल्यामुळे प्रथम त्याच्या अधोगतीचें वर्णन देऊं.

नवीन जिंकिलेला मुख्य ताब्यांत ठेवणें व मराठ्यांना जिंकणें हीं दोन कामें वादशहाला आतां अशक्य झालीं. उत्तर हिंदुस्थानांत जिकडे तिकडे बंडाळी सुरू झाली. त्याचे हुकूम कोणी पाळीना व कारभार चालेना. त्याचे कामगार लांच खाऊं लागले. जमीनदार लोक बंडे करून उठले. प्रत्यक्ष राजधानीचा प्रांत आगरा येथील ही स्थिति, मग इतर ठिकाणची गोष्ट काय विचारावी ! विद्याकलांचा न्हास झाला. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीतील एकही सुंदर इमारत, एकही सुंदर हस्तलिखित पुस्तक, एकही सुंदर चित्र दृष्टीस पडत नाही असे तज्ञांचे अभिप्राय आहेत. दक्षिणच्या युद्धानें सर्व पैसा खाऊन टाकिला. शिपायांना पगार वेळेवर पोंचेना. पोटासाठीं ते

वंडे करू लागले. बिचारा मुर्शीदकुलीखान बंगालचा वसूल नियमानें पाठवी, म्हणून वादशहाला खायला तरी मिळे. दख्खननें औरंगजेवास गिळून टाकिलें. पंढरपुरच्या पूर्वेस भीमेच्या कांठीं ब्रह्मपुरी येथे त्यानें ता. २० मे स. १६९५ रोजी कायमची छावणी दिली, तेणेकरून त्या ठिकाणी पांच मैल तटवंदीचें शहर निर्माण होऊन, त्यास इस्लामपुरी असे नांव मिळालें. तेथें चार वर्षे वादशहानें काढली. नंतर त्या तळावर भारी सामान व जनानखाना ठेवून त्यानें तेथील वंदोबस्तास वजोर आसदखान यास नेमिलें. झीनतुन्निसा व शाहू वगैरे कांहीं काळ तेथेच होते. नंतर हा ८१ वर्षांचा म्हातारा वादशहा स्वतः कंवर बांधून मराठ्यांचे किल्ले जिंकण्यास निघाला. तेव्हां सुखवस्तु घरे सोडून पुनः वनवासांत जाणें लोकांच्या जिवावर आलें. पुढील प्रवासाची देना काय बिचारावी ! नदीपुरांतून वादशहाच्या फौजा धावतांहत, रस्ते चिखलानें भरून गेले आहेत, ओझीवाले पळून गेलेले, जनावरें मुक्केन व श्रमानें थकून पटापट मरत आहेत, दुष्काळ तर रोजचीच बाब, अधिकारी सर्व कावून गेलेले; पण म्हाताऱ्या-पुढें एक शब्द उलट बोलण्याची कोणाची सोय नाही. नसतजंग, फिरोजजंग, सुजायतखान, महंमद मुरादखान, तर्बियतखान आणि फत्तुल्लाखान ह्या मोठमोठ्या कामगारांच्या भांडणांत, बिचाऱ्या वादशहाचें सर्वस्व गेलें. कोणीच कांहीं ऐकेना, कांहीं काम करावयाचें तर स्वतः करावें, नाही तर त्यास कोणीच हात लावूं नये, असा प्रकार झाला.

वादशहानें आतां मराठ्यांचे किल्ले काबीज करण्याचा जो शेवटचा उद्योग केला, त्याचा कालक्रम खाली लिहिल्याप्रमाणें ध्यानांत ठेवणें सोईचें होईल.

ता. १९ ऑक्टोबर १६९९ला ब्रह्मपुरी सोडून कऱ्हाडच्या रस्त्यानें येऊन, ता. २५ नोव्हेंबर रोजी कऱ्हाडजवळचा वसंतगड किल्ला काबीज.

नंतर पन्हाड्यावर जाण्याची हूल दाखवून साताऱ्यावर स्वारी.

ता. ८ डिसेंबर १६९९-२१ एप्रिल १७००, सातारा वेढा व काबीज.

ता. २१ एप्रिल १७००-९ जून १७००, परळीगड वेढा व काबीज.

स. १७०० चा पावसाळा खवासपुर येथें, (ता. सांगोलें, जि. सोलापुर.)

ता. १६-१२-१७०० खवासपुराहून प्रयाण, मिरजेस मुकाम १-१-१७०१.

ता. ९ मार्च-२८ मे १७०१, पन्हाड्या व पावनगड काबीज.

स. १७०१ चा पावसाळा (२९ मे-७ नोव्हेंबर), खटाव येथें.

ता. ६ जून १७०१ वर्धनगड काबीज (कोरेगांवच्या पूर्वेस); ६ जुलै-नांदगिर.
ता. ६ ऑक्टो. १७०१ चंदनवन फत्तुल्लाखानाकडून काबीज.

ता. ६ डिसेंबर १७०१ पासून ४ जून १७०२ खेळणा ऊर्फ विशाळगड वेढा.
विशाळगडाहून परत येतांना अत्यंत त्रासदायक प्रवास स. १७०२ चा सर्व पावसाळा-
भर चालू होता. प्रवासांत १३ नोव्हेंबरला मुकाम बहादुरगड (पेडगांव) येथें.

ता. २७ डिसेंबर १७०२-८ एप्रिल १७०३, सिंहगड वेढा.
स. १७०३ चा पावसाळा पुणें येथें, १ मे-१० नोव्हेंबर पावेतों.
ता. २ डिसेंबर १७०३-१६ फेब्रुवारी १७०४, राजगड वेढा.
ता. २३ फेब्रुवारी १७०४-१० मार्च १७०४, तोरणा वेढा.

स. १७०४ चा पावसाळा, ता. १७ एप्रिल ते २२ ऑक्टोबर, पुण्याचे उत्तरेस
खेड येथें.

ता. ८ फेब्रुवारी-२७ एप्रिल १७०५ वाकिनखेडें. तेथून आठ मैलांवर देवापुर
येथें स. १७०५ चा पावसाळा, १ मे ते २३ ऑक्टोबर.

येणेंप्रमाणें औरंगजेबानें पांच वर्षांत लहान मोठे १० किल्ले घेतले; त्यांपैकीं हल्ला
करून लहून घेतला असा फक्त तोरणा. बाकीचे सगळे वेढा घालून दमवून शेवटीं
मोठाल्या रकमा भरून कवजांत आले. पण तेही त्याची पाठ वळतांच हातचे गेले.

देवापुर येथें बादशहास शेवटचा आजार झाला. त्यांतच त्यानें श्रम केल्यामुळें
तो वाढत गेला, त्या वेळीं सर्व लोकांत गोंधळ व चिंता उत्पन्न झाली. बादशहा मरण
पावल्यावर आपली वाट काय होणार, याची सर्वांस धास्ती पडली. शेवटीं सर्वांच्या
विनंतीस मान देऊन ता. २३ ऑक्टोबर १७०५ रोजी देवापुर सोडून बादशहा परत
फिरला, तो ६ डिसेंबर रोजी बहादुरगड (पेडगांव) येथें गेला, आणि तेथून
ता. २० जानेवारी १७०६ रोजी अहमदनगरास दाखल झाला. तेथें त्यानें एक
वर्ष दुःखानें कंठून स्वर्गवास केला.

रणसंग्रामाबरोबरच बादशहानें कपटविद्येचा मारा करूनही मराठ्यांस निर्बल बन-
विण्याचा प्रयत्न कांहीं थोडा केला नाहीं. परशुराम त्रिंबक व रामचंद्रपंत यांस त्यानें
पत्रें लिहून एकाचें पत्र दुसऱ्याचे हातीं पडेल अशी युक्ति केली. त्यामुळें पुढें ताराबाई

व रामचंद्रपंत यांचे वांकडे आले. ता. ३१-१०-१६९९ चें खालील पत्र परशुराम त्रिंबकास गेलें. *

‘पन्हाळ्याचा किल्लेदार त्रिंबक यानें जाणावें कीं, दुष्ट रामराजाचे किल्ले काबीज करून त्यास ठार मारण्याकरितां आमची फौज चालून जात आहे. थोड्याच दिवसांत आमचा मुकाम मुर्तुजावाद (मिरज) येथें होईल; परमेश्वरकृपेनें त्या दुष्टाचे सर्व किल्ले व जागा आमच्या कबजांत येतील; आणि त्या दुदैवी राजारामाची दशा त्याच्या दुष्ट भावासारखीच होईल. मराठ्यांचे कांहीं किल्लेदार आमच्या पक्षास येऊं इच्छित आहेत; आणि तुम्हीही आमच्या पूर्वीच्या पत्राप्रमाणें सुदैवास वश होऊन किल्ला आमचे हवाली कराल तर तुमच्यावर आमची मोठी मेहरबानी होऊन तुम्हांस मोठी मनसब मिळेल. ईश्वरानें तुम्हांस ही सुबुद्धि न दिल्यास, किल्ला हा आम्ही काबीज करूंच, आणि मग तुम्हांस काय दिसायचें तें दिसेल. तुम्हांस व तुमचे कुटुंबांतील लहान थोर बायकामुलें झाडून साऱ्यांस पकडून ठार मारण्यांत येईल. कळावें.’ असेंच दुसरें पत्रः—

ता. ३१ ऑक्टोबर १६९९. ‘रामचंद्र यानें जाणावें कीं, सुदैवानें दूरवर विचार करून तुम्हीं शुभ मुहूर्तावर तर्बियतखानास पत्र लिहिलें, तें आम्हीं वाचलें. त्यांतील सर्व प्रकार आम्हांस कबूल आहेत. त्यावरून आम्ही असें फर्मावितों कीं, भरंवशाचा व निष्ठेचा जो सन्मार्ग धरिला आहे, तो कायम ठेवा, लिहिल्याप्रमाणें सर्व गोष्टी त्वरेनें करून दाखवा, आणि त्या दुष्टाचा (राजारामाचा) आश्रय सोडून द्या. त्या दुष्टाच्या नश्वर आयुष्याचे जर अजून कांहीं क्षण बाकी असून, आमच्या फौजेस भिऊन पळून जाण्याची त्यास इच्छा होईल, तर तुम्हीच सर्व किल्ले आमच्या हवाली करावे हें योग्य आहे. परमेश्वरानें तुम्हांस सुबुद्धि देऊन दोनही गोष्टी केल्या म्हणजे तुमचा उत्कृष्ट सन्मान करून, तुम्हांस उत्तमोत्तम वक्षिसें व मनसब देऊं; परंतु दुदैवानें आपलें नफा नुकसान काय हें जर तुम्हांस कळलें नाहीं, आणि तुमचे पत्रांतील शब्द सर्व फोल असतील, तर मग तुम्ही व तुमचा राजा ह्यांस काय दिसायचें तें दिसेल. मुलांमाणसां सुद्धां तुमची सर्वांची डोकी कापली जातील. कळावें.’

औरंगजेब ता. १९-१०-१६९९ रोजी ब्रह्मपुरी सोडून मोहिमेवर निघाला. झुल्लिकारखान हा त्याचा मुख्य सेनापति असून बराच मोठा तोफखाना तर्बियत-

खानाचे तावीन होता. शिवाय अजमशहा, वेदरवस्त, रुहुला, हमीदुद्दीन, सर्जाखान, इखलासखान, फत्तुल्ला वगैरे अनेक सेनानायक मागे पुढे जी कामे उद्भवतील तीं पुरीं करण्यास स्वारीत होते. वीस दिवसांत वसंतगडाखाली जाऊन मोगल फौजांनीं किल्ल्यावर तोफा रोखतांच गडकरी पळून गेले; आणि २४ नोव्हेंबर रोजीं किल्ला हस्तगत झाला. शुभशकुन म्हणून किली-दी-फत्त (= विजयाची किल्ली) असें नांव वादशहानें त्यास दिलें. लगेच पन्हाऱ्यावर जाण्याची हूल दाखवून वादशहा ता. ८ डिसेंबर रोजीं साताऱ्याखालीं करंजा गांवांत उतरला.*

सातारचा किल्ला प्रयागजी अनंतांन ता. ८ डिसेंबर पासून ता. २१ एप्रिल पर्यंत लडविला. आंतील बंदोवस्त चांगला नव्हता. धान्य व सामुग्री फार दिवस पुरण्याजोगी नव्हती. वादशहाचे छावणीचा तळ उत्तरेस करंजे गांवाजवळ व अजमशहाचा पश्चिमेस होता, त्यास पुढें शहापुर नांव पडलें. दुसऱ्या दोन वाजूस तर्बियतखान व सर्जाखान हे मोर्चे लावून वसले होते. ह्याप्रमाणें मोठ्या बंदोवस्तानें किल्ल्याची नाकेबंदी करण्यांत आली. सुभानजी लावघरे मुख्य किल्लेदार व त्याचे हाताखालीं प्रयागजी प्रभु नांवाचा मराठ्यांचा हवालदार किल्ल्यावर होता. हा प्रयागजी शिवाजीचे वेळेपासून नांवाजलेला असून, प्रस्तुत प्रसंगां किल्ल्याच्या संरक्षणाचें काम त्यानें फारच चतुराईनें चालविलें. किल्ल्यावरून खालीं शत्रूंच्या अंगावर मोठमोठे दगड लोटून व गोळ्यांचा वर्षाव करून, त्यानें त्यांस जेरीस आणिलें. वादशहाच्या छावणींत धान्याचा पुरवठा होईना. धनाजी जाधव, हणमंतराव निंवाळकर, राणोजी घोरपडे इत्यादि सरदारांनीं मोगलांस अगदीं जेरीस आणिलें. ता. २७ डिसेंबर रोजीं हणमंतराव निंवाळकरानें साताऱ्याचे बाहेर चार मैलांवर जाऊन इखलासखान व त्याचा पुत्र यांस एकदम घेरून ठार मारिलें. ता. १० जानेवारीस रहमतपुराजवळ वरील मराठे सरदार व झुल्फिकारखान यांचा तुंबळ रणसंग्राम होऊन उभय पक्षांचे असंख्य लोक मेले. अशा रीतीनें किल्ल्याचे सभोवार वीस कोसपर्यंत सर्व प्रदेश मराठ्यांनीं जाळून उद्ध्वस्त केला. त्यांतूनही जी सामुग्री छावणींत येई, ती मराठे केव्हांच छुटून नाहींशी करीत. तसेंच परशुराम त्रिंबकनें परळीचे किल्ल्यावरून सातारचे किल्ल्यांतील लोकांस बाहेरून धान्याचा थोडा बहुत

*कृष्णाजी अनंत सभासदाचा मुलगा त्र्यंबक कृष्ण याचें पत्र स. प. पृ. १८०. २७ येथें छापलें आहे त्यावरून औरंगजेबाचा प्रतीकार मराठ्यांनीं जोरानें केला हें दिसून येतें.

पुरवठा केला. असे तीन चार महिने गेले. बादशहा विचारांत पडला. पुढे तर्बित-खानानें ईशान्येच्या मंगळाईचे बुहजाखालीं दोन मोठे सुरंग तयार केले. ही बातमी किल्ल्यावरील लोकांस नव्हती. सुरंग उडतात कसे, हें पाहण्याकरितां बादशहाची स्वारी मोठ्या थाटानें बाहेर आली होती; आणि ती स्वारी पाहण्याकरितां बुहजावर किल्ल्यांतील पुष्कळ लोक एके ठिकाणीं जमले होते. सुरंगास वती दिल्याबरोबर भयंकर कळोळ होऊन, डोंगराचा एक मोठा खडपा वरील बुहजासह एकदम जोरानें वर आकाशांत उसळून किल्ल्यांत पडला; त्याबरोबर मराठ्यांचे शेंकडें लोक प्राणास मुकले. हें पाहून मुसलमान फौज किल्ल्यांत जाण्याकरितां जोरानें पुढें घुसली. दुसरा सुरंग पहिल्याप्रमाणेंच आंत उडेल असा त्यांचा अदमास होता; परंतु मोगल फौज नजीक येण्याबरोबर तो सुरंग पूर्वीप्रमाणेंच महावेगानें उडाला, पण त्याचा कळोळ मुसलमानांच्या डोक्यावर खालीं येऊन पडला; त्या योगानें त्यांचे दोन हजार लोक मरण पावले. बादशहास तर फारच दुःख झालें. किल्ल्याचा हवालदार प्रयागजी प्रभु हा मातीच्या व दगडांच्या ढिगांखालीं दडपला, परंतु कांहीं इजा न होतां मोठ्या नशीवानें वांचला. बाजी विन सटवाजी डफळे चव्हाण बादशहाचे नोकरांत होता त्यानें पुढें होऊन लोकांस किल्ल्यांत घुसण्यास उद्युक्त केलें. तेव्हां इतरांस दुरुप येऊन, ते पुनः वीरश्रीनें लढूं लागले. तरी पुढें मुसलमानांचें धैर्य अगदींच खचून गेलें. तेव्हां बादशहानें स्वतः सर्व फौजेच्या पुढें होऊन, त्यांस धोराच्या चार गोष्टी सांगितल्या व पुनरपि लढण्यास उद्युक्त केलें. आतां मात्र मराठ्यांचा निभाव फार दिवस लागण्याजोगा नव्हता. सामुग्री संपली, पुष्कळ लोक जायां झाले, इकडे राजाराम मरण पावला. किल्लेदार प्रयागजी अनंतही अगदीं जेरीस आला. किल्ल्याचा एक तट पडून त्याचे बहुतेक लोक मेले. अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे, परशुराम त्रिंबकनें आपण होऊन किल्ला स्वाधीन करून देतो, असें अजमशहामार्फत बादशहापाशीं बोलणें लाविलें. त्यानें तें तत्काळ मान्य केलें.

साताराचा किल्लेदार सुभानजी लावघरे याचें व परळीच्या किल्लेदाराचें वांकडें होतें, म्हणून 'परळीच्या किल्लेदाराचें बोलणें नाकवूल केल्यास मी होऊनच सातारा व परळी हे दोनही किल्ले आपल्या स्वाधीन करून देतो,' असें सुभानजीनें* बादशहाकडे बोलणें

* जे. श. त. सुभानजी भांडवलकर असें नांव आहे. हें बोलणें करण्यास रामचंद्रपंताकडून रामाजी पंडित व परशुरामपंताकडून अंबाजी पंडित अजमशहाचे भेटीस गेले होते. हा पंडित अंबाजीपंत पुरंदरे असावा.

परळी काबीज

११५

लाविलें. वादशहानें ती गोष्ट मान्य करून, ता. २१ मार्च रोजीं किष्ठा ताव्यांत घेतला आणि सुभानजी यास पांच हजारांची मनसब, २० हजार रुपये रोख वक्षीस व परळीच्या देशमुखीची सनद दिली. शाहू परत आल्यावर त्यानें सुभानजीच्या फितुरीस्तव त्याचें निमें वतन खंडोजी गुजर यास दिलें. या खंडोजीनें आपण मुसलमान होऊन शाहूवरील संकट निवारिलें, तो प्रकार पुढें सांगण्यांत येईल. वादशहानें साताऱ्याचें नांव अजमतारा ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाला त्याच दिवशीं वादशहानें फत्तुल्लाखानास परळीचा किष्ठा काबीज करण्यास पाठविलें; आणि मागून ता. ३० एप्रिलला तो स्वतः तेथें गेला. दोन महिनेपर्यंत निकराचे संग्राम होऊन वादशहाचे पुष्कळ लोक जायां झाले. येथें राजाराम मरण पावल्याची खबर मराठ्यांस कळून लोक हताश झाले. त्या वेळेस परशुराम त्रिंबक परळीच्या किल्ल्यावर राहून कारभार पाहत होता. राजारामाच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून, परळीच्या किल्लेदारास न विचारतां, परशुराम त्रिंबकनें वादशहास शरणचिष्टी लिहिंली. त्यामुळे व धान्यसामुग्री संपल्यामुळे ता. ९ जून रोजीं किष्ठा मोगलांस प्राप्त झाला. किल्लेदारानेंच धावरून जाऊन कांहीं शर्तीवर किष्ठा वादशहाचे स्वाधीन केला. रामदास स्वामींच्या या किल्ल्यास वादशहानें नवरसतारा नांव दिलें.

मनूची म्हणतो, यावेळीं मराठ्यांनीं वादशहास कपटविद्येनें फसविण्यास कमी केलें नाहीं. अवू हसन कुवशहा दौलतावादेच्या किल्ल्यावर कैदेत होता, तो मराठ्यांनीं पळवून नेला, आणि लवकरच गोवळकोंड्याचें राज्य तो पुनः हस्तगत करणार, अशी पत्रें चहूंकडे पाठविलीं. अनेक मोगल सरदारांसही तें खरें वाटलें आणि ते मराठ्यांच्या पक्षांत आले. तेव्हां वादशहा मोठ्या फिकिरीत पडला. त्यानें स. १७०० च्या सुमारास अवू हसन यास दौलतावादेहून काढून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. बहादूरखान नांवाचा एक हुशार पठाण सरदार दाऊदखानाच्या हाताखालीं कर्नाटकांत होता, तो मराठ्यांस सामील आहे, अशा संशयावरून त्यास वादशहानें पकडून कैदेत ठेविलें. मराठ्यांनीं त्यास कैदेतून सोडवून आपल्या वाजूस आणिलें, (स. १७०१). त्यानें मराठ्यांच्या वाजूस चांगले पराक्रम केले.

परळीचा किष्ठा वादशहाच्या ताव्यांत गेला. त्यापूर्वीच वादशहाची पुष्कळ फौज खराब झाली होती. तशांत घाटांतील जोराचा पावसाळा सुरू होऊन, त्यामुळे

वादशहाच्या फौजेचे विलक्षण हाल झाले. परत जाण्यास मार्ग राहिला नाही. ओझ्याची जनावरे मरून पडली. सामानसुमान वाहून गेलें. येतांना रस्त्यांत कृष्णला उतार मिळेल. कित्येकांनीं पोहून जाण्याचा प्रयत्न केला, त्यांपैकीं नऊदशांश लोक मेले ! अशा रीतीनें ४५ मैल प्रवास करण्यास ३५ दिवस लागले. वाटेत भूषणगड येथें मुकाम करून वादशहानें लोकांस महिनाभर विश्रांति दिली. शेवटीं मोठ्या कष्टाने वादशहाची स्वारी माण नदीचे कांठीं खवासपुर येथें मुकामास आली, (ता. ३०-८-१७००). ह्या ठिकाणीं वादशहानें आपल्या फौजेची पुनः एकवार चांगली व्यवस्था केली. उत्तर हिंदुस्थानांतून मुबलक पैसा आणिला. वऱ्हाणपुर, विजापुर, हैदराबाद, अहमदाबाद येथील सुभ्यांस पत्रें पाठवून नवीन मोठी फौज तयार करविली. ता. १-१०-१७०० रोजीं रात्री छावणींत सर्व लोक निजले असतां नदीस एकाएकीं प्रचंड पूर येऊन एकदम मोठा कल्लोळ झाला. स्वतः वादशहा बाहेर येत असतां ठेचळून पडला व त्याचा गुडघा दुखावला. तेव्हांपासून अखेरपर्यंत तो लंगडत चालत असे, हा प्रकार पुढें सांगण्यांत येईल.

४ पन्हाळा, विशाळगड, सिंहगड, राजगड (१७००-१७०४).—

वादशहाचे हाल पाहून मराठ्यांना जास्तच पाणी चढलें. सभोंवार घिरव्या घालून त्यांनीं शक्य तितका उच्छेद चालविला. हणमंतराव निंबाळकरानें ता. १६-८-१७०० रोजीं खटावचे ठाणें मारलें; आणि तेथें मोगलांचे तर्फेनें मराठा अधिकारी होता त्यास ठार केलें. तिकडे विजापुर प्रांतांत बेरडांनीं भयंकर प्रळय उडवून दिला. राणोजी घोरपड्यानें बागेवाडी, इंडी वगैरे ठाणीं मारून पुष्कळ लूट आणिली. ता. १६-१२-१७०० रोजीं वादशहा पन्हाळ्यावर निघाला. स. १७०१ च्या प्रथम दिवशीं तो मिरजेस दाखल झाला. त्या ठिकाणीं उत्तरेतून मागविलेली नवी फौज त्यास येऊन मिळाली. मिरजेस एक महिना मुकाम झाल्यावर झुलफिकारखान, तर्कियतखान व बेदरबख्त यांनीं ५० हजार पायदळ व ३० हजार स्वार घेऊन पन्हाळ्याच्या किल्ल्यास वेढा घातला. मागहून ९ मार्च रोजीं स्वतः वादशहा तेथें पोचला. पन्हाळा व पावनगड मिळून चौदा मैलांचा घेरा मोगलांनीं वेढिला. तथापि निरनिराळ्या मोगल सरदारांत भयंकर वैमनस्यें व वखडे उद्भवले. बाहेरच्या प्रदेशावर धनाजी जाधव व इतर सरदारांनीं धाड घालून मोगलांस येणारी धान्यसामुग्री साफ लुटली. दोन महिने झाले. किल्ल्याला भंग होईना. साताऱ्यावरील सुसंगांत मोगलांची जबरदस्त प्राणहानी.

झाल्यापासून त्यांचे तोफखानेवाले सुसंग उडविण्यास अतिशय कचरुं लागले. शेवटीं तर्बियतखानामार्फत किल्लेदारास द्रव्य ५५ हजार देऊन, ता. २८ मे रोजीं बादशहानें पन्हाळा व पावनगड आपलेसे केले. किल्लेदाराचें नांव त्र्यंबक, म्हणून फारशी कागदांत आहे. नवीशहा दुर्ग व बानीशहादुर्ग अशीं नांवें त्या किल्ल्यांस बादशहानें दिलीं.

पन्हाळ्याचा वेढा चालू असतां धनाजीनें बोहरून मोगलांचा अतिशय उच्छेद केला. ता. २१-१-१७०१ रोजीं धनाजीची व समस्त मोगल फौजेची पन्हाळ्याचे जवळ प्रचंड लढाई झाली. तशाच आणखी लढाया वारंवार चालू होत्या. धनाजी चालून गेला, म्हणजे मोगल फौजांस वेळ्याचें काम टाकून त्यांचे मुकाबल्यास जावें लागे. तो त्यांस आपल्या अंगावर ओढून दूर नेई आणि आपण फार दूर गेलों असें मोगलांस वाटलें म्हणजे ते परत फिरत. दादो महार व कृष्णाजी महार असे दोन शूर सरदार धनाजीच्या हाताखालीं होते. धनाजी व कृष्णाजी यांनीं मोगलांकडे जाणारी सामुग्री अनेकवार लुटून घेतली. तसेंच दादो महारनें खालीं कोंकणांत उतरून जंजिरेकर सीदी बादशहास मदत करीत असे, त्याची खोड मोडिली (ता. ४-२-१७०१). राणोजी व बहीरजी घोरपडे मोठमोठ्या फौजा घेऊन ठिकठिकाणीं मोगलांवर चढाई करून त्यांची लूट करीत होते. इकडे पन्हाळा बादशहाचे हातीं जाणार असें दिसूं लागतांच, धनाजीनें दादो महारचे हाताखालीं पंधरा हजार स्वार देऊन मोगली प्रदेश लुटण्यास पाठविलें.

पन्हाळा हातीं पडल्यावर पावसास अवधि राहिला नाहीं आणि त्या डोंगराळ प्रदेशांत मोठी छावणी करण्यास सोयीची जागा नाहीं असें पाहून, विशाळगडावर न जातां बादशहा परत छावणीसाठीं येरला नदीच्या कांठीं खटाव येथें आला. या अवधीत वर्धनगड, नांदगिरी, चंदनवंदन वगैरे किल्ले त्याच्या सैनिकांनीं हस्तगत

‡ हा त्र्यंबक विठ्ठल महाडकर असावा. शिवाजीनें पन्हाळ्यावर विठ्ठल त्र्यंबक म्हणून किल्लेदार नेमला होता त्याचा हा मुलगा असेल. पहा संभाजी पृ. २२ व सरकारकृत औ. ५ पृ. १७७.

§ या सरदारांचीं नांवें फारशी कागदांत वारंवार येतात. हे कदाचित् शंकराजी महार नरगुंदकर याचे भाऊ असतील काय? तपास झाला पाहिजे. पहा सरकारकृत औरंगजेब पृ. १३२, १३४, १७८, २०२ इ.

केले. खटाव येथें असतां बादशहानें वजीर आसदखानास आपल्याजवळ बोलावून गाजीउद्दीन फिरुजजंग यास ब्रह्मपुरीचे रक्षणार्थ ठेविलें.

पावसाळा संपल्यावर ता. ९-११-१७०१ रोजीं बादशहानें खेळणा ऊर्फ विशालगड काबीज करण्यासाठीं खटावहून प्रयाण सुरू केलें. मलकापुरास मुक्काम करून विशालगडानजीक अत्रा येथें ता. ६-१२-१७०१ रोजीं बादशहा दाखल झाला; आणि तेथून सात मैलांवर पोचण्यास १६ जानेवारी उजाडली. त्यापूर्वी आसदखानानें येऊन वेढ्याचें काम चालू केलें होतें. किल्ल्याच्या संगीन खडकावर तोफांचा उपयोग होईना आणि आंतील लोकांनीं गोफणींनीं वाहेर दगड फेकून मोगल फौजेस हैराण केलें. प्रत्यक्ष फत्तुल्लाखानास या दगडांच्या जखमा लागल्या, त्यांमुळे तो एक महिना अंधश्र्णास खिळून होता. किल्ला लढविण्याचें काम परशुराम त्रिवकने मोठ्या हुशारीनें करून पांच महिने पावेतो मोगलांस दाद दिली नाहीं. मीर्झा राजा जयसिंहाचा नातू सवाई जयसिंह मोगलांच्या बाजूस वेदरबख्ताच्या हाताखालीं मोठ्या शौर्यानें लढला. ता. २७-४-१७०२ रोजीं जयसिंहानें हल्ला केला, त्यांत त्यानें अप्रतिम धाडस प्रगट केलें. पुढें पावसाळा नजीक आला आणि बादशहास किल्ला काबीज करण्याची उत्कंठा लागली, तेव्हां कित्येक मोगल सेनापतींनीं परशुरामपंताकडे माणसें पाठवून याचना चालविली, कीं 'कसेंही करून किल्ला घेतला एवढें श्रेय आम्हांस पदरांत पाडून द्या, रकम मागाल ती देतो.' यासंबंधानें खुद्द औरंगजेबाचें परशुरामपंतास पत्र ता. २७ मे स. १७०२ चें आलें कीं, 'मुसलमानी धर्मावर निष्ठा ठेवून परशुराम यानें जाणावें कीं, तुमचे गुन्हें माफ करावयाजोगे नाहींत. तत्राप शहाजादा वेदरबख्तानें तुमच्याबद्दल मोठी शिफारस करून लिहिलें आहे कीं, तुम्ही खेळणा किल्ला आमच्या स्वाधीन करण्यास तयार आहां, मात्र (१) हा किल्ला घेतल्यावर दुसरे आणखी किल्ले न घेतां बादशहानें परत आपल्या मुलखांत जावें, (२) आमच्यापैकीं कोणाच्याही जिवास अपाय करणार नाहीं, असें लेखी वचन द्यावें, आणि (३) ही धिन्ती कवूल असल्याबद्दल शहाजाद्यास लिहून यावें. त्यावरून कळविण्याचें कीं, तुम्ही किल्ला खालीं करून बादशहास शरण यावें; म्हणजे तुमच्या जिवास धक्का न लावतां आमची फौज परत जाईल. या आमच्या वचनावर भरंवसा ठेवून, किल्ला स्वाधीन करावा, विलंब लावूं नये. कळावें.' यानंतर बोलणें चालून वेदरबख्तानें दोन लाख रकम ता. ४ जून रोजीं परशुरामपंताकडे भरली, तेव्हांच मराठा किल्लेद्वारां

वादशहाचें निशाण नेऊन तटावर चढविलें. पांच महिन्यांच्या लढाईत सहा हजार मनसबदार मोगलांचे कामास आले असें मनुची लिहितो. किळ्याचें नांव शक्करलाना असें ठेवण्यांत आलें; आणि आपला उदितसिंह नांवाचा अधिकारी वादशहानें किळ्यावर नेमिला. या उदितसिंहाचें नांव सरदेसाई घराण्यांतील कागदांत येतें.

लगेच मोगल फौजा परत फिरल्या. पाऊस इतका जोरानें सुरू झाला कीं विनवाटांच्या त्या दुर्गम प्रदेशांतून चालतांना मोगलांचे अतोनात हाल झाले. जनावरें हत्ती, उंट वगैरे पुढें पाऊलच घेतना. महर्गता झाली, खाण्यास अन्न नाही. पावसांनं व थंडीनं माणसें व जनावरें पटापट मेलीं. कित्येक ठिकाणीं प्रत्यक्ष वादशहास सुद्धां तंबू मिळनासा झाला. पन्हाड्यापर्यंतचें तीस मैल अंतर जाण्यास त्यांस ३८ दिवस लागले. तेथें पांच दिवस मुकाम करून वडगांवावरून मिरजेवर कृष्णापार होऊन भालवणी, अक्लूज, इंदोपुर मार्गानें १३ नोव्हेंबर रोजीं वादशहाची स्वारी पेडगावास पोचली.

पण येथें तरी वादशहाला चैन कुठलें पडणार ! अठरा दिवस मुकाम करून तो सिंहगडावर निघाला. यापूर्वीं ब्रह्मपुरीचा तळ मोडून तेथील सर्व अजवाब बहादूरगडास पाठविण्यांत आला. तसेंच वऱ्हाड खानदेशांत मराठ्यांनीं अतिशय उपद्रव दिल्यामुळें अजमशहाचा पुत्र बदरखत यास वादशहानें तिकडच्या सुभेदारीवर नेमून रवाना केलें, आणि इकडे आपला तोफखाना-कामगार मीरआतीश तर्बियतखान याजकडून सिंहगडास वेढा घालवून तोफांचा मारा चालविला. तीन महिने झाले तरी मराठे दाद देईनात. मराठ्यांच्या तर्फेनं वाळाजी विश्वनाथ भट पुणें प्रांताचा सरसुभेदार होता त्यानं व सेनापति धनाजी जाधवानें सिंहगडाच्या वचावाची पराकाष्ठा केली. ता. ३० ऑगस्ट स. १७०२ रोजीं त्यांनीं काशी विश्वनाथ व अंबाजीपंत पुरंदरे यांस कळविलें, 'तुम्हांकडे कांहीं नाजूक काम आहे तरी कागद देखतांच भेटीस येणें. उजूर न करणें. कृष्ण मृत्तिकेची (म्हणजे बंदुकीच्या दारूची) बहुत जरूर आहे, तरी भगीरथ प्रयत्न करून अडीच मण दारू मेळवून हर इलाजें घेऊन येणें. जिवावरचा खेळ करणें. आजचें उद्यांवर कार्यास नये. आज कूल रक्षिलें तरच तुमचें राहणें या मुलकांत होईल.*' अशा रीतीनें कैक महिने गेले. मोगल रडकुंडीस आले.

* पु. द. १ ले. २१-२४.

स. १७०३ चा उन्हाळा संपत आला. मराठे दाद देईनात. शेवटीं तर्वियतखानानें गोमाजी विश्वनाथ पुरंदरे यांचे मार्फत पन्नास हजार रुपये किल्लेदारास भरून त्याज-कडून बादशहानें निशाण किल्ल्यावर फडकाविलें आणि किल्ला काबीज झाला अशी वर्दी पाठविली. (ता. ८-४-१७०३). आठ दिवसांनीं खुद्द बादशहा सिंहगड पाहण्यास गेला आणि मराठ्यांचा इतिहास वनविणारा हा किल्ला एकदांचा आपल्या हातीं आला याजवद्दल धन्यता वाटून, खुदानेंच हें आपणांस वक्षिप्त दिलें अशा भावनेंत त्यानें किल्ल्याचें नांव वक्षिदा-वक्ष असें ठेविलें. या पूर्वीच पुरंदर हस्तगत होऊन त्यास त्यानें अजमगड हें नांव दिलें होतें. बादशहानें लगेच पुण्यास येऊन पुढें सात महिने तेथेंच मुकाम केला.

स. १७०२ च्या पावसाळ्यांत महाराष्ट्रांत ओला दुष्काळ पडला, तसा या स. १७०३ च्या पावसाळ्यांत अनावृष्टीमुळे कोरडा दुष्काळ झाला. लाखों माणसें अन्नान्न करून मेलीं. तरी बादशहानें किल्ल्यांचा हट्ट सोडिला नाही. ता. १०-११-१७०३ रोजीं तो राजगडावर चालून गेला. दोन महिने वेढा चालला त्यांत पुष्कळ मोगल फौज मेली; आणि किल्लेदारानें द्रव्याचें वक्षीस मिळवून पलायन करितांच ता. १६-२-१७०४ रोजीं मोगल निशाण किल्ल्यावर चढलें. तेथून मोगल तोरण्यावर गेले. उभय पक्षां लढण्याची शिकस्त झाली. ता. ८-३-१७०४ रोजीं अमानुष्काखानानें मोठें साहस करून दोऱ्यांच्या शिड्यांनीं टटावर चढून किल्ल्यांत प्रवेश केला, तेव्हां आंत थोडे रखवालदार होते ते शरण आले आणि बादशहाचा मनोरथ सिद्धीस गेला. एवढा एकच किल्ला काय तो मोगलांनीं प्रत्यक्ष लहून घेतला. किल्ल्याचें नांव बादशहानें “फत-उल्-घलीब” म्हणजे अदृश्य जो खुदा त्यानें दिलेलें यश असें ठेविलें. ता. १५ मार्च रोजीं बादशहा परत फिरला आणि ता. १७ एप्रिल रोजीं भीमेच्या कांठीं खेड येथें पोचला. येथें त्याचा मुकाम पावसाळ्यांत सहा महिने झाला. दरम्यान लोहगड किल्ला त्याच्या सैनिकांनीं घेतला. पुढील सालीं बादशहाची स्वारी पूर्वेस वाकिनखेड्यावर होऊन मावळाकडे त्याची पाठ कायमची फिरली.

किल्ल्यांचीं नवीं नावीं ठेवण्यांत बादशहानें एवढा अट्टहास कां केला तें लक्षांत ठेवणें जरूर आहे. जित राष्ट्राला अभिमान वाटेल तें सर्व नाहींसें करून मागची आठवण वुजवावी आणि नवीन राजवट लोकांस पटवावी असा संप्रदाय भूतलावर सर्व जेते करीत आले आहेत. देवगिरीच्या यादवांची आठवण नाहींशी करण्याकरितां

तुळक सुलतानाने त्यास दौलतावाद नांव दिलें तें अजून चाललें आहे. पुण्याचें नांव औरंगजेवानें मूहियावाद ठेविलें तें मात्र पेशव्यांनीं लमोलग नाहींसें केलें. नांवावरून पुष्कळां आपणांस प्राचीन इतिहास हुडकून काढतां येतो. औरंगजेबाचा मोठा प्रयत्न शिवाजीचा मावळांतील मुख्य उद्योग उखडून काढण्याचा होता. याच उद्देशानें त्यानें रायगड, सातारा, पन्हाळा, विशाळगड, सिंहगड, पुरंदर, तोरणा इत्यादि किल्ल्यांस नवीन नांवें दिलीं तीं पुनरपि खालीं एकत्र दिलीं आहेत.* हाही त्यांतलें एकही नांव प्रचारांत नाहीं यावरूनच वादशहावर मराठ्यांनीं केवढी सरशी केली तें निदर्शनास येतें. स. १६९९ पासून स. १७०४ पावेतो वादशहानें पांच वर्षे महाराष्ट्रांतील किल्ले हस्तगत करण्यांत घालविलीं. त्या पांच वर्षांत १७०० त सातारा, १७०१ त पन्हाळा, स. १७०२ त विशाळगड, स. १७०३ त सिंहगड आणि १७०४ त राजगड तोरणा असा हिशेब वसतो. एवढ्या कृत्यास दरसाल माणसें जनावरें व द्रव्य यांचा केवढा व्यय झाला असावा याची कल्पनाच केलेली बरी. इतकें करूनही सातारा व पन्हाळगड या दोनच किल्ल्यांचें महत्त्व आतां मराठ्यांस उरलें होतें. रायगड तर पुढें वादशहाचे तर्फेनें सीदीनें आपल्या कबजांत घेतला, तो स. १७३३ सालीं शाहू छत्रपतीनें त्याजपासून जिंकून घेतला. बाकीच्या किल्ल्यांचें महत्त्व पुढील परिस्थितींत कांहीं उरलें नव्हतें. प्रत्यक्ष वादशहालाच हीन दशा येऊन मराठे विनहरकत वाहेर संचार करूं लागले, मग आतां मावळांतील किल्ल्यांची मातवरी ती काय ? तथापि स. १७०४-०५ या दोन सालांत सर्व किल्ले मराठ्यांनीं परत मिळविले. स. १७०४ त राजगड घेतांना संताजी सिलीमकर मेला. § स. १७०५ च्या जानेवारींत लोहगड व जून महिन्यांत राजभाची मराठ्यांचे ताब्यांत आली. त्या पुढील जुलै महिन्यांत कोंडाणा माळा लावून घेण्यांत आला. रोहिडा व

* १ वसंतगड— किली-द-फक्त;

२ सातारा— अजमतारा;

३ परळी— नवरसतारा;

४ पन्हाळा— नवीशहादुर्ग;

५ पावनगड— बानीशहादुर्ग;

६ विशालगड— शक्करलाना;

७ सिंहगड— बक्षिदा-वक्ष;

८ पुरंदर— अजमगड;

९ तोरणा— फक्त-उल्-घलीव;

१० पुणें शहर— मूहियावाद.

११ रायगड— इस्लामगड

§ खं. १७-२४, २९, ३३ व पे. द. ३१-८८, ९०.

राजगड हे शंकराजी नारायणानें हस्तगत केले. पन्हाळा, पावनगड, सातारा व वसंतगड हे परशुराम त्रिवकानें काबीज केले. सातारा घेतांना अंणाजी नामक कारकुनानें बैराग्याचे वेषानें मोगलांचे शिवंदीत शिरून पुष्कळांची कत्तल केली. इतउतर ताराबाई रामचंद्रपंतासह पन्हाळ्यावर राहून कारभार करूं लागली.

५ ताराबाई रामराणी.—किल्ले लढविण्याचें हें काम मुख्यतः ताराबाईनेच सिद्धीस नेलेलें दिसतें. राजारामाचे मृत्यूपासून रामचंद्रपंत बहुधा उदास राहूं लागला. ताराबाईपुढें त्याचें विशेष चालेना, तेव्हां शंकराजी नारायण, परशुरामपंत व धनाजी जाधव यांच्याच कडून तिनें वादशहाचे सर्व उद्योग हाणून पाडिले. कागदपत्रांत यांचीं नांवे प्रमुखपणें येतात तसें रामचंद्रपंताचें येत नाहीं. शाहू परत आल्यावर पुढें ताराबाईचें वजन कमी झालें असलें तरी औरंगजेबाच्या शेवटच्या सात वर्षांतील ताराबाईचा पराक्रम इतिहासांत सदैव झळकणारा आहे. एका तत्कालीन कवीनें या पराक्रमाचें ओवीवद्ध वर्णन लिहून ठेविलेलें आहे ते असें,—‘श्रीगोविंदो जयति’

तुलजा प्रसन्न झाली । पातशाही हातीं आली ।
जयलक्ष्मी माळ घाली । शिवाजीस आदरें ॥ १ ॥
दिल्ली झाली दीनवाणी । दिल्लीशाचें नेलें पाणी ।
ताराबाई रामराणी । भद्रकाली कोपली ॥ २ ॥
जाणा तुम्ही आजि साची । आज्ञा आली शंकराची ।
सर्व सेना दिल्लीशाची । अंतकास वोपली ॥ ३ ॥
मानहानि दिल्लीद्राची । सभा हांसते इंद्राची ।
आजि काल कवींद्राची । सर्व चिंता हारली ॥ ४ ॥
रामराणी भद्रकाली । रणरंगीं क्रुद्ध झाली ।
प्रलयाची वेळ आली । मुगल हो सांभाळा ॥ ५ ॥
वसे रत्नसिंहासनीं । भोसल्यांचा शिरोमणी ।
शिवराज चिंतामणी । दिनमणि उदयें ॥ ६ ॥*

* कवीन्द्र गोविन्दाचें हें त्रुटित मराठी काव्य एका मित्राकडून उपलब्ध झालें. पांच पंचवीस ओव्यांपैकीं वरच्या थोड्या येथें घेतल्या आहेत. हा गोविन्दकवि शिव-भारतकार जो कवीन्द्र परमानन्द त्याचा नातू. कवीन्द्र हेंच त्यांचें उपनाम पुढें

तारावाईचा हा गौरव केवळ सजातीयांनीच केलेला नसून मुसलमानी लेखांतही त्याचा ध्वनि भरूर उमटला आहे. त्यांचे लिहिण्याचा आशय देखील असा आहे कीं राजारामाच्या मृत्यूने मोगल-मराठा युद्धांत कांहीं एक फरक पडला नाही. किंवा एका अर्थाने तारावाईचा नेट व उत्साह राजारामाहूनही जास्त दिसून आला. अंतः-करणातील अधिकारलालसेमुळे तिच्या हातून कित्येक प्रसंगी निरपेक्ष वर्तन घडत नसे. तथापि राजारामाच्या मृत्यूने आपले मनोरथ सिद्धीस जाणार असें वादशहास अल्प काळ वाटलें असेल, तर लगेच त्याला दिसून आलें कीं राजारामाची धायको नवऱ्यापेक्षां ज्यास्तच कजाख आहे. खाफीखानानें तिच्या चातुर्याची फार फार वाखाणणी केली आहे. तिच्या कारभारानें वादशहाच्या अडचणी आणि मराठ्यांचे उपद्रव्याप जास्तच वाढले असे तो लिहितो. तिनें होतकरू सरदारांस योग्य उत्तेजन देऊन आणि त्यांस नर्मदाोत्तरकडील मोगलांच्या प्रदेशांत पाठवून पुढील राज्यविस्ताराचा पाया घातला. खुद्द रामचंद्रपंत सुद्धां स्वतः माहिमेवर जाऊं लागला. जंजिऱ्याचा सीदी मोगलांचाच अधिकारी होता, त्यानें कोंकणांत उच्छेद आरंभिला तेव्हां तारावाईनें खालील पत्र लिहिलें, त्यावरून तिची तडफ दृष्टीस पडते—

‘कान्होजी झुंजारराव मरळ देशमुख यांस. कोंकणांत हवशानें बहुत वळवळ मांडल्या कारणानें त्यास बरा नतीजा पाववावयावद्दल रा. मल्हारराव* यास सात हजार

प्रसिद्ध झाले. परमानन्दास श्रीधर व देवदत्त असे दोन पुत्र होते, त्यांस कोल्हापुरचे राज्यांत इनाम होतें. शाहू राज्यावर आला तेव्हां त्याचे पदरच्या पंडितांत स. १७१२ त यांचीं नांवें दाखल आहेत. देवदत्ताचा पुत्र गोविन्दकवि यानें खालील पद्यांत आपलें नांव सांगितलें आहे. ‘श्रीदेवदत्तसुत अद्भुत वैभवाचा । जो भक्तराज अभयंकर शंकराचा । हा ग्रंथ दिव्यरसपूर्ण निजा करानें । वेगें असेचि लिहिला अति कौतुकानें ’ ॥ हा ग्रंथ उपलब्ध नाही म्हणून त्यांतील दिव्य रसाची चव समजणें कठिण आहे. मात्र ग्रंथलेखनानें गोविन्दकवीन्द्राची सर्व चिंता म्हणजे दैन्य तारावाईनेंच दूर केलें असावें. तारावाईच्या कारभाराचा एक तत्कालीन लौकिक समज वरील ओव्यांत गोवला आहे या विषयी संशय नाही. पहा पे. ४. ३०-३०७, व ३१-११७, ११८, व १२२.

* खं. १६-३५ पत्रांतील मल्हारराव कोण याचा तपास लावणें जरूर आहे. खं. ८०६१ च्या लेखांत त्याचा निर्देश आहे. रायाजी मल्हार हा याचाच मुलगा असेल काय ?

फौजेनिशीं आज कुंभारली घाटें उतरोन चिपळुणास आले, त्यास सामील व्हावया-
बद्दल आम्ही दशम घेऊन स्वार होऊन गेलों. ऐशास हें पत्र तुम्हांस पावेल ते क्षणीं,
आपला अवघा जमाव, एक माणूस टाकूं न देतां, सारा जमाव घेऊन, बहुत सितावीनें
येऊन सामील होणें. एके घटकेचा उजूर न करणें. आजचे प्रसंगीं जो मसलत चुकवील
तो म्हणजे गनीमादाखल, असें समजोन बहुत सितावीनें येणें. उजूर केलिया साऱ्या
मसलतेची बदनामी तुम्हांवरी येईल. हें समजोन लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें.
ता. १७ नोव्हेंबर स. १७००.'

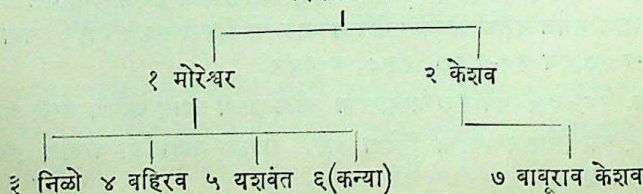
खुद्द ताराबाई एकाच किल्ल्यावर न राहतां ठिकाठिकाणीं फिरत राहून व वादशहाच्या
हालचाली लक्षांत घेऊन आपलें युद्धधोरण ठरवीत असे. रामचंद्रपंतानें शक्य तितकें
तिच्याशीं पटवून घेऊन इकडे शाहूशीं अंतस्थ रीतीनें संदर्भ राखिला. शिवाजीस राज्याचा
धनी केल्याचें पंतानें शाहूस कळविलें, तेव्हां शाहून आपल्या दोघां चुलत भावांस
आशीर्वाद कळवून, शिवाय पंतास असें लिहिलें, कीं 'काकांचे ठिकाणीं तुम्ही आहां.
आम्हास नेण्याचा उद्योग करीतच आहां, काकासाहेबांनीं राज्य रक्षण केलें, तें आपण
रक्षावें. श्रीकृपें सुदिन प्राप्त होईल.*' ह्या पत्रानें पंताचे मनांत शाहूविषयीं अनुकूल
ग्रह उत्पन्न झाला. त्यानें शाहूच्या सुटकेबद्दल प्रयत्न केले, पण ते सफल झाले नाहींत.

उत्तरोत्तर मराठ्यांची चढाई वाढत गेली. 'स. १७०३ च्या डिसेंबरांत नेमाजी
सिंदे व केसोपंत पिंगळे यांनीं सर्जाखानासीं लढून त्यास कैद केला व तीन लाख दंड
घेऊन सोडून दिला त्यानंतर दोन महिन्यांनीं नेमाजी, केसोपंत व परसोजी भोसले

* पहा चिटणीसकृत राजाराम चरित्र. स. १७०० त शाहूला जबरदस्त दुखणें
लागलें त्याची हकीकत दुसरीकडे दिली आहे. राजारामाच्या मृत्यूचें वतमान ऐकून
तो आजारी झाला. चिटणीस बखरीतील या वेळचा पत्रव्यवहार वाचनीय आहे.

पिंगळे पेशव्यांचा भाग राजारामकालीन इतिहासांत महत्त्वाचा असल्यामुळें
त्या घराण्याची आरंभाची वंशावळ दृष्टीपुढें पाहिजे ती अशी—

त्रिमलाचार्य

५० हजार स्वार मिळोन नर्मदा उतरोन काळाबाग पावेंतों गेले. वादशहानें त्यांचे पाठीवर गाजुद्दीखानास रवाना केलें. '

तारावाईचा मुख्य हस्तक गिरजोजी यादव म्हणून होता, त्याचें नांव शेकडा कागदांतून येतें आणि तारावाईच्या कारभारांत त्याचाच हात असल्यामुळें संदर्भासाठी त्याची थोडी हकीकत येथें देणें जरूर आहे. गिरजोजी हा कऱ्हाडच्या यादव घराण्यापैकी असून त्याजवर आईसाहेबांची अखत्यारी होती. त्याची मुद्रा विशेष स्मरणीय आहे ती अशी—'कऱ्हाडादि महालानां सरदेशमुखस्य हि । गिरजोजी यादवस्यैवा मुद्रा भूधोजिजन्मनः ' ॥ * मसूरच्या जगदाळ्यांशीं यांचा तंटा फार वर्षे चालू राहून त्यांत अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींनीं भाग घेतला, त्याचे शेकडों कागद छापलेले आहेत ते वाचले, म्हणजे तत्कालीन राजनीतीचा चांगला बोध होतो. राजारामानें या दोघांचा तंटा पाहून कऱ्हाडची देशमुखी आपला पुत्र राजा कर्ण यास दिली, तेव्हां गिरजोजी व त्याचा भाऊ पदाजी यांनीं सर्व अधिकाऱ्यांस अगदीं भंडावून सोडिलें. 'गिरजोजी दक्षणी महालाचा चाकर आहे त्यानें महादजी जगदाळ्यावर मारेकरी घातले.' तारावाई लिहिते, 'कालपरतें आमचा प्रसंग विसकळित जाहला. संभाजी राजे व राजसवाई यांणी गिरजोजी यादव वैगरेस पुढें करून पन्हाळा येथें संभाजीस

नं. २ केंसो त्रिमलनें कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत शौर्याचीं कामें केलीं; नर्मदोत्तर प्रदेशांतही स्वान्या केल्या असे उल्लेख मिळतात. खं. ८ ले. ६८ वरून हा स. १७०८ त हयात असून राज्याचीं कामें करीत होता हें उघड होतें. खं. १५-२८२ व ३४७ यांत त्याच्या कर्नाटक्रीय कामगिरीचा उल्लेख आहे. नं. ३ हा स १६८१ पासून १७०७ पर्यंत पेशवेगिरीचें काम करीत होता. सत्का. ९-१६७, १६९ यांत त्याचे शिके आहेत, तसेच खं. १५-१९५, २०३, २०६, २०८ यांतही ते आहेत. तथापि याच काळांत नं. ४ बहिरवाचेही शिके प्रधान म्हणून पे. द. ३१ ले. ८०, ८१, ८८ यांत आढळतात. निळो मोरेश्वरानें बाबूराव केशव नं. ७ हा मुलगा दत्तक घेतला. नं. ६ मोरोपंताची कन्या ही रामचंद्र नीळकंठ अमात्याची बायको. पहा पे. द. ४४-२३.

* शि. च. सा. ३-४८६; २-२३९; राज. खं. १५-५०, ८१, खं. ८-१६९.

राज्यपदावर बसविलें.' यावरून गिरजोजीचें महत्त्व लक्षांत येईल. तारावाईचे अंमलांत हा पन्हाड्याचा किल्लेदार होता.

तारावाई कारभारावर असतां मराठशाहींत रूपान्तर घडून आलें तो प्रकार आतां सांगावयाचा आहे.

६ वाळाजी विश्वनाथाचा पूव परिचय.—राजकारणांत पुष्कळां अनपेक्षित क्रान्ति कशी घडून येते याचें प्रत्यंतर वाळाजी विश्वनाथ व शाहू यांच्या पहिल्या ओळखींत पाहवयास मिळते. या ओळखीमुळे रामचंद्रपंत, परशुरामपंत, धनाजी जाधव वगैरे पूर्वीच्या कर्तवगार व्यक्ती मार्गे पडल्या आणि वाळाजी विश्वनाथ व त्याच्या वळणांतलीं नवीन माणसें पुढें आलीं. हा प्रकार कसा घडला हें या ठिकाणीं नीट समजून घेणें जरूर आहे.

स. १६९९ त बादशहा स्वतः मावळांतील किल्ले घेण्यास निघाला, त्या वेळेपासून पुणें, नगर, दौलताबाद या प्रदेशावर सरसुभेदार म्हणून वाळाजी विश्वनाथाची नेमणूक होती. अर्थात् त्या पूर्वी दहावीस वर्षे तरी तो मराठशाहीच्या निरनिराळ्या कामांत वागत असला पाहिजे. त्याच्या नांवाचा उल्लेख असणारे आरंभीच्या काळचे निदान पंचवीस तरी कागद उपलब्ध असून त्यांत त्यास 'सरसुभेदार व कारकून व नामजाद प्रांत पुणें' 'महालानिहाय व सुभे-हाय,' 'मुख्य देशाधिकारी व लेखक महालानिहाय' असे किताब लावलेले आहेत. पैकीं स. १७०४ पासून स. १७०७ अखेर 'सरसुभेदार प्रांत दौलताबाद' असा त्याचा हुद्दा आहे. स. १६९९ पासून स. १७०३ पर्यंत तो पुणें प्रांताच्या कारभारावर होता. स. १६९६ त त्याचा उल्लेख 'देशमुख दंडाराजपुरी व अधिकारी श्रीवर्धन' असा आढळतो. पण एवढ्यावरून तो त्या वेळीं कोंकणांतच असला पाहिजे असें नाहीं. देशावर नोकरीत असूनही त्यास श्रीवर्धनची देशमुखी संभाळण्यास अडचण नव्हती. मुख्यतः स. १६९९ पासून १७०३ पर्यंत तो पुणें प्रांताचा सरसुभेदार असून त्या अवधीत खुद्द बादशहाचे मुकाम कोरेगांव, तुळापुर, ब्रह्मपुरी, वहादूरगड, खटाव, पुणें, खेड व शेवटीं अहमदनगर इत्यादि ठिकाणीं सालोसाल झाले. पुणें दौलताबाद दरम्यानचा हा टापू मूळचा आदिलशाहीचा असून तें राज्य बुडालें तेव्हां औरंगजेबाचे कबजांत आला. त्याचा कच्चा कारभार खुद्द बादशहा व त्याचे अंमलदार पाहत होते. न्याय निवाड्याचे व इनामाचे पुष्कळ कागद या काळांतील बादशहाही अंमलाची साक्ष देतात. स. १७०३ च्या

सरसुभेदार कोणाचा ?

१९७

पावसाळ्यांत तर वादशहाचा मुकाम खुद्द पुण्यासच आठ महिने होता. तेव्हां समज असा होतो कीं वाळाजी विश्वनाथ पुण्याची सरसुभेदारी मोगलांच्या तर्फेनें करीत असावा. पण हा समज बरोबर नाही. ज्या कागदांत सरसुभेदारीचा उल्लेख आहे ते कागद खुद्द शिव छत्रपति, रामचंद्रपंत अमात्य, नाळकठ मोरेश्वर प्रधान, शंकराजी नारायण सचिव, श्रीकराचार्य पंडितराव इत्यादिकांचे हुकूम म्हणून वाळाजीस आलेले असून, कित्येकांत तर 'असें करावयास गरज काय,' 'फिरोज बोभाट यजुं न देणें,' अशा प्रकारचे ठपके त्यास दिलेले आढळतात. स. १७०२ सालीं सिंहगड लढविण्याचे कामांत वाळाजीनें वंदुकीची दारू मागाविली त्या कागदांत त्याचा उल्लेख 'दिमंत सेनापति' असा आहे. वास्तविक किष्ठा झुंजविण्याचें मुख्य काम सेनापतीचें. पण सेनापति दूर असून किल्ल्यावर एकाएकी धाड आली, तेव्हां सेनापतीच्या तर्फेनें हरएक तर्तूद करण्याचें काम नजीक असणाऱ्या सरसुभेदाराचेंच होतें. दिमंत सेनापति म्हणजे 'सेनापतीकरितां.' सेनापतीचा तो कारकून असा अर्थ घ्यावयाचा नाही. शिवाय कारकून शब्दास अलीकडे जो न्हस्व अर्थ आला आहे तो त्या वेळीं नव्हता. कारकून म्हणजे दप्तर सांभाळणारा प्रतिष्ठित अंमलदार. खुद्द पेशव्यासही हा शब्द लाविलेला आहे. अर्थात् वरील कागदांतून मुख्य निष्कर्ष निघतो तो, असा कीं वादशहानें जरी हा प्रदेश जिंकल्याचें जाहीर केलें, तरी मराठ्यांनीं त्यावरचा आपला हक्क सोडला नव्हता. म्हणूनच तर त्यांचें वादशहाशीं हें निकराचें युद्ध चालू होतें. शिवाजीच्या मरणसमयीं जेवढें म्हणून स्वराज्य होतें, त्यावर मराठे आपला ताबा वसवीतच होते, पण त्याशिवाय थेट नर्मदेपासून पूर्वपश्चिम किनाऱ्यापर्यंत द्वीपकल्पांतर्गत समस्त प्रदेश पंचवीस वर्षे पावेतो मराठे व मोगल या दोघांच्याही कक्षेंत होता. अलीकडे तर मराठे नर्मदेोत्तर भागांतही फिरकूं लागले होते. त्यांतून पुणें-दौलताबादचा ठापू तर स्वराज्याचा मुख्य गाभा, तो आपण होऊन सोडून दिल्याची कबुली मराठ्यांनीं कधींच दिली नाही. रायगड राजधानी हातची गेली, संभाजीचा अंत झाला, तरी आपलें राज्य कायम आहे हें दाखविण्यासाठीं तर राजारामाला जिंजीस राजधानी निर्माण करावी लागली. स. १६७५ त पुणें प्रांतावर राघो बल्लाळ हा सरसुभेदार असून स. १६९२ त गंगाजी नारायण याचा 'सुभेदार प्रांत पुणें' म्हणून उल्लेख आहे. अर्थात् मराठ्यांनीं सर्व देशांत आपले अंमलदार कायम ठेवून चढूकडे कारभार चालू ठेविला होता. खुद्द भागानगर प्रांतावर देखील मराठ्यांची सत्ता असून तेथें आनंद गंभीरराव नांवाचा इसम सरसुभेदार होता.

यावरून बाळाजी विश्वनाथ पुणे प्रांताचा मराठ्यांचा सरसुभेदार कसा ही शंका येण्याचें कारण नाहीं. †

मात्र पुणे दौलताबाद भागानगर इत्यादि प्रदेशांत सरसुभेदारी करणें ही एक त्या वेळची सुळावरची पोळीच समजली पाहिजे. वादशहाच्या प्रचंड फौजा सर्वत्र संचार करीत असून त्यांकडून मराठी अमलदारांची कशी गत होत असेल याची कल्पना करितां येईल. विकट परिस्थितीत ठासून अंमल गाजविण्याचें जिवावरचें काम तशीच हुशारी अंगी असल्याशिवाय तडीस जाणारें नव्हतें. हा संकटमय व्यवसाय बाळाजीनें पुरा आठ वर्षे केला. दौलताबाद व पुणे या शब्दावरही विशेष कटाक्ष ठेवण्याचें कारण नाहीं. ज्या बाजूस बाळाजीचा मुकाम असेल तिकडील नांव कागदांत नमूद असणार. सामान्यतः असे म्हणतां येईल कीं सातारा ते औरंगाबाद एवढ्या टापूत बाळाजी विश्वनाथ हा मराठ्यांचा एकच मुख्य मुलकी अंमलदार सर्व प्रकारचीं म्हणजे वसूल, न्यायनिवाडे, देवस्थाने, इनामें व प्रसंगोपात युद्धसंप्राम अशीं कामें मुखत्यारीनें करीत असून अधप्रधानांकडून सुटतील ते सर्व हुकूम बजावण्याची जबाबदारी त्याजवर होती सेनापतीच्या दिमतीवर असतांना त्याचीं दुसरीं कामें सुटलीं नव्हतीं. धनाजी जाधवाचे हिशेब लिहिणारा कारकून हा वस्तुस्थितीचा विपर्यास ग्रँट डफच्या गैरसमजानें उत्पन्न झाला. हाछींच्या भाषेत बाळाजी विश्वनाथास चीफ एक्झिक्यूटिव्ह ऑफिसर म्हणतां येईल.

† पुणे दौलताबाद येथील बाळाजीच्या सुभेदारीचे व पूर्ववृत्ताचे कागद माझ्या आढळांत आले, त्यांचा निर्देश अभ्यासकांच्या सोयीसाठीं येथें करणें अवश्य वाटतें.

इ. सं.-पे. दसरांतील मा. पृ. १२२-२४ (कागद ७); इ. वृ. १८३५-४७; वृ. सं. वृ. पृ. ८५ व १४९-१५२; पं. सं. वृ. १; त्रै. व. ४ पृ. १८७; राजवाडे खं. १८-५७; शि. च. सा. ७४, ७५; ४०१, ४०४, ७२६; पे. द. नि. का. ३०-१, ३३५; पु. द. १-४, ५, १२, १४, १५, १८, १९, २०, २१, ६१, ७२. या पुरंदरे दसराचे पहिले शें पन्नास कागद पेशवाईचा आरंभ समजण्यास विशेष उपयोगाचे आहेत. या एकंदर कागदांत कालक्रमानें पहिला ता. १०-६-१६९९ चा असून शेवटचा ता. २२-११-१७०७ चा आहे. म्हणजे या दोन मित्या ठोकळ मानानें बाळाजी विश्वनाथाच्या सरसुभेदारीचा आद्यंत काळ दाखवितात. वस्तुतः स. १६९९ पूर्वीच त्याची नेमणूक झाली असली पाहिजे.

पुनः थोडा वारकाईने बाळाजीच्या या कर्तवगारीचा विचार करूं. मराठ्यांचा एक प्रमुख अंमलदार बादशहाच्या लष्करी घोळक्यांत राजरोस वावरतो, तर शत्रु म्हणून त्यास बादशहा किंवा त्याचे सैनिक यांजकडून अपाय कसा होत नाही ! यांतच बाळाजीच्या कर्तवगारीची खुबी आहे. सैनिकाचा उघड पेशा त्यानें कधींच धारण केला नव्हता. तो केवळ मुलकी अंमलदार म्हणूनच वावरत होता. युद्धनीतीचा सामान्य नियम म्हणजे हत्यारबंद शत्रु पुढें येईल त्याजवरच प्रहार करावयाचा, इतर निरुपद्रवी इसमांचे वाटेस सहसा जावयाचें नाही. हा नियम थोडा बहुत त्या वेळींही पाळला जात असे. बाळाजीनें तर आपल्या वर्तनानें बादशहाही अंमलदारांचाही लोभ संपादन केला. पुण प्रांताची वाकबगारी त्यास उत्कृष्ट असल्यामुळे मोगल अधिकाऱ्यांनीं देखील अडी-अडचणींत त्याचा उपयोग करून घेतला. शिवासामुग्री किंवा इतर सामान मोगलांस पुरवून त्यानें आपली इन्नत व प्रतिष्ठा वाढविली. लहान मोठ्या मोगल अंमलदारांशीं बाळाजीचा परिचय जडून त्यांच्या मार्फत अनेक नाजूक कामें त्यानें उरकलीं; आणि स्वतः गोत्यांत न येतां युद्धयमान पक्षांपैकीं कोणाचाही रोष त्यानें संपादन केला नाही. उलट हा गृहस्थ आपणांस हवा, याच्या शिवाय आपलें चालावयाचें नाही अशीच भावना त्याच्या संवधानें उभय पक्षांची होती. प्रत्यक्ष बादशहापर्यंत त्याचा प्रवेश असून बादशहा त्याला चांगला ओळखीत असावा असें अनुमान होतें. येसूबाई शाहू वगैरे वंदीतील मंडळींचा त्यानें शक्य तितका परामर्ष घेतला, त्यांच्या अडचणी भागवित्या आणि त्यांची हवाल छत्रपतीचे दरबारांत कळवून इकडची त्यांस कळविणें हें काम मुद्दयतः बाळाजीच्या मध्यस्थीनेंच सिद्धीस गेलें. यावरून युद्ध व राजकारण दोन्ही बाबतींत बाळाजीची मुत्सद्देगिरी मराठी राज्याच्या उपयोगास आली. जोत्याजी केसरकर, भक्ताजी हुजरे, बंकी गायकवाड वगैरे शाहूच्या गुप्त सेवकांचे परस्पर उद्योग व संचार बाळाजीच्या धूर्ततेनें शक्य झाले. हे सर्व प्रकार खुद्द शाहू व येसूबाई प्रत्यक्ष नजरेनें पाहत होती. अर्थात् बाळाजीच्या विलक्षण कर्तवगारीची ओळख शाहूस पूर्ण होऊन त्याजवर त्याचा लोभ जडला व अनेक व्यवहारांनीं तो उत्तरोत्तर दृढ होत गेला. स. १७०३ सालीं बादशहाचा मुकाम पुण्यास असतां शाहूस मुसलमान करण्याचा बादशहाचा उद्देश विफल झाला, आणि पुढें शाहूचीं लक्षें झालीं, या दोनही प्रकरणांत बाळाजीचें अंग असलें पाहिजे असें दिसूं लागतें.

औरंगजेबाची कन्या झीनतुन्निसा बेगम हिची ओळख करून तिच्या मार्फत अनेक

मतलब बाळाजीनें साधून घेतले अशी हकीकत एका जुन्या वाडांत प्रसिद्ध झालेली मननीय आहे. § तिची असंबद्धता बाजूस ठेविली असतां बेगमेच्या मार्फत शाहूची निगा ठेवण्यांत बाळाजीचा उपयोग घडला ही गोष्ट प्रतीत होते. मुळांत कांहीं तरी तथ्य असल्याशिवाय सर्वच वनावट कथा बाहेर निघणें शक्य वाटत नाही. पेशवे निळोपंत पिंगळे व प्रतिनिधि यांचा बाळाजीशीं चांगला परिचय होता.

शहाजीचा दासीपुत्र रायभानजी भोसले हा आणखी एक गृहस्थ शाहूच्या तर्फेनं वादशहाकडे व बाळाजीकडे वावरत असलेला स्पष्ट दिसतो. तो पूर्वी आदिलशाहींत मनसबदार असून पुढें तंजावरास राहत असे. संभाजी राजाराम वगैरे त्यास काका म्हणत तेंच रायभानजी काका हें त्याचें नांव पुढें प्रचलित झालें. चरितार्थासाठीं तो हिंडत बाहेर पडला आणि ठिकठिकाणचें निरीक्षण करीत वादशहाचे भेटीस पुण्यास आला. ता. १०-७-१७०३ रोजीं त्यास वादशहानें सहा हजारी मनसब देऊन आपल्या नोकरींत घेतलें. तेव्हांपासून शाहूच्या व्यवस्थेसंबंधानें वादशहा या रायभानजीची सल्ला वारंवार घेऊं लागला. विशेषतः किल्ले काबीज करण्यांत वादशहाची दुर्दशा होऊं लागली, तेव्हां शाहूच्या मार्फत मराठमंडळाशीं तडजोड करून आपण परत जावें असे विचार वादशहाचे मनांत घोळूं लागले, त्यांची तड पोचविण्यासाठीं रायभानजीस वादशहानें मुद्दाम आपल्या नोकरींत घेतलें आणि त्याजवर आपला शह रहावा म्हणून त्यास मनसबीनें बांधून ताबेदार बनविलें. इतउत्तर मराठ्यांच्या बाजूनें वादशहाकडे बोलाचालां व वाटाघाटी करण्यांत रायभानजी प्रमुख होता.*

पुणे प्रांताच्या सर सुभेगिरीवर असतां तत्प्रांतीय प्रमुख घराण्यांशीं बाळाजीचा परिचय व ऋणानुबंध जडत गेला. वादशहानें हा प्रांत जिंकिला, तेव्हां वसुलाच्या वगैरे कारभारांतही अनेक ब्राह्मण घराणीं व लष्करांत मराठे घराणीं मोगलांच्या नोकरींत निर्वाह करूं लागलीं. पुरंदरे, वोकील, अत्रे इत्यादि किती तरी घराण्यांचा उल्लेख

§ तृ. सं. वृ. पृ. ८५-९०.

* औरंगजेबाचे मृत्यूनंतरही तो बहादूरशहाकडे मध्यस्थी करीत असून येसबाई-बरोबर दिखीस गेला असावा. रायभानजी काका, संभाजीचा दासीपुत्र मदनसिंग इत्यादि मंडळी स. १७२९ पावेतो सातान्यास शाहूचे पदरीं विद्यमान असल्याचे उल्लेख आहेत. पहा पे. द. ३१. १२९

त्या वेळच्या कागदांत येतो. अर्थात् वारंवार काम पडत गेल्यानें वाळाजीच्या ओळखी या गृहस्थांकडे होऊन प्रसंगवशात् त्यानें मराठ्यांच्या राजकारणांत त्यांचा उपयोग करून घेतला. या दृष्टीनें पुरंदर्याचे कैफीयतींतील खालील मजकूर मननीय आहे. 'राजाराम छत्रपति कारभार करीत असतां जैसिंग जाधवराव सेनापति यांजवळ तुको त्रिवक व अंवाजी त्रिवक कुळकर्णी पुरंदरे, कसवे सासवड हे चाकरीस राहिले. ते समयीं वाळाजी विश्वनाथ कोंकणांतून येऊन सासवडीं राहत होते, त्याजमुळे वाळाजी विश्वनाथाशीं घरोवा बहुत पडला. त्यांस खर्चासही चार रुपये पुरंदरे यांनीं देविले. पुढें त्या दोघांसही जाधवराव यांणीं चाकरीस ठेविलें. वाळाजी विश्वनाथ पुणें देशीं सरसुभा व पुढें सभासद नामजाद हीं कामें करूं लागले. नंतर राजाराम छत्रपति समाप्त जाले. पुढें शाहू छत्रपति दक्षिणेंत आले त्यांचा व तारावाईचे फौजांचा युद्ध-प्रसंग खेडावर झाला, त्या समयीं पुरंदरे व वाळाजी विश्वनाथ यांनीं सेनापति जाधवराव यांस शाहूराजांस अनुकूल करून दिले' अशी ही वाळाजीची पूर्वपीठिका ध्यानांत घेतली असतां शाहू सुट्टन आज्यावर मराठी राज्यांत समेट आणि सहकार यांचें सामर्थ्य त्यानें प्रभावी करून दाखविलें, आणि त्याच सामर्थ्यावर राज्याचा विस्तार थाटून दिला हें पुढील इतिहास स्पष्ट सांगतो.

संभाजीच्या वधापासून महाराष्ट्रांत कसकशा घडामोडी झाल्या, स्वपरवलावल काय आहे, मराठ्यांनीं बादशहाची त्रेधा उडवून दिली या गोष्टीचा राष्ट्रोपयोग कसा करून घेतां येईल, इत्यादि विचार वाळाजीच्या मनांत घोळत होते. सिंहगड लढाविण्यांत त्यानें शिकस्त केली यावरून त्याला मराठी राष्ट्राचा मोठा अभिमान वाटत होता आणि म्हणूनच अष्टप्रधानांचा वगैरे त्याजवर विश्वास बसला, हे प्रकार स्पष्ट आहेत. धूर्तता व दूरदृष्टि मनांत बाळगून त्यानें एक एक पाऊल मोठ्या सावधगिरीनें पुढें टाकिलें. बादशहाच्या बहुतेक सरदारांकडे त्याची इश्रत मोठी होती. पुणें प्रांतांत बादशहाचा आठ वर्षे मुकाम आणि वाळाजीचा त्याच प्रदेशांत सरसुमेगिरीचा कारभार हे दोन प्रकार स्पष्ट असल्यामुळे, वाळाजीच्या अंतःकरणांत पुण्यावर विशेष भक्ति जडली तीच पुढें त्याचे घराण्यास उत्कर्षक झाली. वाळाजीचें वास्तव्य पुणें सासवडचे दरम्यान होऊन तेथेंच कायम ठाणें बसविण्याची स्फूर्ति त्यास झाली. त्याचा वडील पुत्र बाजीराव याचा जन्म ता. १८-८-१७०० रोजी याच प्रदेशांत होऊन ज्योमानानें तों पुढें बापाचे उद्योगांत सामील झाला. रावरेभा निंबाळकर, बाजी कदम,

जुन्नरचे वेग, मुहकमसिंग वगैरे बादशाही सरदार पुणें प्रांतात वावरत होते, त्यांस बाळाजीचा डाव अर्थात्च पसंत पडला नाही म्हणून त्यांमध्ये पुढें वारंवार झगडे झालेले दिसून येतात.

औरंगजेबाचे हयातीतच पुणे प्रांताच्या संरक्षणासाठीं खुद्द बाळाजीनें सैन्य घेऊन स्वाऱ्या केल्याचेही दाखले आहेत. ह्या स्वाऱ्या अर्थात् बादशहाचे विरुद्ध होत्या. ता. ८-४-१७०६ च्या एका कागदांत बाळाजीच्या स्वारीचा उल्लेख आहे तो असा.* 'सालगुदस्तां वणी पेठ्यांत रयतेस गांवावरी आणून छावणी करविली असतां दरम्यान बाळाजी विश्वनाथ दहावारा हजार स्वारांच्या जमेतीनशीं येऊन दिंडोरी नजीक मुकाम केला. लष्करांनं वाजरी वागाईत लुटून तीन रोज पायमली केली. कही येऊन घराचीं लांकडेही लुटलीं. ऐसी रयतेची दुर्दशा जाली. तेथून स्वारी उठली. दुसरे गांव तमाम लुटले. चार मुकाम करून घरांतील विसाद, गुरें, बैल, लांकडे सर्व नेलें. गांव ताराज केले. तमाम रयत फरारी फकीर नामुराद होऊन मोल मजुरी करावयास गेली. गनीमाचे कमावीसदार जमियत स्वार प्यादे बहुत होते. जागीरदारांचे गुमास्ते धरून नेले. खंडणीचे पैक्याचा तगादा केला. या धामधुमेकरितां या गांवांचा हाल राहिला नाही. मुलूख बेचिराख वैरान आहे.' ही स. १७०५ ची बाळाजीची स्वारी इतिहासांत अद्यापि दाखल नाही. मात्र शाहूला तिची खबर असलीच पाहिजे.

७ शाहूवरील दुर्धर प्रसंग व लग्न (स. १७०३).—स. १७०३ च्या पावसाळ्यांत बादशहाचा मुकाम पुण्यास झाला तो शाहूच्या संबंधानें विशेष स्मरणीय आहे. शाहूचें वय वीस वर्षांचें झालें. याचें आतां पुढें करायचें काय ही विवंचना बादशहाचे मनास सारखी खात होती. अलीकडे शाहूची पुष्कळच आवाळ होऊं लागली होती. बादशहा किंळे जिंकण्यास निघाल्यापासून मराठे सरदार छाप वगैरे घालून शाहूस केव्हांच पळवून नेतील अशी धास्ती बादशहास वाटल्यामुळें तो सर्वदा त्यास आपल्या बरोबरच स्वारींत हिंडवूं लागला. त्यामुळें इतर लष्कराबरोबर शाहूचेही हाल होऊं लागले. त्यांतून त्याचें जिणें सर्वथा परावलंबी असल्यामुळें त्यास पराक्राष्टाचीं संकटें सहन करावीं लागत. पावसांत पोटास मिळेना म्हणून जोत्याजी

शाहूस बाटविण्याचा हुकूम

१३३

केसरकरानें तेलान्त कांकडे भिजवून शाहूस भात शिजवून घातला ते प्रकार या वेळेचे आहेत. 'हा आतां मोठा झाला, याचें लग्न करून कायमची व्यवस्था काय ती ठरवून द्यावी, आपल्या शरीराचा भरवसा नाही,' अशी टोंचणी झीनतुन्निसा बेगमेनें वादशहास लाविली.

रायगड किल्ला झुल्फिकारखानानें काबीज केला, तेव्हां प्रतापराव गुजराचे दोन मुलगे खंडेराव व जगज्जीवन, राजारामाचे मेहुणे व त्यांची आई अशी मंडळी वर होती. तेही पकडले जाऊन येसूवाई बरोबरच वादशहाचे छावणीत राहत होते. बरोबर गुजरांचा इतर परिवारही मोठा होता. कैक वर्षे सर्व मंडळींस पोसण्याचा व बंदोबस्तांत ठेवण्याचा पुष्कळ खर्च वादशहास करावा लागत होता. त्यांस सोडून द्यावें तर ते आयते राजारामास मिळतील, या भीतीस्तव त्यांना वाटवून मुसलमान करावें आणि पुरुषांस आपल्या लष्करांत दाखल करून बायकांचा निका लावून द्यावा असा विचार कैक वार वादशहाचे मनांत आला. आरंभी शाहू वगैरे लहान होते, तेव्हां ही विवंचना त्यास मोठीशी भासली नाहीं. पुढे ते मोठे झाल्यावर त्यांजवर रखवाली करणें कठिण होऊं लागलें, तेव्हां शाहूसच मुसलमान केलें कीं आपला त्रास कमी होईल असें योजून स. १७०३ च्या उन्हाळ्यांत पुणें येथें मोहरमचे उत्सवांत शाहूस दीक्षा द्यावयाची असा हुकूम वादशहानें जाहीर केला.

याप्रमाणें वादशहानें शाहूस मुसलमानी दीक्षा देण्याचे ठरविल्यावर त्यासाठीं त्याचें मन चळविण्यासाठीं हमीदुद्दीनखानास शाहूकडे पाठविलें. धर्मांतराची ही आकाशांतली कुन्हाड अंगावर कोसळल्याचें ऐकून शाहू व त्याची आई यांनीं रडून आकांत चालविला. ज्या शिवाजीनें स्वधर्मरक्षणासाठीं एवढा खटाटोप केला त्याच्या प्रत्यक्ष नातवावर हा दुर्धर प्रसंग ओढवलेला पाहून मराठे लोकांस अत्यंत दुःख झालें. शाहू व येसूवाई यांनीं बेगमेची कृपा भाकून तीस विनविलें, 'बापास चार गोष्टी सांगून हा निश्चय सोडून देण्याचें करा.' बेगमेलाही त्यांची कीव आली. तिनें सर्व मजकूर बापास कळवून त्यास त्या कृत्यापासून परावृत्त केलें. वादशहानें विचार करून जबाब दिला, कीं 'मीं निश्चय केला तो मोडल्यास माझ्या शब्दाची किंमत जाते. वादशहाचा उच्चार लटका पडतां नये. तर एका शाहूच्या ऐवजीं दुसरे दोन प्रसिद्ध पुरुष मुसलमान होत असतील तर मी शाहूपुरता आपला हुकूम मागें घेतों.' जिवावरचें शेंपटीवर गेलें

५९५

असें समजून आपल्या बदली दुसरे दोन इसम कोण आणावे याची विवंचना येसू-
बाईनें चालविली.

धन्याच्या धावासाठीं खंडेराव व जगज्जिविन हे दोघे गुजरवंधू मुसलमान
होण्यास कवूल झाले. ता. १६ मे रोजी मोहरमच्या मुहूर्तावर त्यांस मुसलमान करून
बादशहानें त्यांचीं नांवें अन्दुरहीम व अन्दुरहमान अशीं ठेविलीं. खंडोजीचा हा उपकार
शाहू कधीं विसरला नाहीं.*

याच सालीं बादशहानें शाहूचीं दोन लग्नें केलीं. जेत्याजी केसरकर व मोरोपंत
सवनीस यांनां बादशहाचे पदरीं नोकरी करीत असलेल्या सरदारांच्या दोन मुली
पसंत केल्या. रस्तुमराव जाधवाचा नातू मानसिंग याची कन्या राजसबाई एक व दुसरी
कण्हेरखेड सिंधाकडील अंबिकाबाई. मार्गशीर्ष शु० २ शके १६२५ ता. २९ नोव्हेंबर
स. १७०३ रोजी मानसिंग § जाधवास आपली मुलगी आणण्याचा बादशहाचा
हुकूम गेला तो विद्यमान आहे. त्यावरून या वेळीं लग्नें झाल्याचें निश्चित होतें.

शाहूचीं लग्नें करून त्यास आपला अंकित करणें हा बादशहाचा मनांतील मोठा
डाव असून वेगमेच्या आग्रहास्तव व मराठमंडळास विश्वास येण्यासाठीं बादशहानें
शाहूचा लग्नसमारंभ टोलेजंग केला. पुण्यांत त्याची जाहीरात झाली. बादशहानें
मोठा खर्च केला. त्यानें वधूस पाहण्याची इच्छा दर्शविली असतां, विरूबाई
म्हणून एक सुरेखशी दासी त्याजकडे पाठवून हीच शाहूची बायको, असें त्यास

* गादीवर वसतांच शाहूनें खंडोजीच्या वंशास परळी नजीक सालगांवच्या
देशमुखीचें वतन करून दिलें तें अद्यापि त्याजकडे चालत आहे. ते आपलीं नांवें
हिंदूपमाणें ठेवून हिंदूंचे सण पाळितात. प्रतापरावाच्या दुसऱ्या बायकोचा वंश
हिंदु असून तो सातारा जिल्ह्यांत भोसरे येथें नांदतो. या वराण्यांतील रघुनाथराव
गुजर हा प्रतापसिंह छत्रपतीचा जांवई झाला. इ. सं. ऐ. जु. गो. भा. १ ले. ३
व ५; सरकारकृत औरंगजेव भा. ५ पृ. २०४.

§ लखूजीचा भाऊ जगदेव शहाजहानचे नोकरीत दिल्ली गेला तेव्हां त्यास
बादशहाकडून रस्तुमराव किताब मिळाला, तो पुढें त्या वंशाकडे चालला. जगदेवाचा
मुलगा वहादूरजी व वहादूरजीचा मानसिंग. हा औरंगजेबाबरोबर असून त्यास रस्तुम-
राव म्हणत. शाहू कैदेत असतांनाच वरील दोन बायकांपैकीं अंबिकाबाई मरण पावली.

समजाविलें, आणि आपल्या पडदपोशीचा मान येसूवाईनें राखिला, अशी गोष्ट प्रचलित आहे. बादशहानें शाहूस ममतेनें वागविलें होतें, आणि शाहूही घरच्या माणसांपैकींच गणला जात होता. लमप्रसंगी बादशहानें शाहूस अकलकोट, इंदापूर, सुपे, वारामती व नेवासें ह्या पांच परगण्यांची जागीर करून दिली, आणि एक सोन्याची तलवार, रायगडचा पाडाव करून आणिलेली शिवाजीची भवानी तलवार, आणि अफझल-खानाची तलवार अशा तीन तलवारी वक्षीस दिल्या. येणेंप्रमाणें शाहू व येसूवाई खूप झाल्यानें पुढें मार्गे त्यांनीं आपणांस दगा देऊं नये, असा बादशहाचा मनोदय होता. बादशहानें विरूवाईसहवर्तमान शाहूस आशीर्वाद दिल्यावरून, तिलाही शाहूनें विशेष कृपा दाखवून खासगीत निकट ठेविलें. मरेपर्यंत शाहूचा तिजवर लोभ होता.

लम वगैरे हे प्रकार बादशहा केवळ शाहूला आपल्या कवजांत आणण्यासाठींच करीत होता हें उघड आहे. कारण शाहू व त्याची मातुःश्री यांची बादशहाच्या कैदेत उत्तरोत्तर कशी आवाळ होत गेली त्याचें उत्कृष्ट वर्णन खुद्द येसूवाईच्या लेखांतच पाहण्यास मिळतें. तिनें चिंचवडच्या देवांस दीनवाणीनें लिहिलेले पत्र आहे § तें असें—

राजश्री श्रीदेव स्वामींचे सेवेसी. आज्ञाधारक मातुश्री येसूवाईसाहेब दोनी करकमल जोडून वैशाख शु० सप्तमी मुकाम अमदानगरीं दुर्गात यथास्थित असे. विशेष. आमचें वर्तमान तरी स्वामीपार्शी सत्यच लेखन केलें पाहिजे. चिरंजीव दाजी तों पृथ्वीपतिसमागमें गेले. आम्हांस सार्वभौमाची आज्ञा जाली कीं अहंमदनगरास जावें. आज्ञेप्रमाणें आम्हांस येथें घेऊन आले. येथें आलीयावरी आजी पांच मास जाले. परंतु खर्चाची बहुत तंगचाई जाली. काय निमित्त तरी सार्वभौम दूर गेले. आमचा तनखा जो दिल्या तेथें तान्त्रांनीं व हरिभक्तांनीं व कांहीं काळानें करून प्रतिकूलता जाली त्यामुळें द्रव्य येणें राहिलें. येथें अंमदानगरीं साहुकाराचें पांच सात सहस्र ब्रह्मस्व जालें. आतां कोणी देत नाही. मागल्याच पैक्यास तगादे लाविले आहेत. त्याच्यामुळें बहुत कष्टी होतो. तो दुःखसागर स्वामींस काय म्हणून ल्याहावा ! मग जरूर जाणोन स्वामींच्या सेवेसी रायाजी जाधव पाठविला असे. तरी महाराज कै० स्वामी गेल्या तागाईत आपणावरी हा कसाला प्राप्त जाला, इंगळास वोळवे लागले. बरे होणार भाविष्य त्यास यत्न काय आहे ? आतां एक स्वामी व्यतिरिक्त आणीक कोणाचा

भरंवसा या समयांत नाही. एक स्वामीच क्लेश परिहार करितील, इतरांच्यानें कांहीं होणें नाही. तरी सारांश गोष्टी कीं ब्रह्मस्वापासून मुक्त केलीयांनें बहुत कीर्ति स्वामींची आहे; आणि पाऊस पाणी जालीयावरी स्वामी ज्यापासून देवितील त्यास प्रविष्ट करूं. परंतु हा समय आम्हांवरी कठिण पडला आहे. आपलें कोणी येथें प्रतिपालक नाही. ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला आहे. याचें निवारण करणार स्वामी आहेत. माझी उपेक्षा केली न पाहिजे. वरकड चिरंजीवांकडील समाचार व आमचें वर्तमान रायाजी मुखांतरीं चरणापाशीं विनंति करितां श्रुत होईल तें सत्यच मानणें. विशेष त्याहोवें तरी आपण अज्ञान मूढ असें. लिहितां येत नाही. त्याहीवरी आपणाजवळी कोणी शहाणा कारकून नाही. अवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे. कृपा आशीर्वाद निरंतर करीत गेलें पाहिजे. जाणीजे. मोर्तबसुद. सेवेसीं मातुःश्री सकवार आळसाहेवीं साष्टांग दंडवत. लिहिला अर्थ परिसीजे हे विज्ञापना. सेवेसीं सेवक बसवंतानें चरणावरी मस्तक ठेवून सा।। दंडवत विनंति मी सेवक असें. आशीर्वाद पत्र पाठवीत जाणें. हे विनंति.

हें पत्र वैशाख शुद्ध सप्तमी शके १६२७ पार्थिव संवत्सर ता. १९ एप्रिल स. १७०५ चें आहे. यावरून मृत्युपूर्वी दोन वर्षे बादशहाची केवढी हैराणगत झाली होती हें निदर्शनास येतें. तसेंच शाहू व येसूबाई यांची व्यवस्था कशी होती त्याचाही अंदाज बांधतां येतो.

— ८ —

अ स्तो द य

स. १७०५-१७०७

- १ वादशहाची भयंकर दुर्दशा (स. १७०६)
- २ शाहूशीं वादशहाची तडजोड (स. १७०६)
- ३ वादशहाचा कष्टमय मृत्यु (ता. २०-२-१७०७)
- ४ रामचंद्रपंत अमात्याचा शेवट (स. १७३३)
- ५ युद्धाचे परिणाम, शाहूची सुटका (एप्रिल १७०७)
- ६ शाहूला कालीदेवीचा वर.

१ वादशहाची भयंकर दुर्दशा (स. १७०५-०६).—कांहीं किल्ले काबीज झाले म्हणून वादशहाचा अंमल महाराष्ट्रावर चांगला बसत चालला असें मुळीच नाही. त्याचा फार दिवसांचा उद्देश सिद्धीस जाण्याची आशा राहिली नव्हती. उलट पक्षां खरी स्थिति पाहिली तर मराठ्यांचीच सत्ता दिवसेंदिवस वाढत होती. मराठ्यांचे हे डोंगरी किल्ले काबीज करण्यांत मराठ्यांपेक्षां वादशहाचेंच नुकसान ज्यास्त होत चाललें होतें. मराठ्यांनीं एकामागून एक आपले किल्ले वादशहाचे स्वाधीन केले, यांत त्यांनीं स्वतःचा फायदाच पाहिला. विशेष त्रास पडल्याशिवाय जितका वेळ किल्ला लढवेल तितका लढवावयाचा, तेवढ्या वेळांत होईल तितका शत्रूचा नाश करावयाचा, स्वतःचे लोकांची हानि फारशी होऊं द्यावयाची नाही, व अगदीं हातघाईवर काम आल्यास, आपण होऊन किल्ला खालीं करून देऊन निघून जावयाचें, अशी युक्ति मुद्दाम योजण्यांत आली. इकडे किल्ल्याबाहेरच्या मराठी फौजेनें वादशहाचे छावणीसभोंवार घिरव्या घालून, त्याचें सामानसुमान लुटावें, बाहेरून येणारी रसद व खजिना मारून न्यावा; त्यांतूनही पावसाची वेळ व किल्ला खालीं

करून देण्याची वेळ एक आणावी, असाच प्रकार मराठ्यांनीं मुद्दाम घडवून आणिला. अशा अनेक युक्त्या त्यांनीं केल्या. जो किल्ला ताब्यांत येई, त्यांत अगर त्याचे आजू-बाजूस मोगल फौजेस अन्न सुद्धा मिळावयाचें नाहीं. डोकीवर एकसारखा पाऊस; नदीनाले असे तुडुंब भरून गेलेले, कीं वादशहाच्या मिजासी फौजेचें त्यांजपुढें कांहीं चालूं नये. येणें करून किल्ले घेण्याच्या कामीं वादशहास कांहींच लाभ न होतां, उलट नुकसान मात्र होत होतें. आपण आहां कोठें व करतो काय, हें समजण्याइतकी सुद्धा त्याची बुद्धि आतां तीव्र नव्हती. मराठ्यांनीं मात्र धूर्तपणा केला. किल्ले कांहीं दिवस शत्रूच्या हातीं गेले तर जाळूं देत, थोडी बेअब्रू झाली तरी पत्करलें, पण त्यापार्शीं विनाकारण नुकसान व्हावयाला नको. वस्तुतः या पद्धतीनें त्यांचें म्हणण्यासारखें नुकसान कांहीं झालें नाहीं. किल्ले कायमचे ताब्यांत ठेवण्यास ज्या तजविजी कराव्या लागतात, त्या वादशहाकडून कधीं झाल्या नाहींत, व होण्याजोग्याही नव्हत्या. त्यामुळें इकडून किल्ले काबीज करीत जसजसा वादशहा पुढें जाई, तसतसे मराठे मागून येऊन तेच किल्ले अल्पायासानें पुनः परत घेत. यामुळें मराठ्यांचें नुकसान न होतां वादशहाची खराबी झाली.

मनूचीनें या वेळच्या स्थितीचें वर्णन चांगलें दिलें आहे. 'स. १७०४ त दाऊद-खान पन्नी अडोनीच्या सुभ्यावर जात असतां, मराठ्यांनीं त्याच्यावर छापा घातला. तेव्हां त्यानें मराठ्यांस सात लक्ष रुपये भरून आपला वचाव केला. वादशहाच्या फौजेत इतकी अव्यवस्था होती कीं, बंडखोर पठाण समशेरखान यास पकडण्यासाठीं वारा हजारांचा रिसाला त्यानें रवाना केला, त्यापैकीं सातशें वावन पडले, तेव्हां समशेरखानाचें डोकें हातीं आलें. इतके वर्षे औरंगजेब मराठ्यांना जिंकण्याचा उद्योग करीत आहे, त्याच्या बाजूस दरसाल एक लाख माणसें, आणि हत्ती, घोडे, बैल, उंट वगैरे जनावरें दरसाल तीन लाख मरण पावलीं. एवढ्या अफाट राज्यांत आज स्थिति अशी आहे कीं, मोठमोठ्या सरदारांस सुद्धा उपास काढण्याची पाळी येते. त्यांचीं बायकामुलें पुष्कळदां रस्त्यांतून पोटासाठीं भिक्षा मागतात. मोठमोठ्या सरदारांच्या बायकांच्या अंगावर एक लांब चादरीपेक्षां दुसरें कांहीं एक नसतें.

'दक्षिणेंत स. १७०२ पासून १७०४ पर्यंत पाऊस पडला नाहीं; आणि प्लेग सुरू होता. ह्या कारणांनीं या दोन वर्षांत बीस लाखांवर लोक मेले. आईबापांना पोटासाठीं मुलें विकण्याची पाळी आली. दरमुलांस आठ किंवा चार आणे देऊन सुद्धा त्यांस

विकत घेण्यास कोणी मिळत नसे. कोंकणासारख्या अवघड ठिकाणीं वादशहाच्या फौजा जाऊं लागल्या, म्हणजे केव्हां केव्हां लष्करी अधिकाऱ्यांवर असा प्रसंग येई, कीं स्वतः पीठ घेऊन कोणाच्या तरी घरीं जावे, आणि दोन रुपये मजुरी देऊन तेवढ्याची भाकरी भाजून घ्यावी. नोकरचाकरांना तर झाडाचा पाला मिळाला म्हणजे भाग्य. गेल्या पंचवीस वर्षांत वादशहाला किती खर्च लागला, आणि त्याचीं किती माणसें मेलीं, याची गणतीच नाही. पण यामुळे वादशहाच्या अंतःकरणास यकचित् द्वय आला नाही. एखादे वेळीं पुष्कळ माणसें मरून नुकसान झाल्याची बातमी आली, म्हणजे तो जवळच्या मंडळीस म्हणे, “असा संहार होतो तेव्हांच तयमूरलंगासारखी कीर्ति मिळते.

‘खेळण्याचा वेडा चालू असतां मराठ्यांनीं बऱ्हाणपुरावर हल्ला करून तेथील मोगल अधिकाऱ्यास पकडिलें आणि शहर सर्व लुटलें. त्या अधिकाऱ्यानें दंड भरून आपली सुटका केली. त्याचप्रमाणें लगेच गोवळकोंड्यावर स्वारी करून तेथूनही पुष्कळ लूट त्यांनीं आणिली. मराठ्यांचे किल्ले काबीज केल्याची फुशारकी व बक्षिसें वादशहाकडून मिळवावीं, म्हणून कित्येक मोगल अधिकाऱ्यांनीं मराठ्यांस पैसे भरून थोडा वेळ पावेतो काहीं किल्ले काबीज केले. स. १७०४ च्या जानेवारींत मराठे सरदारांनीं विजापुरच्या हद्दींत शिरून यथेच्छ लूट केली; आणि सर्व भागांतून चौथार्डचा वसूल चोपून घेतला. लगेच त्यांनीं त्या स्वारींत पूर्व किनाऱ्यापावेतोंच्या प्रदेशांत शिरून चौथार्ड वसूल केली.

‘मराठ्यांच्या स्वाऱ्या त्यांजला अतिशयच फायदेशीर होऊं लागल्या. मोगलांच्या हद्दींत त्यांनीं पाय ठेविल्याबरोबर वादशहाचे अधिकारी त्यांजकडे माणसें पाठवून काय रक्कम पाहिजे ती ठरवितात. मागितल्याप्रमाणें रक्कम मिळाली तर वरें, नाही तर लगेच सर्वत्र जाळपोळ सुरू होते. हल्लीं मराठ्यांचा राजा सर्वशक्तिमान् आहे. त्याजवळ एक लाख स्वार जय्यत तयार आहेत. अशा फौजेनिशीं तो मोगल वादशहाशीं झगडण्यास मुळींच कचरत नाही. पूर्वीं जसा औरंगजेब इतर राजांस धाक दाखवी, तसा धाक हल्लीं मराठ्यांचा राजा सर्वास दाखवीत आहे.

‘दहावीस वर्षांत सर्व हिंदुस्थानचें राज्य काबीज करण्याची ताकद इतक्या वर्षांच्या मेहनतीने व अनुभवानें मराठ्यांच्या अंगीं आली होती. शौर्य व पराक्रमी माणसें

व साहित्य सर्व भरपूर होतें; पण कायदा व शिस्त लावणारा नेता त्यांस नव्हता. अव्यवस्थितपणा हा मराठ्यांचा स्वभाव बनला. चालुक्यांचे वेळेपासून अद्याप पावेतों त्यांच्या ह्या स्वभावाचें प्रदर्शन इतिहासांत पदोपदीं आढळतें.*

औरंगजेब किल्ल्यांवर चालून जात असतां ताराबाईनें आपल्या लोकांस कसें प्रोत्साहन दिलें त्याचे कागद मुबलक आहेत. प्रतापराव मोरे यास ती लिहिते, 'तुम्ही व संताजी पांढरे मलकापुरानजीक औरंगजेबाची चौकी होती ते मारिली हें वर्तमान कळल्यावरी स्वामींनीं तुम्हांस आज्ञापत्रें पाठविली आहेत, तीं पावून वर्तमान कळलेंच असेल. औरंगजेब विशाळगडास बिलगला, याजकरितां त्याचे कविलाबाड मारून हमेशां गोटावर हल्ले करावे, तरीच तो बलकुबल राहतो. याजकरितां तुम्ही वाजे सरदार फौज घेऊन मुकाबला करून आपले अवघे एकदील होऊन औरंगजेबास जडून राहणें. तुम्ही स्वामींचे एकनिष्ठ सेवक मायेचे, विश्वासू आहां, तरी या प्रसंगीं साहस करून मुख्य शत्रूच्या मुकाबल्यास आलेत, ये गोष्टीनें औरंगजेब दिक होऊन थोरच कार्य होऊं आलें. प्रस्तुत स्वामींचा मुक्काम किल्ले प्रतापगडीं झाला आहे. बलकुबलीच्या प्रसंगास स्वामीची तोलदार फौज असली पाहिजे. औरंगजेब गनीम दगेबोर आहे. कोणे समर्थी काय विचार करील, तो काहीं कळत नाही. त्यास तुम्ही बळकट फौजेनिशीं या तोंडें राहिलेत, तरी त्याचे वस्तु चळवळ करवत नाही. आजचे प्रसंगीं भरवंसा तुम्हा लोकांचा आहे, व स्वामीचे मायेचे आहां, याकरितां ये गोष्टीचें अगत्य धरून फौजेनिशीं या तोंडें राहून औरंगजेबाचे कविलाबाड मारून हैराण करणें. तो विशाळगडाचा ख्याल सोडी, तुम्हा लोकांच्या कीर्ति होऊन स्वामी समाधान पावत, ऐसी गोष्टी करणें. दूर प्रांते स्वारीस जाल तर हें तोंड सहजच मोकळें होईल, म्हणजे औरंगजेब एखादी फौज त्या तोंडें पाठवावयास उशीर लावणार नाही. समर्थी स्वामीसमीप तुम्हास यावया गांठ पडणार नाही. याकरितां औरंगजेबास सोडून दुसरे [कडे] सर्वथा न जाणें; समीपच राहोन स्वामी खुशाल या जागीं राहत, अशी गोष्टी करणें, राज्य रक्षणें."*

किल्ले घेण्याच्या नादीं बादशहा लागला, यांत त्याचा तरी सर्वथा दोष होता असें म्हणतां येत नाही. मराठी राज्याचा सारा प्राण काय तो त्यांचे किल्ले. जोपर्यंत

प्राणावर आघात झाला नाही, तोंपर्यंत नुसते हातपाय तोडल्याने फार तर तें राज्य लंगडें होईल, इतकेंच; पण त्याचा जीव जावयाचा नाही. शिवाजीची सारी भिस्त किल्ल्यांवर. मराठी फौजेस किल्ल्यांचा आश्रय असल्यामुळेच, इतके दिवस बादशहाचे हातून त्यांचा पाडाव होईना. ह्या गोष्टी बादशहास ठाऊक असल्यामुळे, व इतक्या दिवसांचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाल्यामुळे, केवळ शेवटचा उपाय म्हणून तो किल्ले घेण्याचे नादास लागला. पण ते किल्ले आपणाला घेतां येतील कीं नाहीत, व घेतां आले तरी ते सांभाळतां येतील कीं नाहीत, याचा त्यानें विचार केला नाही. किल्ले घेण्यास व सांभाळण्यास काय काय तजवीजी पाहिजेत, आपली शक्ति पुष्कळ असली तरी ती कोणत्या प्रकारची आहे, विजेप्रमाणें नाचणाऱ्या मराठी भूतांपुढे आपले बलवान् पण मिजासी राक्षस कितीसा टिकाव धरितील, याचा त्यास अंदाज झाला नाही. औरंगजेब स्वभावतःच दुराग्रही होता. हातीं धरलेल्या कामीं प्राण गेला तरी वेदत्तर, पण माघार म्हणून ध्यावयाची नाही, अशा दुराग्रहानें त्याची दृष्टि अंध झाली होती. या बाबतींत औरंगजेब व त्याचे पूर्वज यांच्या पद्धतींतील विरोध स्पष्ट मनांत भरतो. अकबरानें पुष्कळ देश जिंकिले, पण त्यास दक्षिणेंत यावें तसें यश आलें नाही, तेव्हां कसाबसा तंटा मिटवून तो परत दिल्लीस गेला. शहाजहाननें थोडें बहुत तेंच धोरण ठेविलें. औरंगजेबासही तसें करितां आलें असतें. संभाजीस पकडल्यावर बादशहा त्यास भिरवीत दिल्लीस घेऊन जाता, तरी भागलें असतें; कदाचित् त्या योगानें दिल्लीकडील कारभारास मजबुती येऊन मोगल बादशाहीचें आयुष्य वाढलें असतें; आणि मोगल बादशहांस मराठ्यांचा समाचार मागें पुढें घेतां आला असता. परंतु बादशहाचा आपल्या सरदारांवरील वेभरंवसा, हिंदु धर्म बुडविण्याचें त्याचें वेड, विजापुर व गोवळकोंडा यांच्या फौजेतील रिकाम्या लोकांचा सुळसुळाट, दक्षिणच्या मोगली अंमलांतील अव्यवस्था, वसूल गोळा होण्याची मारामार, लोकांच्या मनाची एकंदर अस्वस्थता, बादशहाबद्दल त्यांच्या मनांत अपूज्यबुद्धि, व मुख्यत्वेकरून महाराष्ट्रासारख्या पहाडी प्रदेशांत काम करण्याची मोगल फौजेची असमर्थता, इत्यादि अनेक कारणांनीं बादशहाचे हेतु विफल झाले.

बादशहाची शेवटची मोहीम वाकिनखेड्याचा पिऱ्या नाईक बेरड याजवर झाली. या बेरडांचा प्रदेश विजापुरच्या पूर्वेस कृष्णा व भीमा यांच्या दुआबांत आहे. § या

§ पहा उग्रप्रकृति संभाजी पृष्ठ ८४.

स्वारीचें वृत्त मराठ्यांच्या इतिहासापुरतेंच आपणास पाहवयाचें आहे. स. १७०४ चे अखेरीस वादशहा खेडाहून निघाला तो ता. ८-२-१७०५ रोजी वाकिनखेड्यास येऊन त्याने त्या गढीस वेढा घातला. तोफखानेवाला तर्बियतखान, शहाजादा कामवक्ष, हमीदुद्दीनखान, चीन किलीजखान वगैरे सरदार या संग्रामांत प्रमुख होते.

पिऱ्या नाइकां आपला बंदोबस्त चांगलाच केला होता. तारावाईकडून त्यास मदत आली होती. धनाजी जाधवाचें व त्याचें चांगलें सव्य असून जाधवाचीं मुलें-माणसें वाकिनखेड्यासच होती. ह्या प्रसंगां पिऱ्या नाइकां वादशहाशीं मोठ्या जोराचा झगडा केला. किल्ल्यांतून वादशहाचे फौजेवर त्यानें असा कांहीं मारा चालविला, कीं वादशहाचे असंख्य लोक प्राणास मुकले. पुढें किल्ला काबीज होण्याची वेळ आली. इतक्यांत धनाजी जाधव, हिंदुराव घोरपडे व दुसरे सरदार पिऱ्या नाइकाचे मदतीस येत आहेत, अशी बातमी आली. तेव्हां वादशहाचे फौजेत गोंधळ उडून गेला. मराठ्यांनीं येऊन मोगलांस गांठिलें आणि पुष्कळ लोक ठार मारिले. तेव्हां वादशहानें झुल्फिकारखान व दाऊदखान पत्नी यांस निकडीनें आपले जवळ बोलाविले. पुढें पिऱ्या नाइकाचा भाऊ सोमशंकर यानें वादशहास शरण जाऊन आपल्या भावाबद्दल माफी मागून, किल्ला स्वाधीन करण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें वादशहाचे सरदार किल्ल्यावर गेले. त्यांजबरोबर पिऱ्या नाइकां वादशहाकडे यावें असें ठरलें होतें. परंतु आजाराचें ढोंग करून दोन दिवस पिऱ्या नाईक कोणास भेटलाच नाहीं. तिसरे दिवशीं असें समजलें, कीं पिऱ्या नाईक किल्ल्यांत नाहीं. तेव्हां वादशहा अति संतापून गेला. पुढें किल्ला ताब्यांत देण्याच्या निमित्तानें सोमशंकर वर आला व त्यानें किल्ल्यांत आलेल्या मुसलमान सरदारांस अटकेंत ठेवून, पुनरपि युद्धाची तयारी केली. शेवटीं झुल्फिकारखान वादशहाचे मदतीस आला, आणि मोठी शिकस्त करून त्यानें किल्ला काबीज केला (१-५-१७०५). पण त्यापूर्वीं किल्ल्यांतील लोक सर्व चीजवस्त घेऊन व घरांस आग लावून चोरवाटेनें बाहेर पडून मराठ्यांस मिळाले होते. याप्रमाणें किल्ला ताब्यांत आला, पण त्यापासून वादशहास कांहींच लाभ झाला नाहीं. वादशहानें वाकिनखेड्याचें नांव रहमानवक्ष असें ठेविलें. तेथून वादशहाची फौज तीन कोसांवर कृष्णेच्या कांठीं देवापुर येथें मुक्कामास गेली.

देवापुरास असतां अहमंदनगरास परत येण्याचें वादशहाच्या मनांत नव्हतें. म्हैसुरावर स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता. म्हैसुरावर जाण्यांत नयांतून प्राणी

चंगरे किती आहे, त्याचे माप त्याने आणविले. इतक्यांत त्यास बातमी आली, कीं अफगाणिस्तानांत बंड होऊन शहाआलमची फौज कापली गेली; औरंगजेब मरण पावला असें समजून शहाजादा अजम गुजराथच्या सुभ्यावर होता, तो निघून भावार्शी लढण्यासाठीं आगऱ्यावर जात आहे; आणि दुर्गादास अजमवर चालून आला आहे. या बातम्यांनीं गोंधळून जाऊन व वजिरांच्या चंगरे विनंतीस मान देऊन बादशहा देवापुराहून परत फिरला; आणि त्यानें अजमशहास परत बोलाविले. या गोंधळाने फौजेत व लोकांत बादशहाची फजिती उडाली; आणि जो तो त्याची टर उडवूं लागला. त्यावरून ज्यास्तच चिडून बादशहाने असा हुकूम काढिला कीं आपल्या कृत्यांबद्दल जो कोणी चकार शब्द काढील त्यास देहान्त शिक्षा मिळेल. या हुकुमाने लोकांचीं तोंडे इतकीं बंद झालीं कीं, अहमदनगरास एवढी मोठी फौज मुक्यासारखी चालत आली. रणवाचें सुद्धां बंद होती. अशा वेळीं मराठे बादशहावर चालून गेले; बादशहाच्या तंबूजवळच एक हजार फौज त्यांनीं कापून काढिली; आणि सेनापतीस पकडून त्याजपासून पांच लाख दंड घेऊन सोडून दिले. ह्या प्रसंगी प्रत्यक्ष बादशहा त्याचे हातीं सहज सांपडला असता. पण मराठे म्हणाले, 'बादशहास मारल्यापासून आमचा फायदा नाही. तो जिवंत राहिल्यानेच आमचा धंदा चांगला चालतो.'

पन्हाळ्याचे वेळ्यानंतर लंगडेपणा आल्यामुळे दरवारांत येऊन बसते वेळीं गादीच्या सभोंवार बादशहाने एक पडदा करविला; आणि आपला लंगडेपणा लोकांस दिसू नये, म्हणून तो गादीवर येऊन बसल्यावर मग पडदा दूर करी. अशा स्थितीतही त्याचा राज्यलोभ व अधिकारलालसा कमी झाली नाही. तो नेहमीं म्हणे, राजेलोकांस दृष्टि व वाणी या दोन गोष्टी असल्या म्हणजे पुरे. तेवढ्याने त्यांस राज्य करतां येते, ज्यास्त कांहीं जरूर नाही. त्याच सुमारास शहाजादा कामवक्ष यास मुलगा झाला, ती बातमी कामवक्षाने बापास कळविली आणि म्हणाला, 'या मुलाचे नांव व किताब काय तो ठरवा.' बादशहाने सांगितले, 'तूच या मुलाचे नांव ठेव. या मुलाला जो पुढें मुलगा होईल त्याचे नांव मी ठेवणार आहे.' बादशहा आणखी पुष्कळ वर्षे जगणार आहे, अशी त्या वेळेस चव्हाकडे समजूत होती. तो स्वतः तरी तसें भासवीत होता.

इकडे मराठ्यांनीं उत्तरेकडे चढाई आरंभिली तेव्हां झुल्फिकारखान व बेदरबख्त यांचे हाताखाली बादशहाने उत्तर सरहद्दीकडे फौज पाठविली होती, ती पांच सहा

वर्षेपर्यंत मराठ्यांचे पाठीवर होती. राजारामास तिनेच परत फिरविलें. जाधव, भोसले, निंबाळकर, दाभाडे वगैरे सरदारांचे मार्गे लागून त्यांचा कित्येक वेळां तिने पराभवही केला. परंतु मराठी फौजेचा पराभव म्हणजे कांहींच नाही; उलट कित्येक वेळां ते मोगल फौजेचाच पराभव करून स्वतःचा पाहिजे तसा फायदा करून घेत. येणेकरून मराठ्यांच्या टोळ्या जिकडे तिकडे वळावत चालल्या. बादशहा उत्तरोत्तर हिंदुस्थानांतून ज्यास्त खजिना मागवूं लागला; पाळत राखून तो खजिना मराठे एकदम पळवून नेत, मोगल टोळ्यांची बातमीही ते एकमेकीला पोचूं देत नसत.

मनूची म्हणतो, स. १७०५ त मराठ्यांचे मोठमोठे प्रमुख सरदार धनाजी जाधव, नेमाजी सिंदे, दादो मल्हार, रंभाजी निंबाळकर वगैरे चाळीस हजार स्वारांनिशीं मोठी दौड करीत झपाट्याने सुरतेवर गेले; आणि तेथून भडोचपर्यंत सर्व मुख्य त्यांनीं लुटला. त्याजवर नजरअलीखान व ख्वाजा हमीद हे दोन मुसलमान सरदार सहा हजार फौजेनिशीं चालून गेले. मराठ्यांनीं त्यांच्या फौजेचा फत्ता उडविला; त्या दोघांस कैद केलें; आणि आठ लाख रुपये दंड घेऊन त्यांस सोडिलें. विनू मांड म्हणून खानदेशांतला एक कलाल, जवळ चोरांचा तांडा जमवून प्रांतांत दरोडे घालूं लागला. त्यानेच मराठ्यांना लुटीची लालच दाखवून गुजरातेवर स्वाऱ्या करण्याचा भर दिली. गुजरातच्या वरील स्वारींत वडोद्याचा फौजदार नजरअली व धनाजी जाधव यांची मोठी लढाई नर्मदेच्या पूर्वकांठीं राजपिपळ्याजवळ रतनपुर येथें झाली (ता. ४-३-१७०६), तींत मुसलमानांचा फारच नाश झाला. जीव वचावून कित्येक भडोच येथें आले; आणि धनाजीने अपरंपार लूट जमवून महाराष्ट्रांत आणिली. गुजरात प्रांत हा बादशहाचा समृद्ध प्रदेश मराठ्यांनीं उध्वस्त केल्यामुळे औरंगजेबाचें राज्य संपल्यासारखेंच झालें. §

त्याच वर्षीं त्यांनीं सुरत व वऱ्हाणपुर हीं शहरे मराठ्यांनीं लुटलीं आणि खंडण्या वसूल केल्या. हीं शहरे म्हणजे मोगल बादशाहीच्या दक्षिणेतील राजधान्याच होत. यानंतर त्यांचे पाऊल पुढेपुढेच पडत चाललें. धनाजी जाधव, हिंदुराव व राणोजी घोरपडे ह्यांनीं दक्षिणेतील मुख्य कबजांत आणिला. सन १७०५ सालीं ते नर्मदा नदी उतरून माळव्यांत शिरले. इकडे वऱ्हाड, खानदेश, गुजरात हे प्रांत तर त्यांनीं अगदीं आपलेसेच

§ मनूची, जदुनाश्रकृत औरंगजेब भाग ५ पृ. २२१.

करून टाकिले. ह्या भयंकर खबरा बादशहास पोचून त्यानें झुफिकारखान, गाजीउद्दीन व आजमशहा यांस अनुक्रमे माळवा, वऱ्हाड व गुजरात ह्या प्रांतांत रवाना केलें. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. मुसलमानी फौजेच्या अंगीं आतां लढण्याचें त्राण राहिलें नव्हतें. फार दिवस कष्ट करून त्यांस युद्धाचा तिटकारा आला होता. शिवाय बादशहा आतां थोड्याच दिवसांचा सोवती आहे असें लोकांस वाटूं लागल्यामुळे, पुढे काय भानगडी होतात, तें पाहण्याकडे पुष्कळांची नजर लागली होती. तेव्हां बादशहाची अगदींच नाउभेद झाली. मराठ्यांची लुटालूट त्यास मुळींच बंद करितां येईना. 'त्यांनीं जिकडे तिकडे आपला कायमचा अंमल बसविण्यास सुरुवात केली. जो जो मुख्य त्यांचे हातीं लागे, त्यांत बादशाही अंमलाप्रमाणें आपला अंमल सुरू करून सुभेदार, कमाविसदार, राहदार वगैरे अधिकारी त्यांनीं नेमिले. सुभेदाराच्या ताब्यांत सर्व फौज असावयाची. एखादें लंमाण बादशहाकडे येत आहे, अशी बातमी लागतांच, तोच सुभेदार सहा सात हजार लोक घेऊन तें लंमाण लुटून आणीत असे. तो आपले कमाविसदार चौथाई वगैरे गोळा करण्याकरितां पाठवी; आणि जमीनदार व फौजदार लोक चौथाई देण्यास हरकत करीत, त्या ठिकाणीं सुभेदार स्वतः जाऊन शहरें व गांव जमीनदोस्त करून, कमाविसदारांचा पाठ पुरावा करी. राहदाराकडे दस्तुरीच्या नाक्यावर बसून गाड्या व जनावरें यांजपासून कर घेण्याचें काम होतें. याप्रमाणें दक्षिणेंतून गुजरातेंत अहंमदाबादपर्यंत आणि माळव्यांत उज्जनीपर्यंत मराठ्यांनीं आपला दरारा बसविला.'

मराठ्यांचें अनुकरण उत्तरेत मुख्यतः बुंदेले राजपुतांनीं केलें. शिवाजी प्रमाणेंच औरंगजेबाच्या जुलमाचा प्रतीकार दुसऱ्या कोणीं केला असेल तर तो छत्रसाल बुंदेल्यानें होय. मात्र तो शिवाजीइतका यशस्वी झाला नाहीं. मराठी राष्ट्राचें पाठबळ शिवाजीस मिळालें तसें समस्त बुंदेल्यांचें पाठबळ छत्रसालास मिळालें नाहीं. तथापि स. १६७० पासून सारखा साठ वर्षे त्यानें मोगल बादशहांचा पिच्छा पुरविला. दरम्यान १६९८ च्या सुमारास त्याचें व मराठ्यांचें या कामांत चांगलेंच संगनमत झालें. मराठ्यांचें अनुकरण करून त्यानें बुंदेलखंड व माळवा प्रांत यांवर चौथाई लागू केली आणि त्यांतील मोठमोठे किल्ले हस्तगत केले. औरंगजेबानें त्याजवर अनेक सरदार रवाना केले, पण त्यांचा छत्रसालानें भरपूर समाचार घेतला. स. १७०० त औरंगजेब सातारा जिंकीत असतां छत्रसालानें पुराघाट येथील लढाईत शेरअफ-

कानखान यास ठार मारिलें. या वेळीं नेमाजी सिंदे, परसोजी भोसले, कृष्णाजी सावंत वगैरे मराठे सरदार माळव्यांत जाऊन वादशहाचा उच्छेद करूं लागले. छत्र-सालाच्या बोलवण्यावरून स. १७०३ च्या पावसाळ्यानंतर नेमाजी सिंदे बाहेर पडला आणि प्रथम वऱ्हाड प्रांत लुटून हुशंगाबादेवर नर्मदापार होऊन माळव्यांत गेला. नंतर सिरोंज वगैरे ठिकाणे लुटून त्यानें प्रलय आरंभिला. त्याचे पारिपत्यासाठीं औरंगजेबाने आजमशहा, बेदरबख्त, गाजोउद्दीन फिरोजजंग (निजामुल्मुल्कचा बाप) वगैरे सरदारांत भारी फौजा देऊन रवाना केलें. स. १७०४ च्या जानेवारींत फिरोजजंगाने सिरोंज जवळ नेमाजीचा पराभव केला. पण तो त्या संग्रामांतून निसटून लगेच बुंदेलखंडांत शिरला. तथापि फिरोजजंगाने पिच्छा पुरवून त्यास पिटाळीत परत दक्षिणेंत आणिलें. या वेळीं उत्तरेतील राजपुतांचें व दक्षिणच्या मराठ्यांचें वादशहा विरुद्ध चांगलें सूत जमलें होतें. सवाई जयसिंह, मारवाडचा अजितसिंह व मेवाडचा अमरसिंह या प्रमुख राजपुतांचें वादशहाविरुद्ध मराठ्यांशीं संगनमत जमलें, म्हणूनच पुढें मराठी राज्याचा विस्तार ताबडतोब झाला. शाहूचा जम लंगोलग बसण्यास हें एक विशेष कारण झालें. राजपूत सरदारांचा त्यास पूर्ण पाठिंबा मिळाला.

औरंगजेबाची व्यवस्था खालावत चालली तेव्हां त्याचे पुत्र व सरदार भावी घडामोडी संवधाने चिंताक्रान्त झाले. झुल्फिकारखान व दाऊदखान पत्नी हे दोघे हुशार व दक्षिणचे माहीतगार असल्यामुळे इकडेच आपण स्थायिक व्हावें अशा उद्देशाने वागूं लागले. पण त्या दोघांच्याही हातांतला डाव पुढें चीन कलीजखान ऊर्फ निजामुल्मुल्क याने कसा उचलला तें उत्तरोत्तर व्यक्त होईल.

वादशहा बहादूरगडाहून अहमदनगराकडे निघाला, त्या वेळीं मराठ्यांनीं त्यास इतकें छळलें, कीं आपण कसे एकदां ठिकाणीं सुरक्षित पोचतो असें त्यास झालें. हमीदुद्दीन यास त्यानें मराठ्यांचे बंदोबस्तास पाठविलें, पण या खानासच त्यांनीं पकडून घेतलें; आणि वादशहाचा सर्व अजबाब लुटून काबीज केला. पाठीमागून वादशहा येत आहे ही खबर मराठ्यांस नव्हती, नाहीं तर त्यास सुद्धां त्यांनीं या वेळीं पकडलें असतें. वादशहाचा खजिना सर्व खलास झाला. सामान वाहून नेण्यास जनावरें मिळेनात. पदरचे लोक सर्व बेश्मान. ते म्हणत 'आमच्या या अन्नदात्या वादशहास खुदा असाच उदंड आयुष्य देवो. म्हणजे युद्ध चालू राहून आम्हांस ददात पडणार नाहीं.' शेवटीं मोठ्या संकटाने वादशहा अहमदनगरास सुखरूप पोचला.

नंतर वादशहानें झुल्फिकारखानास आपल्या जवळ बोलाविलें, आणि धनाजी वगैरे मराठे सभोवार घिरव्या घालीत होते त्यांचा बंदोबस्त करण्याची आज्ञा केली. त्यानें मराठ्यांवर जाऊन त्यांस भोमेच्या पलीकडे घालवून दिलें. इतक्यांत वाकिन-खेड्यास पिऱ्या नाइकानें पुनः उपद्रव मांडिला. बहीरजी घोरपडे व संताजीचे मुलगे बरोच दिवस विजापुर, गुलबर्गा, बेदर वगैरे प्रांतांत स्वतंत्रपणें लूट करीत होते त्यांनीं पिऱ्या नाइकाशीं संगनमत केलें. तेव्हां झुल्फिकारखानानें धनाजीचें मन वळवून त्यास घोरपड्यांवर चाल करण्याची भर दिली. कोणीकडून तरी मराठ्यांत दुफळी पाडावी असा या शेवटच्या दिवसांत वादशहाकडून अतिशय प्रयत्न झाला. पण संताजीचा मुलगा राणोजी घोरपडे यानें धनाजीशीं समेटून स्वराज्याची सेवा केली.

१ शाहूशीं वादशहाची तडजोड (स. १७०६).— स. १७०५ च्या पावसाळ्यांत देवापुरास मुक्काम असतां वादशहास ताप येऊं लागला आणि उत्तरोत्तर त्याचें दुखणें वाढत गेलें. तशांत पन्हाळा व सिंहगड हे किल्ले मराठ्यांनीं परत घेतल्याचें ऐकून तर त्याला अतोनात दुःख झालें. लोकांनीं घाबरूं नये म्हणून तो तत्साच दरवारास येई, त्या श्रमानें त्याचा आजार वाढला. त्यानें सिंहगड परत घेण्याची झुल्फिकारखानास आज्ञा केली; आणि मराठमंडळांत दुफळी पाडण्याकरितां शाहूस त्याचे बरोबर दिलें. शाहूस सोडून परत राज्यावर पाठवावें असाही विचार त्याचे मनांत आला, पण तसा धीर त्यास झाला नाही. त्यानें शाहूकडून तूर्त मुख्य मुख्य सरदारांना पत्रें लिहविलीं आणि त्यांना शरण येण्यास सांगितलें. परंतु शाहू परतंत्र असल्यामुळें, या पत्रांत कांहीं कपटभाग असावा असा संशय सरदारांस येऊन त्यांनीं तीं पत्रें मुळींच मनावर घेतलीं नाहोत. मात्र झुल्फिकारखान सिंहगड घेण्यास गेला, त्याजबरोबर वादशहानें शाहूस दिलें. खानानें किल्लेदारास द्रव्य देऊन किल्ला घेतल्यासारखें केलें आणि आपण शाहूसह परत वादशहाजवळ दाखल झाला.

पण शाहूची व्यवस्था ठरविण्याचा उपक्रम यापूर्वीच एक दोन वर्षे सुरू झाला होता. किल्ले घेण्याच्या भरीस पडून वादशहाच्या अडचणी वाढत गेल्या आणि लभ्यांश तर कांहींच नाही. लोक सर्व बेदील झाले. पगार तुंबल्यामुळें समस्त सैनिकांनीं त्यास भंडावून सोडिलें. सर्वांचे डोळे पुढील व्यवस्थेकडे लागले होते. विशेषतः त्याच्या पुत्रांत अंतस्थ कलह सुरू झाले. वादशहाची मर्जी कामवक्षावर होती. कामवक्षाचे मनांत विजापुराकडे स्वतंत्र राज्य स्थापावें, असे विचार घोळत होते. हा उद्देश

तडीस जाण्यास त्यास मराठ्यांची अनुकूलता पाहिजे होती. ह्यावरून त्यानें व इतर सरदारांनीं बादशहास सुचविलें, कीं शाहूची सुटका करून त्यास आपला मांडलिक म्हणून मराठ्यांचे गादीवर बसविल्यास, त्या लोकांची समजूत होऊन, युद्ध बंद होईल; आणि बादशहास आराम मिळेल. मराठे पादाक्रान्त तर होत नाहींत, तेव्हां ते आपली ताबेदारी पत्करितील तरी पुष्कळ, असें बादशहास वाटून त्यानें कामबक्ष्यास मराठ्यांशीं बोलणे करण्याचा हुकूम दिला. ता. २७-११-१७०३ रोजीं त्यानें शाहूस त्याचे हवाल्ये केले. शहाजायानें धनाजी जाधव याजकडे वकील पाठवून शाहूचे सुटकेबद्दल बोलणें सुरू केले. बरीच वाटाघाट होऊन धनाजीनें मागणी केली कीं दक्षिणेतील सहा सुभ्यांवर बादशहानें मराठ्यांस सरदेशमुखीचा हक्क देऊन त्यांनीं सर्व मुलखाचा बंदोबस्त राखावा; आणि हें ठरविण्यासाठीं ताराबाईच्या मुख्य सरदारांस पत्रें पाठवून बोलावून आणावें. त्यांनीं बादशहाची ताबेदारी कबूल करून शाहूस आपल्या कबजांत घ्यावें. ह्याप्रमाणें पत्र लिहिल्यावर व ह्या वाटाघाटीची बातमी इतर सरदारांस लागल्यावर, अनेक मराठे वीर धनाजीच्या लष्करांत गोळा होऊं लागले. आपणासही कांहीं हक्क मिळावे, अशी यामुळे प्रत्येकास इच्छा उत्पन्न झाली. नंतर सर्व सरदारांनी मिळून बादशहास अशी आणखी एक अट सांगितली, कीं सत्तर मराठे सरदारांस बादशहाकडून सन्मानाचे पोषाख मिळावे. बादशहानें मोठ्या नाखुषीनें ही व्यवस्था कबूल केली. परंतु ती अमलांत येण्याच्या पूर्वी बादशहाचे छावणीनजीक मराठे सरदारांचा जमाव वाढत चालला; आणि त्यांच्या मागण्या उत्तरोत्तर जास्त तोऱ्याच्या दिसूं लागल्या. वास्तविक ठराव असा होता, कीं कामबक्ष्यानें शाहूस बरोबर घेऊन, आपल्या छावणीपासून चार पांच कोसांवर मराठे सरदारांस जाऊन भेटावें, तेथें शाहूचीं व सरदारांचीं बोलणीं व्हावीं, नंतर सरदारांनीं कामबक्ष्यास प्रणाम करून त्याच्या स्वाधीन व्हावे, आणि त्याजबरोबर परत बादशहाचे छावणींत येऊन त्यांनीं पोषाख घ्यावे; नंतर तेथून शाहूस घेऊन निघून जावें. परंतु हा ठराव अमलांत आला नाहीं. मराठ्यांचा जमाव बलवान होऊन ते परस्पर शाहूस घेऊन जातील, आणि आपल्या हातचा डाव जाईल असें बादशहास वाटून, त्यानें हा तह मोडून टाकिला. इकडे मराठेही बादशहाची शक्ति ओढखून असल्यामुळे, त्याची ताबेदारी पत्करण्यास तयार नव्हते.

अशी एक दोन वर्षे गेली. बादशहा अहमदनगरचे मुकामास आल्यावर, शाहूस

सोडण्याचा आणखी एक प्रयत्न त्याने केला, त्याची हकीकत अशी. सगळे उपाय हरल्यावर शेवटचा उपाय म्हणून औरंगजेबाने विजापुर कर्नाटक वगैरे प्रांतांचे राज्य मुलगा कामबक्षाचे हवाली करून, आपण दिल्लीस निघून जाणार असे त्याने जाहीर केले. शाहूस त्याने मोकळा केले; त्यास पोषाख व सप्तहजारी मनसब दिली, आणि कामबक्षाचे आज्ञेत वागून दक्षिणचे राज्य करीत जा, असा त्यास हुकूम केला. त्यासाठी कांहीं प्रांत बादशहाने त्यास तोडून दिले, आणि कांहीं प्रांतांवर चौथाई वसूल करण्याचाही हक्क त्यास दिला. § शाहूचे तंबू बादशहाचे आवारांत असत. तारीख ६ फेब्रुवारी स. १७०६ रोजी झुल्फिकारखानाच्या छावणीशेजारी शाहूस स्वतंत्र मुकाम देऊन तेथे त्यास राहण्यास पाठविले; आणि मराठे सरदारांनी येऊन शाहूस मिळावे, असा पुकारा केला. पण या युक्तीने कोणीच फसले नाहीत; आणि शाहूकडे कोणी आले नाहीत. शाहू मोकळा झाला होता, परंतु त्याजवर नजर ठेवण्यास झुल्फिकारखानास आतून ताकीद होती. पुढे एक वर्षाने आजमशहाने शाहूस मोकळे करून दक्षिणेंत पाठविले, तेव्हांही वरच्याच सारखे करार ठरले. हे करार म्हणजेच पेशवाईतील मराठाशाहीची पहिली घटना होत.

३ वादशहाचा कष्टमय मृत्यु (ता. २०-२-१७०७).—शेवटच्या चार दोन वर्षांत मराठ्यांचा संचार चोहोंकडे झपाट्याने सुरू झाला. सुरत, बऱ्हाणपुर, बऱ्हाड, मालवा वगैरे ठिकाणी त्यांचा जोर इतका वाढला की त्या वाजूने बादशहास येणारी माणसांची व पैशाची मदत साफ बंद झाली. मराठ्यांना आळा घालण्यासाठी यापूर्वीच त्याने आजमशहास गुजरात प्रांतावर नेमिले होते; त्याप्रमाणे आतां त्याने दुसरेही सरदार इतर भागांत रवाना केले. बादशहाचा आजार वाढला आहे ही बातमी आजमशहास कळून तो गुजरातेंतून भेटीस आला, तेव्हां गुजरातच्या कारभारावर बादशहाने महंमद इब्राहीमखान याची नेमणूक केली; आणि कामबक्षास विजापुरचे सुभ्यावर पाठवून दिले. वडील पुत्र शहाआलम काबुलास होता. अंतकाळीं आपल्याजवळ एकही मुलगा असून नये अशी बादशहाची फार फार इच्छा होती.

बादशहाच्या शेवटच्या दिवसांची मनूचीने दिलेली माहिती चित्तवेधक आहे. तिजवरून मोगल कारभाराची कल्पना होते. एका सत्ताधारी व्यक्तीच्या करामतीने

§ याची फर्मानें ग्रँट डफ्ने दिली आहेत.

राष्ट्राचा इतिहास कसा बदलतो हे समजण्यास अशा शब्दचित्रांचा फार उपयोग होईल. 'बादशहा अहमदनगरास येत असता त्याची मुलगी व वेगमा यांनी विनंती केली, "कीं राजधानी सोडून आज तीस वर्षे आपण रानावनांत हिंडत आहों, नाना संकटे सोसलीं, आम्ही लहानाच्या म्हाताऱ्या झालों, तर मेंदरावानी करून आम्हांस आगऱ्यास जाऊं द्या; म्हणजे तेथें आम्हास कोणी पकडूं शकणार नाही, आम्ही सुखानें व अन्नानें तरी मरूं." बादशहानें उत्तर दिलें, 'तुम्हीं कांहीं एक फिकीर करूं नका. तुमच्या संरक्षणाची सर्व तजवीज दोन वर्षांपूर्वीच मीं करून ठेविली आहे.'

मनूची लिहितो, त्याच्या छावणी इतकी घाणेरडी जागा पृथ्वीवर दुसरी नसेल. दररोज असंख्य माणसें व जनावरे मरून एकच घाण सुटलेली असते. जनावरांप्रमाणेच मेलेल्या माणसांना दोरी बांधून ओढून नेतात, आणि अंगावर असेल नसेल तें सर्व बुचाडून जवळ कोठें खाडा दिसेल, त्यांत टाकून देतात. कोल्ह्याकुत्र्यांची मात्र चैन असते. किती वेळां तरी मला बादशहाच्या छावणीजवळ नाक धरतां धरतां पुरेवाट झाली, आणि कितीकदां मला उलट्या झाल्या. माशा तर इतक्या असतात कीं, कांहीं खाण्याची म्हणून सोय नाही. प्रवासी लोकांस पहिला मोठा धाक मराठ्यांचा. पण मराठ्यांच्या हातून सुटावें, तों बादशहाचे जकात बुवाडणारे अधिकारी काय कमी आहेत ! कोणाजवळ कांहीं द्रव्य आहे, असा सुगावा लागला म्हणजे पुरे, खुशाल ते सर्वस्व हरण करून, प्रवाशांना मारून, पुरून टाकतात. अशी ही ह्या साधु बादशहाची राज्यव्यवस्था आहे.

एकदां बादशहानें झुल्फिकारखानास मराठ्यांवर पाठवितांना कानमंत्र सांगितला तो असा, 'हे पहा. शत्रूशीं प्रसंग पडला असतां, कपट, खोटें बोलणें, धरसोड, खोट्या शपथा इत्यादि वाटेल तो प्रकार प्रसंगानुसार उपयोगांत आणण्यास कमी करूं नको, नाही नाही त्या युक्त्या व लबाड्या योजीत जा. पण हातांत घेतलेल्या कामांत यश मिळविल्याशिवाय राहूं नको.'

'एकसारखा लडाईचा विषय बादशहाचे मनांत घोळत असतो. पालखींत बसून कूच करीत असतां, तो तलवार म्यानांतून काढून वरचेवर ती पुसतो, उगाच थोडीशी इकडे तिकडे परजतो, पुनः परत ठेवितो. धनुष्यबाणांचेही असेंच करितो. येणें करून

तो लोकांस दाखवितो कीं, मी अजून वाटेल तशी लढाई करण्यास तयार आहे. वृद्धावस्थेनें त्याचें शरीर साफ दुणून गेलेलें आहे. डोकें अगदीं छातीवर पडलेलें दिसतें, आणि त्याची ती पांढरी स्वच्छ दाढी छाती फोडून बाहेर येत आहे, अशी वाटते. कोणी कांहीं अर्ज करण्यास आला, कीं सावकाश वर मान करून तो ऐकण्यास त्यास किती तरी वेळ लागतो; नंतर असा जबाब देतो कीं, पुनः ज्यास्त प्रश्न करण्याचें कारणच राहूं नये. जवळ असतांना त्याचे अंमलदार त्याचे हुकूम ऐकल्यासारखें करितात; जरा दूर गेले कीं, बघादा सांगूं लागतात, अडचणी दाखवितात, बादशहा-जवळच्या मंडळीस लांच भरितात, आणि मन मानेल तसें वागतात. लोक आपले हुकूम मानीत नाहींत हें बादशहास ठाऊक, म्हणूनच तो स्वतः लढाईवर गेला. सदा सर्वकाळ ईशर्चितनांत निमग्न आहों, असें तो दाखवितो. रमजानच्या उपवासांत जमिनीवर डोकें टेंकून सारखें चोवीस चोवीस तास भजन म्हणत असतो. मग राणी उदेपुरी जवळ जाऊन त्यास उठविते, तेव्हां राग आल्यासारखें दाखवून म्हणतो, 'मला माझ्या परमानंदांत तुम्ही व्यत्यय कां आणितां ? मला आतां इहलोकचें सुख पुरे झालें.' अशां वर्तनानें भोळ्या भावड्यांच्या चित्तास वादूं लागतें, कीं बादशहा खरोखर मोठा सत्पुरुष आहे.

'अहंमदनगरास आल्यावर बादशहास अतिपस्तावा झाला. आपण कशाला ह्या मराठ्यांच्या युद्धांत पडलों, असें त्यास होऊन गेलें. दिल्लीस निघून जावें तर दक्षिणचा सर्वच प्रदेश हातचा जाणार; आणि इतक्या वर्षांचे श्रम व खर्च सर्व फुकट जातो म्हणून त्यास दक्षिण देश सोडतां येईना. मुलें नातू पणतू मिळून वीस पंचवीस वर्षांच्या वरचे निदान सतरा असामी त्याच्या कुटुंबांत आहेत. नातवांच्या दाढ्या पिकूं लागल्या आहेत. बादशहा मरतो केव्हां आणि आपण राज्य घेतों केव्हां, अशी प्रत्येकास विवंचना लागलेली आहे. पण या मराठे लोकांस जिकून बादशहाच्या मनास समाधान देण्याचें सामर्थ्य एकांत नाहीं. मराठे तर बेसुमार दांडगाई करूं लागले आहेत. एक टोळी दिल्लीवर, तर दुसरी बंगाल्यांत ओरिसा, डाका, राजमहाल-कडे; तिसरी कर्नाटकावर, तर चवथी सुरतेवर, असा सारखा घुमाकूळ चालला आहे. स. १७०६ त त्यांनीं सुरत, भडोच व गणदेवी लुटली. कोणत्या म्हणजे मुलखांत ते नाहींत, अशी जागा नाहीं. आजम व कामबक्ष हे दोन मुलगे बाद-शहाच्या मरणाची वाट पाहत जवळ टपून बसले आहेत. त्यांची धास्ती बादशहास

अहोरात्र लागलेली आहे. आपली फौज ह्यांस मिळेल, म्हणून वादशहा फौजेस नेहमी लांबलांबच्या प्रांतांत पाठवून आपण बहुतेक सडाच राहतो. अहंमदनगरास तो एकदां सडकून आजारी पडला, तेव्हां तो मेल्याची गप्प उठली; आणि मग जो काय गोधळ सर्व राज्यांत उडाला, तो कांहीं विचारूं नये. खरोखरी मेल्यावर पुढे काय होणार हे त्यास जिवंतपणीं डोळ्यांसमोर दिसूं लागलें. लोकांस शांत करण्याकरितां, उठवत नव्हतें तरी, गाद्या तक्के वगैरे लावून पुष्कळ असामींनीं सर्व वाजूंनीं धरून त्यास दरवारांत आणिलें, आणि मंगल वाद्यें सुरू केलीं, म्हणून तो जिवंत आहे, इतकी तरी लोकांची खात्री झाली. ह्या प्रसंगां डोळ्यांत आंसवें आणून, त्यानें भावी विपत्तीबद्दल अत्यंत दुःख दाखविलें, आणि परमेश्वर माझे डोळे कां मिटीत नाहीं, असा आक्रोश करून तो म्हणाला, “काल रात्री पैगंबरानें मला दर्शन देऊन सांगितलें, ‘बाबा तुझें मरण इत्क्यांत नाहीं. अजून तीस वर्षें तुला जगायचें आहे!’ कोण ही माझी दुर्दशा. मरणास सुद्धां मी महाग झालों काय !” हें भाषण ऐकून लोकांची खात्री झाली कीं, वादशहा अजून पुष्कळ वर्षें वांचणार आहे. पुनः आपल्या मरणाची गडबड उद्भूत नये, म्हणून हा सगळा खटाटोप. ढोंगाची हुबेहूब वतावणी त्याच्या इतकी दुसऱ्या कोणास साधली नव्हती !

‘अहंमदनगरास पोचल्यावर आपलें इतिवृत्त संपलें, असें वादशहास वाटूं लागलें. आपला कायमचा मुकाम येथेंच होणार अशी त्याची खात्री झाली. आजमशहा त्याचे जवळ होता. राज्याच्या पुढील व्यवस्थेविषयी वादशहाचे मनांत विचार चालू होते. पाटणा येथें आजमशहाचा मुलगा अजीम-उश्शान हा वादशहाचे प्रीतीतला होता; तसेंच कामबक्षावरही त्याचे प्रेम विशेष होतें. आजमशहास छावणींतले बहुतेक सरदार अनुकूल असून, तो कामबक्षाची नालस्ती करण्यांत दंग होता. वादशहा हा प्रकार जाणून होता, व कामबक्षाचा संभाळ करण्याविषयी त्यानें सुलतान हुसेन ऊर्फ मीर मलंग यास आज्ञा केली. कामबक्षही थोड्या काळांनें वादशहाचे छावणींत आला. आजमशहानें त्याचे कांहीं वांकडें करूं नये, म्हणून कामबक्षास मोठ्या इतमामासह विजापुरास पाठविलें; आणि आजमशहासही माळव्यांत घालवून दिलें. आपण आतां थोड्या वेळांनें मरणार अशी खात्री होतांच, वादशहानें वजीर आसदखानास जवळ बोलाविलें; आणि त्याजकडून खजिना खोलवून फौजेचा चढलेला सर्व पगार आपल्या समक्ष देऊन टाकिला. मरणसमयी तो बोलला, ‘मी आतां सुखानें मरणार; कारण

मुसलमानी धर्माच्या शत्रूंचा नाश करण्यांत मीं कसूर केली नाही, एवढें तरी लोक माझ्याविषयीं खात्रीनें म्हणतील. '

वडील मुलगा शहाआलम यानें आपल्या पश्चात् राज्यावर यावें, अशी व्यवस्था करण्याविषयीं जवळच्यांनीं त्यास आग्रह केला असतां, तो म्हणाला, 'मी कोण त्यास नेमणार; परमेश्वराच्या हातची ही गोष्ट आहे.' दोन प्रहरांनंतर दोन तासांनीं बादशहाचें प्राणोत्क्रमण झालें. शुक्रवार ता. २० फेब्रुवारी, सन १७०७ 'माघ' वा। ३० शके १६२८ दोप्रहरांत औरंगजेब अमदानगरीं परलोकास गेला. कामबक्ष विजापुरीं दाखल झाले. अंमल जारी केला. चैत्र शु० १ (=२३-३-१७०७) झुल्फिकारखान व राजा शाहू यांनीं औरंगाबादेस येऊन आजमशहाची मुलाजमत केली. '§ येणेंप्रमाणें स. १६३६ पासून औरंगजेब व शिवाजी या दोन प्रसिद्ध व्यक्तींचा खेळ हिंदरंगभूमीवर चालू होऊन जो इतिहास बनला, त्यास इत उत्तर अगदीं निराळी दिशा लागली.

४ रामचंद्रपंत अमात्याचा शेवट.—शिवछत्रपतींच्या पश्चात् जीं गंडांतरे मराठाशाहीवर कोसळलीं, त्यांतून राज्याचा बचाव करणाऱ्या या थोर पुण्याचें उर्वरित चरित्र येथेंच सांगणें युक्त आहे. कारण अनेक कारणांमुळे यापुढील मराठ्यांच्या राजकारणास निराळें वळण लागून त्यांत भाग घेण्याची सोय रामचंद्रपंतास विलकूल उरली नाही. त्याच्या सल्यानें ताराबाई व इतर धुरीण वागते तर या राज्याचें भावी स्वरूप पुष्कळ अंशीं बदललें असतें, आणि त्यांत शिवशाहीचा पूर्वीचा जोम थोडा-बहुत तरी शिळक राहिला असता. इत उत्तर पंतानें राज्यकारभारांतून आपलें अंग

§ जे. श. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचे अनेक फारसी इतिहास आहेत, त्यांत हिंदूंनीं लिहिलेले दोन अत्यंत मोलवान् आहेत. एक भीमसेनचा दिल्काश व दुसरा पट्टणच्या ईश्वरदास नागराचा फतूहती-आलमगिरी. ह्या दुसऱ्याची फक्त एकच प्रत ब्रिटिश म्यूसियममध्ये आहे. हे दोघेही हिंदु गृहस्थ औरंगजेबाच्या कारभाराचें योग्य अवलोकन करणारे होते, आणि ते त्याच्या नोकरींत नसल्यामुळे त्याचे स्तुतिपाठक नव्हते. गुजरातचा सुभेदार सुजायतखान याजपाशीं ईश्वरदास नोकर होता. त्याचा इतिहास १७३१ त पूर्ण झाला. त्या वेळीं तो सत्तर वर्षांचा होता. ईश्वरदासाची हकीकत ऑगस्ट १९१५ च्या मॉडर्न रिव्ह्यूमध्ये दिलेली आहे.

बहुतेक काहून घेतलेले दिसते. तथापि त्यांतही त्याचा एक मोठा गुण दृष्टीस पडतो तो असा, कीं आपले कांहीं चालत नाही अशी खात्री झाल्यावर सुद्धा वेळेवर सुचेल ती योग्य सल्ला देण्यास किंवा हातून होईल ती कामगिरी करण्यास त्यानें कमी केले नाही; आणि जे कोणी पुढें होऊन स्वतःच्या हिंमतीवर एकादें कार्य अंगावर घेऊं लागले त्यांस त्यानें शक्य तितकी मदतच केली.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूची सुटका होऊन तो महाराष्ट्रांत आला आणि चार दोन वर्षे ताराबाईशीं झगडून त्यानें आपले पद कायम केले. या दोघांच्या झगड्यांत रामचंद्रपंतासारख्या सत्त्वशील मुत्सद्याची अत्यंत विकट परिस्थिति झाली. ताराबाई काय किंवा शाहू काय दोघेही त्याची धनी; आणि दोघे त्यास सारखीच पूज्य. युरोपांतील एलिझाबेथ राणीसारखा बायकांनींच राज्यपद स्वीकारून स्वतः सर्व कारभार करण्याचा प्रघात हिंदुस्थानांत नव्हता; आणि ताराबाईनें सुद्धा स्वतः छत्रपतिपद धारण न करितां आपल्या पुत्रास नांवाचा छत्रपति बनवून आपण कारभार करण्याची हाव धरिली. हा तिचा पुत्र राज्य करण्यास लायक नव्हता ही गोष्ट अल्पावकाशांतच दिसून आली. त्यामुळे शाहूचें आगमन झाल्यावर त्याचे हातीं सर्व सूत्रे यावीं आणि दुहीचा प्रादुर्भाव होऊं देऊं नये अशी पंताची इच्छा असतांही ताराबाईनें युद्धाचाच प्रकार मांडिला, तेव्हां पंतानें तिला शक्य तोंवर साह्य केले. परंतु बरेचसे प्रमुख पुढारी शाहूच्या पक्षास मिळाले, तेव्हां ताराबाईची बाजू हलकी पडली, तरी पंतानें ती सोडिली नाही. पुढे स. १७१४ त ताराबाईची सवत राजसवाई इनें आपला मुलगा संभाजी यास गादीवर स्थापिलें आणि ताराबाई व शिवाजी यांस अटकेंत ठेविलें, तेव्हां रामचंद्रपंत संभाजीचा ताबेदार बनला. त्याचें शेवटचें राजकारणी काम म्हणजे संभाजीला उद्देशून लिहिलेले राजनीतीचें आज्ञापत्र होय. याची ता. १९ नोव्हेंबर स. १७१६ आहे. सुमारे तीन चार वर्षे पावेतो त्यानें संभाजीची सेवा मोठ्या कष्टानें बजाविली. इकडे शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई देऊन त्याच्या सल्ल्यानें उत्तरोत्तर आपला जम चंद्रकडे चांगला वसविला.

अर्थात् रामचंद्रपंतासारखा कर्ता व धुरीण पुरुष विद्यमान असतां तो मागे पडून, बाळाजी विश्वनाथाचें नवीन व सामान्यतः अप्रसिद्ध घराणें मराठाशाहींत कसें पुढें आलें, हा एक तत्कालीन इतिहासाचा गूढ प्रश्न आहे. हा प्रश्न थोडाबहुत अंदाजनेंच सोडविला पाहिजे. रामचंद्रपंताचा मुख्य धनी राजाराम, म्हणून त्याचा ओढा तारा-

बाईकडे असणें साहजिक आहे. तथापि शाहू बादशहाच्या कैदेत असल्यापासून त्याला सोडवून आणण्याचे प्रयत्न खुद्द राजारामानें व रामचंद्रपंतानें कैक वर्षे सारखे चालविले होते. शाहूनें अनेक यातना सहन केल्या होत्या आणि त्याच्या सत्त्वशील स्वभावाची प्रसिद्धि शत्रुमित्रांमध्ये पुष्कळच होती. छत्रपतींच्या घराण्यांत हा एकच पुष्प लायक व पूज्य मानला जात होता. त्याला विरोध करण्याचें जेव्हां ताराबाईनें योजिलें, तेव्हां पंताचें व तिचें विनसलें; आणि धनाजीप्रमाणें हा देखील केव्हां जाऊन उघडपणें शाहूस मिळेल अशी धास्ती तिला पडल्यामुळें पुढें तिचा विश्वास त्यावर कधीं बसला नाहीं. उलट पक्षीं पंताची कामगिरी ताराबाईकडेच झालेली असल्यामुळें शाहूचाही विश्वास त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाला नाहीं. विश्वास बसण्या-इतका त्या दोघांचा निष्ठट सहवासही घडला नव्हता. बहुधा त्यांची प्रत्यक्ष भेट तर कधींच झाली नसावी. परिस्थितीही इतकी विकट होती कीं केव्हां कसा जिव्हास अपाय होईल अशी धास्ती त्या वेळीं प्रत्येक प्रमुखास वाटत असली पाहिजे. तथापि शाहूचें व पंताचें सूत्र पत्रद्वारें जमत चालले होते याविषयी शंका नाहीं. अमात्यांचे दसरांत एक बिनतारखेचा पण तपशीलवार कागद विद्यमान आहे. त्यांत पंतानें शाहूकडे केलेल्या मागण्या दाखल असून त्या शाहूनें स्वहस्तानें मान्य केल्याचें टिपण आहे. या कागदाची पहिली ओळ अशी:—

“याद दास्त तुम्ही लिहून पाठविल्याप्रमाणें मान्य केली असे.” यापुढें तीन बंदांत पंतानें मागितलेल्या मजमूच्या वतनांची लांबलचक यादी असून शेवटीं शाहूच्या स्वहस्ताक्षराचा मजकूर आहे तो हा. ‘येणेंप्रमाणें मान्य करून हें पत्र सादर केलें आहे. याप्रमाणें विलाकुसूर तुमचें चालऊं. यास अंतर सर्वथा नाहीं. ‘लिहल्या प्रमानवर्तनूक केली जाईल. यास आतराय न होय. तुमी आलीयार्व चालऊ यास आतर करू तर आम्हा सपत अस.’ मर्यादेय विराजते मोर्तव. ‘अमात्याच्या वरील मागणींत शें दोनशें गांवांच्या वतनांची नांवनिशी आहे. किल्लांच्या सबनिशा, कारखाननिशा, लष्करच्या मजमा इत्यादि मागितलेल्या आहेत. ‘चिरंजीव राजश्री वाजीरायाच्या (=भगवंतरावाच्या) नांवें मजमू देऊन बहुमानें चालवावें. आम्ही मान्य पुष्प हुकमतपन्हा आहों, तें चालवावें. सर्व कारभार आम्ही वडीलपणें करूं. मजमूचा धंदा व जिल्हा चिरंजीव वाजीराव चालवितील त्यास मजमूच्या नांवें ऐवज पंनास हजार रुपयांचा, खास आमचे खासगी खर्चास पंनास हजार रुपये, एकून लाख रुपयांची बेगमी

करून द्यावी. 'असा मजकूर कागदांत आहे. वरील अवतरणांगत शब्द खुद्द शाहूच्या हातचे आहेत.

यावरून असें दिसतें कीं स. १७०८ च्या आरंभीं शाहूनें राज्याभिषेक समारंभ उरकून प्रधानपदांच्या नेमणुका केल्या, त्या समयीं किंवा पश्चात् शाहूनें रामचंद्रपंतास मजमूच्या कामगिरीवर वोलावलें असलें पाहिजे; आणि पंतानें त्या संबंधानें आपला आशय मजमूपुरता शाहूस कळवून करार लिहून मागितला तो वर दाखल आहे. अर्थात् मजमूच्या पलीकडे 'सर्व राज्याचा कारभार आपणास या' अशी मागणी पंतास करतां येत नव्हती व त्यानें तशी केलीही नाहीं. मात्र या करारास अनुसरून पंत किंवा त्याचा पुत्र शाहूच्या पदरीं मजमू पत्करण्यास गेल्याचें दिसत नाहीं. म्हणून शाहूनें अंबूराव हणमंते यास अमात्यगिरी म्हणजे मजमू दिली. अर्थात् पंतास मागे सारून बाळाजी विश्वनाथ स्वतः पुढें सरसावला असें म्हणतां येत नाहीं. संभाजीच्या वेळीं ज्या प्रमाणें छंदोगामात्य असलेला कविकलश राज्यकारभारांत प्रमुख झाला, तसे पुढें परिस्थित्यनुरूप पेशवे प्रमुख झाले आणि इतर प्रधान मागे पडले. राज्याची नवीन घडी वसत असतां तीत आपली शोभा राहत नाहीं असे पाहून पंत कारभारांतून निवृत्त झाला किंवा अलिप्त राहिला असेंच म्हणावें लागतें. निदान पहिलीं पांच चार वर्षे म्हणजे स. १७१३ त बाळाजी विश्वनाथ यास पेशवे पद मिळालें तों पर्यंत ताराबाईचा पक्ष प्रबळ होता, आणि तो पक्ष मुद्दाम सोडून शाहूचे पक्षांत पंतानें जाण्याइतकी शाश्वती त्याच्या कारभारांत उत्पन्न झाली नव्हती. सारांश, ताराबाई व शाहू यांजमध्यें उघड युद्ध जुंपलें, तेव्हां त्या आत्मघातकी उद्योगांत आपण भाग न घेणें बरें असा शहाणपणाचा निश्चय पंतानें मनाशीं ठरविला आणि तोच अखेर पावेतो चालविला, असा निष्कर्ष निघतो.

स. १७१६ त पंतानें 'आज्ञापत्र' संभाजीला उद्देशून लिहिलें यावरून तो संभाजीच्याच पक्षांत अखेरपर्यंत होता हें स्पष्ट आहे. त्यानंतर तो निवृत्त झाला आणि बहुधा उघड संन्यास घेऊन राहिला असें दिसतें. अशाच संन्यस्त स्थितींत तो जवळ जवळ वीस वर्षे जगला आणि अलीबागेच्या उत्तरेस समुद्रकांठीं श्रीकनकेश्वर नांवाचें स्वयंभू देवस्थान आहे तेथें वास्तव्य करून अत्यंत विरक्ततेनें ईशसेवेंत त्यानें आपलें आयुष्य कंठिलें. हा त्याचा निर्धार अपूर्व म्हटला पाहिजे. त्यानें आपला भार कोणावर टाकिला नाहीं. कान्होजी आंगन्यास त्याजवद्दल आदर वाटत असल्यानें

त्यानेच त्याचा व त्याच्या कुटुंबाचा परामर्श घेतला. § त्याचा वडील वंधु नारो नीलकंठ भोळसर होता त्याचा अंतकाल देवगड नजीक कुणकेश्वर येथे झाला.

रामचंद्रपंताची निश्चित जन्ममिति उपलब्ध नाही. तरी त्याचा जन्म स. १६५० चा असावा असे अनुमान आहे. त्याचा बाप निळो सोनदेव शिवाजीची अमात्य-गिरी करीत असतां स. १६७२ त मरण पावला आणि त्याचे जागीं रामचंद्रपंताची नेमणूक झाली तेव्हां तो वीस पंचवीस वयाचा तरी असला पाहिजे. स. १६५० त त्याचा जन्म धरल्यास आणि मृत्यु स. १७३३ चा धरल्यास त्याची हयात ८० च्या वर गेलेली दिसते. राजकारणांतलें त्याचे शेवटचें कृत्य म्हणजे आज्ञापत्र हा त्याचा लेख होय. हा लेख संभाजी महाराजांच्या आज्ञेनें त्यानें ता. २१-११-१७१६ रोजीं सुरू अगर पुरा केला. त्यानंतरचा पंताचा उल्लेख कोठेही सांपडत नाही. संभाजीचें अमात्यगिरीवर रामचंद्रपंताचा वडील पुत्र भगवंतराव याचा उल्लेख आढळतो. स. १७२८ त छत्रपति संभाजी भगवंतरावास लिहितो, 'तुमचे वडिलांनीं या राज्यांत श्रमसाहस करून शर्थीनें राज्य रक्षिलें. पंतांचे घराशीं स्वामींचा द्वैतभाव नाही.'* इत्यादि उल्लेख व खं. ८ ले. ९९ मधील गौरवपर मजकूर अत्यंत वाचण्या लायक आहे.

रामचंद्रपंतास तीन कर्ते व सुबुद्ध पुत्र होते, भगवंतराव, मोरेश्वर व शिवराम. त्यांनींही आपापल्या परी मराठी राज्यासाठीं कष्ट करण्यास कमी केलें नाहीं. परंतु काळ फिरला व जुन्या लोकांची कदर नवीन राजवटींत राहिली नाहीं. तेणेंकरून या

§ खं. ८ ले. १५२ चें पत्र भगवंतराव अमात्याला संभाजी आंगरे सर सुभेदार आरमार यानें लिहिलेलें आहे. त्यांत भगवंतरावानें संभाजीस कळविलें, कीं 'तीर्थरूप श्रीकुणकेश्वरीं बहुत काल राहिले होते. त्यांचा प्रतिपाल कैलासवासी सरखेल यांनीं करून नियत करून दिल्ला होता. प्रस्तुत तीर्थरूपांस वैकुंठवास जाहला. मागें श्रीस्थलीं त्यांचीं मुलें माणसें व अधिष्ठान आहे त्यांचें चालवावयास अंतराय ना करावा.' कान्होजी आंगरे ता. २०-६-१७२९ रोजीं वारला. पश्चात् सेखोजीस सरखेली मिळाली. सेखोजी ता. २८ ऑगस्ट, स. १७३३ रोजीं मरण पावला आणि संभाजी सरखेल झाला, तो ता. १२-१-१७४२ रोजीं मरण पावला. यावरून म्हणतां येतें कीं, कान्होजीच्या पश्चात् व सेखोजीच्या मृत्युपूर्वीं संभाजी आरमाराच्या सरसुभेदारीवर असतां म्हणजे स. १७३० व १७३३ च्या दरम्यान रामचंद्रपंत मृत्यु पावला.

* खं. ८-९४, ९५, ९९

घराण्याची जी दैन्यावस्था झाली, तिचें वर्णन भगवंतरावाचे पत्रांत भरपूर आलें असून, ती वाचतांना कंठ भरून येतो. § शिवरामपंताची बायको दुर्गाबाई इने रामराजाचा प्रतिपाळ केला.

पूर्वीच्या इतिहासाचें स्मरण देण्यास इतर अवशिष्ट संस्थानांप्रमाणें अमात्यांचें घरणें अद्यापि महाराष्ट्रांत वियमान आहे. पण त्याची चिरंतन टिकणारी आठवण म्हणजे रामचंद्रपंताचा 'राजनीति' प्रकरणाचा भाग होय. या ग्रंथाचें वर्णन मागें ठिकठिकाणीं आलें असून त्यांतील कित्येक उतारेही दिले आहेत. मराठी इतिहासाचे अभ्यासकास शिवाजीच्या राज्यकारभाराचें हद्दत समजून घेण्यास या ग्रंथाशिवाय दुसरें साधन नाही. तो लहानसाच ४० पृष्ठांचा असला तरी संस्कृतांतील कित्येक ग्रंथांप्रमाणें सूत्रमय असून थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ विशद करणारा आहे. त्याचीं नऊ प्रकरणें असून प्रत्येकांत राज्याचें एक एक अंग वर्णिलें आहे. शिवाजी महाराजांच्या हुकमांत, उद्दारांत, वर्तनांत व सहवासांत जे प्रकार रामचंद्रपंताचे मनांत ठसले, तेच त्यानें या लेखांत गोवले आहेत. अर्थात् त्यांत मराठाशाहीच्या पहिल्या पन्नास वर्षांतील घडामोडींचें सुंदर चित्र उमटलेलें आढळतें. अलीकडे त्याचें इंग्रजी रूपांतरही छापलेलें आहे. रामचंद्रपंताची विशिष्ट कामगिरी प्रथम प्रकरण २ कलम १ यांत वर्णिली असून या पुस्तकांत ती सर्वत्रच पसरलेली आढळेल.

५ युद्धाचे परिणाम, शाहूची सुटका (१-५-१७०७).—मोगल-मराठ्यांचें पंचवीस वर्षांचें हें युद्ध मराठ्यांचे इतिहासांत सोनेरी अक्षरांनीं लिहून ठेवण्यास योग्य आहे. स्वाभिमान, स्वराष्ट्रप्रीति व स्वातंत्र्यप्रेम इत्यादि उच्चतर गुणांनीं ह्या युद्धाचा भाग बराच भरलेला आहे. अनेक संस्मरणीय प्रसंगां मराठ्यांच्या अंगचे हे विशिष्ट गुण निदर्शनास आले कितीही संकटें ओढवलीं, तरी मराठे अपमान सहन करणारे नाहींत, हें त्यांनीं आपल्या कृतीनें लोकांचे अनुभवास आणून दिलें. तसेंच काव्यनाटकादिकांस योग्य असे पुष्कळ प्रसंग ह्या युद्धांत भरलेले आहेत. संभाजीचा वध, जिजीचा वेढा, संताजीचा खून, धनाजीचे मोगलांवर हल्ले, सातारचा वेढा, वाक्निखेड्याच्या नाइकाने केलेले पराक्रम, शाहूची कैद, व शेवटीं प्रत्यक्ष बादशहाचा खेदजनक शेवट, इत्यादि शेंकडों प्रसंगांचीं सरस व हृदयद्रावक कथानकें रचण्यास

§ पहा पे. द. २६ तील पत्रें.

इतिहासकार, कवि व नाटककार यांस भरपूर साहित्य मिळेल. महाराष्ट्रेतिहासांतील ह्या एका भागाची तुलना ग्रीसचे पेलोपोनिशियन युद्ध, अगर द्रोजन युद्ध, किंवा जगाच्या इतिहासांतील दुसरे व्हारीचे प्रसंग, यांशी करितां येण्याजोगी आहे.

राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रशिस्त हे दोनही गुण आमच्या इकडे पूर्वापार अज्ञात होते. शिवाजीने ते वऱ्याच अंशी उत्पन्न व प्रदीप्त केले. त्यानें निर्जीव राष्ट्र सजीव केलें. शिवकालीन समाज जिवंत होता, कर्तव्याची त्यास जाणीव होती, म्हणून संकटें आली तरी राष्ट्राचा वचाव झाला. राष्ट्राला कर्तव्याचें हें वळण लागून तें अंगीं मुरण्यास वराच कालावधि लागतो. शिवाजीनें आपल्या हयातींत निरपेक्ष कर्तव्याचीं अशीं अनेक माणसें तयार केलीं. पण तीं सर्व संभाजीच्या कारकीर्दीत काहींना काहीं कारणांनें नष्ट झालीं. शिवाजीच्या शिस्तींत मुरलेला एक रामचंद्रपंत उरला होता, त्याचा राष्ट्रास उपयोग झालाच. त्यांतल्या त्यांत मावळ प्रांतांतला देशाभिमान इतर भागांपेक्षां जास्त होता. म्हणून मावळांत वादशहाचें पाऊल मुळींच टिकलें नाहीं. मावळांतील एखादा किल्ला शिकस्तीनें त्यानें घ्यावा, तों लगेच मावळ्यांनीं त्याचें उच्चाटण करावें असा परिणाम झाला.

शिवाजीनें जरी मराठ्यांचें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें, तरी त्या राज्याचा विस्तार, व शक्ति हीं वाढण्यास वरील युद्धच पुष्कळ अंशीं कारण झालें. सर्वांवर सारखा प्रसंग गुदरल्यामुळे राष्ट्रीयत्वाचीं बंधनें थोडीं बहुत दृढ झालीं, आणि ज्याला इंग्रजींत टीम वर्क म्हणतात अशी जुटीनें काम करण्याची संवय लोकांस लागली. मनांत आणल्यास आपण महत्कृत्यें करू शकूं, अशी धमक व भवंसा त्यांजमध्ये उत्पन्न झाला. आपल्या ठिकाणीं असा आत्मप्रत्यय असल्यावांचून पौष्टत्वाचीं कामें हातून होत नाहींत. या शक्तीच्या जोरावर ज्या मराठ्यांनीं पुढें शंभर वर्षेपर्यंत हिंदुस्थानच्या चारही टोंकांस आपला विजयध्वज फडकावीत नेला, ते केवळ लुटारू होते असें म्हणतां येत नाहीं. शौर्य, साहस, कंटकपणा, राज्यकरणकुशलता, संकटवृद्धीबरोबर वाढत जाणारी हिम्मत, कधीं न आटणारा उत्साह, स्वार्थत्याग, समान विपत्तींत दिसून येणारी संघशक्ति, राष्ट्रहिताकरितां सर्वस्व खर्ची घालण्याची प्रवृत्ति, स्वधर्मसंरक्षणाची आवड, इत्यादि गुण लुटारू लोकांच्या टोळ्यांत दृष्टीस पडत नाहींत. मुसलमानांस हार न गेलेले असें दुसरें एकही राष्ट्र हिंदुस्थानांत नाहीं. उत्तरेतले राजपूतही पादाकांत झाले, पण मुसलमानांच्या एकछत्री राज्यास विरोध एकट्या मराठ्यांनीं दाखविला.

तथापि शिवाजीची शिस्त पुढें चालविणारा व सर्व लोकांवर आपली छाप बसविणारा इसम नंतर निपजला नाही. म्हणून मराठ्यांचें राज्य टिकाऊ झालें नाही. रामचंद्रपंताच्या अंगी युद्धकौशल्य नव्हतें; आणि दोनही गुण अंगी असल्याशिवाय सर्व लोकांवर छाप बसविणें त्या वेळीं शक्य नव्हतें. अशा स्थितीत मराठ्यांचा नेहमींचा फुटीचा स्वभाव पुनः जोरांत आला. वाटेर त्यानें वाटेर तें करावें आणि स्वार्थामार्गे पळत सुटावें, असा प्रकार होऊन मराठ्यांच्या राज्यांत अव्यवस्था वा गोंधळ माजला. औरंगजेवाचा त्यांनीं पाडाव केला खरा, परंतु त्यांना हाताशी धरणारा अधिक योग्यतेचा पुरुष लाभता, तर त्याहून किती तरी जास्त काम तेवढ्याच साहित्यानें होऊं शकलें असतें. दहा पांच वर्षांत सर्व मोगल बादशाही त्यांनीं हस्तगत केली असती, इतकी अव्यवस्था औरंगजेवाच्या दुर्नीतीनें उत्पन्न झाली होती. 'बादशहास आहे असाच ठेवण्यांत आमचा फायदा आहे, त्यास पकडण्यांत किंवा मारण्यांत नाही,' असें मराठे वारंवार म्हणत. म्हणजे ज्या पुरुषानें पाऊणशें वर्षें सर्व मराठी राष्ट्राचा अत्यंत उच्छेद केला, तो कबजांत येत असतांही, मराठ्यांचें लक्ष स्वतःच्या फायद्याकडे होतें, राष्ट्राजाकडे नव्हतें.

मराठ्यांना वतनांची आसक्ति अतोनात आहे हें जाणून, राजारामानें त्या गुणाचा फायदा करून घेतला. वतनांच्या सनदा भराभर देऊन त्यानें लोकांस बादशहाशी लढण्यास उद्युक्त केलें. त्याचा त्या वेळीं परिणाम झाला, परंतु वतनांसंबंधानें अतिशय गोंधळ उत्पन्न झाले. सबब महाराष्ट्रांत आल्यावर ता. १९ फेब्रुवारी स. १६९९ रोजी त्यानें असा एकसहा हुकूम काढिला, कीं शिवाजीच्या वेळीं जीं वतनें चालू होती तेवढीच पुढें चालवावीं, नवीन मिळालेलीं सर्व रद्द समजावीं, आणि या अलीकडील सनदांचा तपास न्यायाधीश कोन्हेर त्रिवक यानें करून, जरूरीप्रमाणें नवीन सनदा द्याव्या. §

तथापि या प्रवृत्तीस म्हणण्यासारखा आळा बसू शकला नाही. शाहूचें आगमन झाल्यावर राज्यविस्ताराचें काम पेशव्यांनीं अंगावर घेतलें. तेव्हां मोगल बादशाहीच्या शाखांनीं मराठ्यांस जिंकण्याची, निदान त्यांस आळा घालण्याची शिकस्त केली. मराठ्यांच्या उद्देशास आळा घालणारे अनेक वीर व मुत्सद्दी औरंगजेवाच्या तालमेत

शाहूची सुटका

१६१

तयार झालेले ह्यात होते. दक्षिणचा सुभेदार निजामउल्मुल्क, अयोध्येचा वजीर, अहमदाबादचे, माळव्याचे, बंगाल बहार प्रांताचे सुभेदार थोड्या बहुत अंशाने आपापले कारभार पुढे स्वतंत्रतेने पाहू लागल्यामुळे, मोगल बादशाहीचे आदिस्थान मोडकळीस आले तरी, ह्या त्याच्या शाखा वऱ्याच जोरात होत्या. त्या शाखांनी मराठ्यांच्या वाढत्या जोरास अडविण्याचे काम अत्यंत नेटाने मनावर घेतले. दक्षिण देश पूर्णपणे जिंकण्याचा मोगलांचा आनुवंशिक संकल्प अशक्य म्हणून पुढे तो कोणीच हाती घेतला नाही. स्वसंरक्षणापलीकडे अन्य उद्देश धारण करणे इतउत्तर मुसलमानांस अशक्य झाले. त्यामुळे पुढे शेंपन्नास वर्षेपर्यंत मुसलमान व मराठे यांजमध्ये जोराचा झगडा चालू राहून, सर्व देश अठराव्या शतकांत ह्या प्रचंड झगड्याची रणभूमि बनला.

वापाचा अंत्यविधि उरकल्यावर आजमशहा अहमदनगर येथे तख्तनशीन झाला, आणि वडील भाऊ शहा आलम अफगाणिस्तानांतून दिल्लीवर आक्रमण करून येत आहे असें समजतांच, तो आसदखान व झुल्फिकारखान यांसह उत्तरेत जाऊ लागला. वरोवर शाहू होताच. हांड्याजवळ नर्मदा उतरल्यावर त्यांस वातमी कळली की ताराबाईने बहुतेक किल्ले परत घेतले; तसेंच पुण्यास लोदीखान पठाण म्हणून मोगल अंमलदार होता, त्याचा पराभव करून धनाजीने पुणे व चाक्रण ही ठिकाणे हस्तगत केली. तेव्हां मराठे पुनः शिवाजीप्रमाणे स्वतंत्र राज्य उभारतील तर तो प्रकार बंद पाडण्याकरितां झुल्फिकारखानाने आजमशहास अशी सल्ला दिली, कीं शाहूस आपला मांडलिक बनवून मोकळा करून परत पाठवावे, म्हणजे ताराबाईचा व त्याचा झगडा लागून मराठे निर्बल वनतील आणि आपणांस त्यांजवर हुकमत चालवितां येईल. पूर्वी औरंगजेवाने हा विचार अनेकवार मनांत आणिला होता, तोच आतां आजमशहाने सिद्धीस नेला; आणि नेमावर जवळ दोहरा येथील मुक्कामाहून त्याने शाहूस दक्षिणेत रवाना केले.

त्या वेळीं खाली लिहिल्याप्रमाणे त्याने शाहूशीं ठराव केला. 'तुम्ही आपणास दिल्लीच्या बादशहाचे अंकित समजून राज्य करावे; तुमची आई, भाऊ मदनसिंग संभाजीचा दासीपुत्र व बायका यांस आम्हापाशीं ठेवावे; तसेंच तुम्ही आपल्या राज्यांत जाऊन बंदोबस्त करावा, बखेडा करणारे लोकांचे पारिपत्य करावे; आणि बादशाही लक्षांत वागून इकडील मुलखास उपद्रव देऊ नये. तुम्ही याप्रमाणे वागतां अशी हुजूर (आमच्या) आज्ञा आहे. आम्ही दिल्लीत राहिल्याबरोबर, तसेंच सिंधसमोरुड

झाल्यावर तुमचीं माणसें तुम्हांकडे लावून देऊं. आणि तुम्हांस सरदेशमुखीचें उत्पन्न सहा सुभ्यांत चाल्ते, त्याची सनद, त्याचप्रमाणें सहा सुभ्यांच्या चौथ्याईची सनद देऊं. तसेंच वालेघाटावरील महाल, विजापुर व दौलताबादचे पातशाहींतील महाल, भीमा व गोदावरी यांचे मधील निम्मा मुलूख ह्यांतील वादशाही ठाणीं, किल्लेकोट सुद्धां, दरोवस्त तुम्हांस वक्षीस करून देऊं. तूर्त 'यांचें राज्य हे बंदोबस्तानें करतील,' अशीं पत्रे आमचे सुभ्यांस देण्याकरितां तुम्हांपाशीं देतो. कर्नाटक, गोंडवण, गुजरात, तंजावरचें राज्य ह्यांचा अंमल तुमचेकडे चालत आहे, तो तुम्हीं तसाच चालवावा; आणि नेहमीं वादशाहाचे हुकुमांत वागून प्रसंग पडेल तेव्हां आपल्या फौजेनिशीं आम्हांस मदत करावी.' याप्रमाणें करार करून वल्ले, जवाहीर, हत्ती, घोडे व दोनशें रांगडे स्वार त्याजवरोबर आजमशहानें दिले, आणि पुढें जातां फौज जमा करीत जावें, म्हणून सांगितलें. हें कबूल करून शाहू तेथून एकदम दक्षिणेंत येण्यास निघाला. छावणीमध्ये शाहूचे हितचिंतक जितके म्हणून लोक होते, त्या सर्वांनीं व मुख्यतः झुल्फिकारखानानें शाहूस, विशेष तक्रार न करितां, एकदम निघून जाण्याची इशारत दिली. शाहू इतक्या त्वरेनें मोगल छावणी सोडून निघाला, कीं सनदापत्रे वगैरे तयार होईपर्यंत सुद्धां तो तेथें थांबला नाहीं. तीं आणण्यासाठीं जोत्याजी केसरकर यास त्यानें मार्गे ठेविलें. *

वादशाहाचे प्रतिबंधांत असतां, शाहूनें प्रत्यक्ष वादशाहाची व जवळच्या बहुतेक मंडळीची मर्जी चांगली संपादन केली होती. म्हणूनच इतके दिवस त्याचा वचाव झाला. बेगम दिल्लीस चालली होती तिनें येसूबाई वगैरेचा प्रतिपाल करण्याचें कबूल करून शाहूला आग्रहानें दक्षिणेंत पाठवून दिलें. मागील अनुभवाच्या योगानें हिंदुमुसलमान सर्वेच शाहूकडे ममत्वानें पाहत होते. तो परत यावयास निघाला, त्या वेळीं मोठमोठ्या सरदारांनीं त्यास मेजवान्या वगैरे करून निरोप दिला. त्यास चौतीस दिवसपर्यंत एकसारख्या मेजवान्या होत होत्या.†

* विठ्ठल विश्वनाथ वैसास ह्यानें शाहूबरोबर वादशाहाचे छावणींत राहून त्याची सेवा केली आणि लष्कराबरोबरच हिंदुस्थानांत जाऊन तो परत शाहूबरोबर दक्षिणेंत आला, त्यास शाहूनें इनाम करून दिलें. पे. द. ३१-९५

† का. सं., थो. शा. म. चरित्र, टीप पृ. ९.

वादशहाच्या छावणीत सर्वाई जयसिंह वगैरे पुष्कळ राजपूत राजे होते, त्यांनी व मुसलमान सरदारांनीही त्याचा सत्कार चांगला केला. ह्यावरून व शाहू परत येत असतां मार्गांत ठिकठिकाणी त्याचे अभिनंदन होत गेलें यावरून, थोरल्या शिवाजीवद्दल, मराठ्यांच्या एकंदर कर्तृत्वावद्दल, व शाहूच्या नेकीवद्दल, महाराष्ट्रांतच नव्हे, तर एकंदर हिंदुस्थानांत धन्यवाद पसरले होते, यावद्दल संशय नाही. अशा रीतीने पंचवीस वर्षांचा हा झगडा एकदांचा मिटला हें पाहून सर्वासच संतोष झाला. शाहूने मांडलिक म्हणून वागण्याचें कवूल केलें म्हणूनच त्याची सुटका झाली, आणि त्याच्या आरामप्रिय स्वभावामुळे पेशव्यांचे हातीं राज्यकारभार जाऊन भावी इतिहासास पुढें निराळें वळण लागलें. यासाठीं आतां येथेंच या विभागास विराम देणें युक्त होय.

६ काली देवीचा शाहूला वर.—कवींद्र परमानंदानें शिवभारत ग्रंथ संस्कृतांत रचिला, त्याच धर्तीवर परमानंदाचा नातू गोविंद कवींद्र यानें संभाजीचें आख्यान रचलें असून त्यांतील कांहीं थोडे त्रुटित भाग उपलब्ध झाले आहेत, ते वाचून पाहतां आशय व्यक्त होतो तो असा. संभाजीला शत्रु उत्पन्न होऊन तो संकटांनीं घासून गेला असतां त्यानें आपल्या पंडितांची सभा भरवून त्यांस उपाय विचारिला. पंडितांनीं संभाजीस सांगितलें, शिवयोगी नांवाचा मंत्रविद्या जाणणारा कोणी एक ब्राह्मण आहे, * तो आपल्या संकटाचा परिहार करील. त्यावरून संभाजीनें शिवयोगीला बोलावून आणिलें. त्यानें राजास उपाय सांगितला, कीं तुम्ही कालीदेवीची आराधना करा. ती तुम्हांस सुपुत्र देईल. तो पुत्र तुमच्या सर्व संकटांचें निरसन करून भाग्य संपादन करील. त्याप्रमाणें कालीचा स्तव केल्यावर तिनें प्रसन्न होऊन संभाजीस वर दिला आणि तुझा पुत्र पुढें काय पराक्रम करील त्याचें वर्णन केलें. हें वर्णन ठोकळ मानानें शाहूच्या भावी चरित्रक्रमास बरेंचसें जमत असल्यामुळे तें प्रत्यक्ष पाहणारानें लिहिलें ओह असें दिसतें. त्यांतील भाग अंशतः पुढें देतो. जिज्ञासूंनीं त्याचा पडताळा पाहवा. देवी संभाजीला सांगते,—

मदाज्ञया त्रिपुरजित्तव पुत्रो भविष्यति ।

भूभारस्यापि संहारं करिष्यति न संशयः ॥ ७५ ॥

* शिवयोगी नाम कश्चित् ब्राह्मणश्चित्पावनः ॥

तारयिष्यति भूदेवान्दुःखपंकादतंद्रितः ।
 मर्दयिष्यति दुष्टौघान्निर्जरान्स्थापयिष्यति ॥ ७६ ॥
 रक्षयिष्यति धेनूनां गणान्यवनहस्ततः ।
 श्रीकृष्ण इव तेजस्वी वधूरानन्दयिष्यति ॥ ७७ ॥
 संस्थापयिष्यति मुदा धर्मं शर्मसमन्वितः ।
 आल्हादयिष्यति धनैः क्रूरकौंकणजान्नरान् § ॥ ७८ ॥
 धुरंधुरान् राजकृत्ये नवीनान्कल्पयिष्यति ।
 स्वपूजायां वताभक्तिं धरिष्यति न संशयः ॥ ७९ ॥
 सौरान्शाक्तान्गाणपत्यान्शैवानावर्जयिष्यति ।
 अर्चनं बालकृष्णस्य प्रेम्णा परिकरिष्यति ॥ ८० ॥
 ताम्रैः साम महामायो बहुकालं चरिष्यति ।
 आचरिष्यति सौम्यः सन्नेकछत्राधिपत्यताम् ॥ ८१ ॥
 निरंतरं वनेतीव पापध्वंशार्थमटिष्यति ।
 स्वमतेनैव सर्वाणि कार्याण्याकल्पयिष्यति ॥ ८२ ॥
 महानंदभराविष्टः सदैव विहरिष्यति ।
 वारयिष्यत्यरिष्टानि दूरादेव गतस्पृहः ॥ ८३ ॥
 अतः सुतार्थं राजेन्द्र चिन्तां मा कुरु कर्हिचित् ॥

या कथानकाचा कर्ता गोविन्द कवीन्द्र शाहूच्या वेळीं हयात असून बहुधा त्याच्या पदरीच असावा. कदाचित् कोल्हापुरकर छत्रपतींच्या पदरीं असेल. त्याचा बाप देवदत्त स. १७१२ त शाहूच्या पदरीं असल्याचा उल्लेख उपलब्ध आहे. गोविन्द कवीचें समग्र काव्य हुडकून काढणें अवश्य असून त्या उद्देशानेंच वरील उतारा येथें दाखल केला आहे.

§ हा कौंकणस्थांना टोमणा दिसतो. * पापद्धीः=पारध=Chase.

सूची

- अण्णाजी, राजारामाचा वकील वादशहा-
कडे-८७; मोगलांची कत्तल १२२.
अंबाजीपंत पुरंदरे-११४; सिंहगड लढ-
वितो ११९; १३१.
अंबिकाबाई, राजारामाची वायको
खानवीलकरांकडील-५५; ९१; सती
गेली ९०.
अंबिकाबाई-शाहूची वायको १३४.
अबूल खैरखान-३५.
अबूलहसन कुतबशाहा, गोवळकोंड्याचा-
ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत कैद ११५.
अब्दुल्लाखान-२६.
अमानुल्लाखान-तोरणा काबीज १२०.
अमृतराव निंबाळकर-४०; ५६;
वंशावळ पहा ५८; वहीण राधाबाई
माने ५७; राजारामाची सनद ५८;
६०; मृत्यु ८१.
अलीबेग-जुन्नरचा सरदार ५३; ५५.
अलीमर्दानखान-६४; संताजीकडून
पाडाव ६५.
आजमशाहा, औरंगजेब पुत्र-६८; ७३;
११३; १४३; १४६.
आनंद गंभीरराव-१२७.
आवजी अढळ-खानापुरचा अधि-
कारी ९०.
आसदखान-१७; २८; २९; ६४;
धास्ती ६८; ११०; ११८; १५२.
इल्लासखान-११३.
इस्माईलखान मका-२७; धनाजी
जाधवानें पकाडिलें ६५; शेवट ७५.
उदितसिंह, विशाळगडचा
किल्लेदार-११८.
उद्धव योगदेव, शाहूचा कारकून-१०३.
औरंगजेब-२१; हालचाली २२;
संताजीची दहशत ४४; ४९;
मराठ्यांकडून त्रेधा ५१; किल्ल्यांवर
मोहीम १०९-१११; अवनति १०९;
परशुराम त्रिवकास कपटाचें पत्र ११२;
रामचंद्रपंतास कपटपत्र ११२;
सातारा व परळी काबीज ११४;
खवासपुरच्या छावणींत लंगडेपणा
११६; सिंहगड काबीज १२०;
किल्यांस नांवे देण्याचें प्रयोजन १२१;
दुर्देशेचें वर्णन १३७-१४४; अव्य-
वस्थेचा कळस १४५, १४९-१५२;
शाहूशीं समेटाचा प्रयत्न १४७-
१४८; मृ. १५३. व २४.
करीम बेग-५५.
कर्ण-राजा कर्ण पहा.
कान्होजी झुंजारराव-१२३.
कामबक्ष, औरंगजेबाचा पुत्र-२९, ६४;
आसदखानाकडून कैद ६५; १४२;
१५२.

कासीमखान-४५, कांचीजवळ
 लढाई ६७; दुडेरिवर संग्राम व मृत्यु
 ७६-७८, ८१.
 काशी विश्वनाथ पुरंदरे-११९.
 कृष्णाजी अनंत सभासद-२४, ४१.
 कृष्णाजी प्रभु-९८.
 कृष्णाजी मल्हार, दादो मल्हाराचा
 भाऊ-११७.
 कृष्णाजी सावंत-१४६.
 केसो त्रिमल पिंगळे-२८, ४३, ४८,
 ४९; वंशावळ १२३.
 केशव दामोदर पुरोहित-संभाजीचा
 पुराणिक-राजारामाच्या पळाचें वर्णन
 १९, २४; वंश २७.
 केशव रामण्णा, मराठ्यांचा सुभेदार-
 ६५.
 कोन्हेर जगन्नाथ, न्यायाधीश-४३.
 कोन्हेर त्रिंबक, न्यायाधीश-१६०.
 खंडेराव दाभाडे, सेनाधुरंधर-४४, ८९.
 खंडेराव पानसबळ-महादाजी गोमाजी
 पहा.
 खंडोजी कदम-२४.
 खंडोजी गुजर, प्रतापरावाचा पुत्र-
 ११५; मुसलमान झाला १३१.
 खंडोबल्लाळ चिटणीस-२४, २८, चरित्र
 ३९, ४१, ४४, ४९, ५५; झुल्फि-
 कारखानाकडे तहाचें बोलणें ७१, ७२.
 खानाजादखान, रूहुल्लाखानाचा पुत्र-
 दुडेरिवर पाडाव ७७.
 खाजा हमीद-१४४.

गंगाजी बाबर-मृत्यु ७०.
 गणोजी शिर्के-३९; ७२.
 गाजीउद्दीन फिरोजजंग, निजामु-
 ल्मुकचा बाप-३५; ४०; ८७;
 ११०; ११७; १२४; नेमाजी
 सिंध्याचा पाठलाग १४६.
 गिर्जोजी यादव-१२५.
 गुणाजी सावंत-५४.
 गोमाजी विश्वनाथ पुरंदरे-१२०.
 गोविंद कर्वींद्र, परमानंदाचा नातू-
 १२२-१२३; नवीन कवन १६४.
 चांगजी कदम-५४.
 चांगोजी काटकर-१७.
 चीनकलीजखान-निजामुल्मुल्क पहा.
 छत्रसाल बुंदेला-मराठ्यांशी संगनमत
 १४५.
 जगजीवन गुजर-मुसलमान झाला १३३.
 जनार्दनपंत हणमंते-मृत्यु ४२.
 जयसिंह सवाई, -मीर्झाराजा जयसिं-
 हाचा नातू-विशाळगडावर लढाई
 ११८; १६३.
 जाननिसारखान-२६; ४६.
 जानोजी निंबाळकर-५८.
 जोत्याजी केसरकर, -शाहूचा नोकर-
 १०३; १३३-१३४.
 जिंजी-२५-२६; वेढा २९; मराठ्यांचा
 जमाव ४८; किल्ल्याचें वर्णन ६३.
 झीनतुन्निसा उर्फ पातशहा बेगम,
 औरंगजेवाची कन्या-६८; जन्म व

मृत्यु १०३; ११०; बाळाजी विश्व-
नाथाशीं परिचय १२९; शाहूची
व्यवस्था १३३; १६२.

श्रुतिकारखान-रायगडास वेढा १७;
रायगडची लढ २१; २८; जिंजीचा
वेढा २८; २९; अडचणी ३०;
जिंजी काबीज ३०; ४४; ५२;
५३; ५९; जिंजीपुढें कुचंवणा ६३;
मराठ्यांकडून त्रेधा ६६; त्रिचनापल्ली
व तंजावर हस्तगत ६८; राजा-
रामाशीं तडजोड ७१; राजारामाची
जिंजीतून सुटका ७२; जिंजी घेत-
ल्याची वहादरी नसतजंग किताब
७४; याचप्पा नाइकाचा शिरच्छेद
७५; ८९; ११६; १४२; शाहूशीं
तडजोड करण्याचा बादशहाचा हुकूम
१४७; बादशहाचा कानमंत्र १५०;

तर्वियतखान, औरंगजेवाचा तोफखाना
कामगार-११०; ११३; ११६;
सिंहगडास वेढा ११९; १४२.

ताराबाई, राजारामाची बायको-५५;
पुत्र शिवाजी, जन्म ५६; १०६;
शौर्य व वाखाणणी १२२-१२३;
१२४; १५४.

तिमाजी केशव पिंगळे-४३.

तिमाजी घाटगे-मृत्यु ८१.

तिमाजी रघुनाथ हणमंते-प्रतिनिधि
४२; ७३.

तुको त्रिंबक पुरंदरे-१३०.

त्रिंबक किल्ला-बादशहास हस्तगत १८.
त्रिंबक सुंदर, सुंदर तुकदेवाचा पुत्र-
१००.

त्र्यंबक विठ्ठल महाडकर, पन्हाळ्याचा
किल्लेदार-११६.

दत्ताजी केशव पिसाळ-५२.

दलपत बुंदेला-६४; ६५; ६६.

दाउदखान पन्नी-६९; ७१; ११५.

दादाजी प्रभु-९८.

दादो मल्हार, धनाजीचा मदतनीस-
८९; ११७; १४४.

धनाजी जाधव-१९; २४; ३१;
शंकराजी नारायणाकडे नेमणूक ३६;
चरित्र व वंश ३८; सर्जाखानाचा
पाडाव ४०; ४५; ४९; ५६;
पुत्राचा मृत्यु ६२; इस्माईलखानाचा
पाडाव ६५; मोगलांकडून पराभव
७०; कासीमखानावर स्वारी ७६-
७८; स्वभावभेद ८०; राजारामा-
कडून गौरव ८१; संताजीचा पाठ-
लाग ८३; ८५; ८९; गनिमी-
काव्याचा उपयोग १००-१०१;
११३; ११६; १४२; १४४; शाहू
संबंधाची वाटाघाट १४७-१४९.

नजरअलीखान-१४४.

नाइकजी जेधे-५०.

नागोजी माने-४०; ४७; ५६; ५८;

राजारामाची सनद ५८; ६४; ८२-
८५; संताजीचा खून, शीर बादशहास

नजर ८४.

नारो पंडित, रामचंद्रपंत अमात्याचा
भाऊ-८८.
नारो प्रल्हाद, प्रल्हाद निराजीचा पुत्र-
७३; जिजी येथें वध ७४.
नारो महादेव, संताजीचा कारभारी-
३८; ८६.
नारो मुकुंद, मोरपचा सवनीस-३४.
निजामुलमुल्क ऊर्फ चीन कलीज-
खान-८९; १४२.
निजामवेग ऊर्फ नाझीमवेग-५५.
निलो बलाल-३९; ४४;
नीलकंठ कृष्ण-२४.
नीलकंठ मोरेश्वर पिंगळे पेशवा-२४;
४१; ७५; १२५; १२७.
नेमाजी शिंदे-४०; ६४; ८९; १२४;
१४४; सिरोंजची लूट व फिरोज-
जंगाकडून पाटलाग १४६.
पंताजी शिवदेव-५४.
पद्मसिंह पिसाल-५३.
पन्हाळगड-२६.
परशुराम त्रिवक्-३२; चरित्र ५६;
प्रतिनिधि ४२; पन्हाळ्यावर झुंज
६०; १०७; प्रतिनिधि पद १०८;
औरंगजेवाचें कपटपत्र ११२; परली
किल्ल्यावर ११३; ११८.
परसोजी भोसले, सेनासाहेब सुभा-
४४; ८९; १२४.
पिराजी घाटगे कागलकर, सर्जेराव
पन्हाळ्याचा किल्लेदार-५७.

पिराजी घोरपडे, संताजीचा पुत्र-८५.
पिन्या नाईक बेरड-१४१.
पुणें, मूहियावाद-२३.
प्रतापराव मोरे-१४०.
प्रयागजी प्रभु, सातारचा किल्लेदार-
११३-११४.
प्रल्हाद निराजी-१७; १८; २४;
२८; ३१; प्रतिनिधि ४१; मृत्यु
४२, ७२.
फत्तुल्लाखान-६१, ११०, ११३, ११५.
वंकी गायकवाड, शाहूचा नोकर-
१०३; १०७.
वसवंतखोजा, येसूवाईचा नोकर-१३६.
बहादूरखान पठाण-मराठ्यांकडे आला
११५.
बहिरो मोरेश्वर पिंगळे-पेशवा २४.
बहीरजी घोरपडे, हिंदुराव-२४; २६;
२८; ३८; ६९; ७४; ११७.
बाजी कदम-२४, १३१.
बाजी काकडे-२६.
बाजी डफळे-११४.
बाजीराव पेशवे-जन्म १३१.
बाजी सर्जेराव जेधे-४८, ५०.
बाबाजी भोसले-३१.
बाळाजी विश्वनाथ-सिंहगड लढवितो
१०६; पूर्ववृत्त व शाहूशीं परिचय
१२६-१३२; सरसुभेदार १२६,
शाहू व येसूवाई यांचा परामर्ष १२९;
वेगमेशीं परिचय १३०, समेट.

- सहकार व पुण्यावर भक्ति १३१;
दिंडोरीची स्वारी १३१.
बाळाजी सोनदेव-४३.
बुलंद बख्त, देवगडचा गोंड राजा-
८८, ८९.
बेदरबख्त-४५; ७०; ८७; ११३;
११६; ११८; १४३; १४६.
ब्रह्माप्पा नाईक, चित्रदुर्गचा जमीन-
दार-७७; ७९.
भक्ताजी हुजरे, शाहूचा नोकर-१०३;
१०७.
भगवंतराव अमात्य-१५५, १५७.
भीमसेन, दलपत तुंदेल्याचा हस्तक व
दीलाश नामक इतिहास कर्ता-
६९; ७१; ७३.
मदनसिंह, संभाजीचा दासीपुत्र-१०२,
१३०.
मनूची-औरंगजेबाच्या दुर्देशेचें वर्णन
१३४-१४४.
मराठे-स्वभावविशेष २०; युद्धाची
मांडणी ३०; युद्धाची पद्धत ५०;
मोगलांवर विजय १३८-१४४;
बादशहाची त्रेधा उडविली १४६-
१४८; युद्धांतील स्मरणीय प्रसंग
१५८; गुणदोष चर्चा. १५९.
मल्हारराव-१२३.
महंमद मुरादखान-दुडोरीवर खाना
७७; ११०.
महादाजी गोमाजी पानसवळ, ऊर्फ
खंडेराव-२०; २४; ४२.
महादाजी निंबाळकर-५७; शिवा-
जीचा जावई; वंशावळ ५८.
माणकोजी पांढरे-४०; ६४.
माधवसिंह, संभाजीचा दासीपुत्र-
१०२.
मानसिंग जाधव, रस्तुमराव-१३४.
मानाजी मोरे-१७.
मालोजी घोरपडे, अमीर उल्लु उमराव-
२०; २४; ३८.
मुधोजी नाईक निंबाळकर-९७.
मुरारराव घोरपडे, वहीरजीचा नातू-
८६
मुर्शीदकुलीखान-११०.
मुहकमसिंग-१३२.
मोरोपंत सबनीस, शाहूचा नोकर-
१३४.
यशवंत सुंदर, सुंदर तुकदेवाचा पुत्र-
१००.
याचप्पा नाईक-२७; ५२; ६४;
शेवट ७५.
यादव सामराज-५४.
येसजी फर्जंद-१७.
येसाजी कंक-१७.
येसूबाई-१८; २०; २१; २८; राजा-
रामास निरोप ५५; बादशहाची कैद
१०२; १०३; चिंचवडच्या देवाम
दीनवाणीचें पत्र १३५; १६२.

रणमस्तखान-४६.

राघो बल्लाळ-१२७.

राजसबाई, राजारामाची वायको-५५;

पुत्र संभाजी जन्म ५६; ९०; १०६;

संभाजीस गादीवर वसविलें १२५.

राजसबाई-शाहूची वायको-१३४;

१५४.

राजाराम-जन्म व मंचकारोहण १७;

जिंजीस प्रयाण १८; १९; २४;

२६; जिंजीच्या वाहेर प्रयाण २९;

विशाळगडास परत २९, तंजावर-

कराशीं भेट २९; युद्धाची

मांडणी ३०; अष्टप्रधानांच्या

नेमणुका ४१; प्रदेश जिंकण्यावद्दल

वक्षीस ४७; नागोजी माने यास

सनद ५८; संताजीशीं वेवनाव ५९;

शहाजीशीं भेट ६८; झुल्फिकार-

खानाशीं तडजोड ७१; जिंजीतून

सुटका ७२; विशाळगडास दाखल

७३; जनानखान्याची सुटका ७३;

मुलींचीं लग्नें ७३; संताजीशीं वर्तन

८०; संताजीस पकडण्याचा हुकूम

८१; ८७; सातारा राजधानी ८८;

शेवटची स्वारी ८८-८९; मृत्यु व

वायकामुलें ३०, ९०; योग्यता

९१-९३; सनदांचा घोटाळा ९३;

जागिरींची पद्धति ९३; गनिमी

काव्याचा उपयोग १००-१०१.

राजा कर्ण, राजारामाचा दासीपुत्र-३९;

४४; झुल्फिकारखानाकडे तहाचें

बोलणें ६९; ९९; देवीनीं मृत्यु

१०८; १२५.

राणोजी घोरपडे, पिराजीचा पुत्र-८४;

८९; ११३; ११७; १४४.

राधाबाई, नागोजी मान्याची वायको

व अमृतराव निंबाळकराची बहीण-

बंधूच्या मृत्युचा सूड ८४.

रामचंद्रपंत अमात्य-१८; १९; चरित्र

३३; राजारामाचा अभिप्राय ३४;

हुकमतपन्हा ३६; ४२; संताजीस

पत्र ४५; वतनांची उत्पत्ति ४८;

५१; संताजीचा रुसवा ६०; संता-

जीशीं वर्तन ८०; सनदांचा घोटाळा

९३; ९५; राजारामाच्या मृत्यु-

समयाचें धोरण १०७; औरंगजेबा-

कडील कपटपत्र ११२; १२२;

१२३; शेवटची हकीकत व शाहूशीं

करार १५३-१५७; आज्ञापत्र १५८.

रायगड-१७; २२; २५.

रायभानजी काका भोसले-१३०.

रायाजी जाधव, येसूबाईचा नोकर-

१३५.

रायाजी बहुलकर-५४.

रावरंभा निंबाळकर-५८; १३१; १४४.

रूपाजी भोसले-२४; २६; भालेराईचा

उत्पादक ३१.

रूहुल्लाखान-७७; नागोजी मान्यास

पत्र ८४, ११३.

लिंगो शंकर-५५.

लुफुलाखान-४५.

लोदीखान पठाण-५५; १६१.

विठ्ठल विश्वनाथ घैसास, शाहूचा
सहायक-१६२.

विठोजी चव्हाण-१९.

विनू मांड-१४४.

विरूबाई, शाहूची रक्षा-१३४.

विसाजी शंकर-५५.

वेलोर-२४; २७.

शंकराजी नारायण-३२; चरित्र-३४;

किळे कावीज ३५; राजाज्ञा-३६;

ठपका ४१; सचिव ४३, ५१, ५३;

५४, ६१, ९३, ९४; ठपका

९६-९८, किळे परत घेतले १०८.

शंकराजी मल्हार सचिव-१८; ४३.

शहाजी भोसले, तंजावरकर-२७

राजारामाशीं भेट २९ व ६८; ६४.

शाहू-१८, २८; कैदेची हवाल

१०१-१०६; राजा पदवी, सप्त-

हजारी मन्सव १०२; नावाचा उगम

१०४; राजारामाकडून सोडविण्याचा

प्रयत्न व दुखणे १०५; शिक्षण १०५,

११०; सुटकेचे प्रयत्न १२४; दुर्धर

प्रसंग व लग्न, १३१ लग्न १३४,

वादशहाकडून जागीर १३५; वाद-

शहाकडून तडजोड १४७-१४९;

आजमशहाशीं मांडलिकीचा करार व

सुटका १६१-१६३.

शिवाजी, राजाराम पुत्र-५६, राज्या-
रोहण १०६-१०८; १२४.

शुजायतखान-११०.

शेखनिजाम-१९; ३६; ४६.

श्रीकराचार्य कालगांवकर-४३, १२७.

सकवारबाई, शिवाजीची बायको-१३६.

संताजी घोरपडे-१९. वादशहाच्या

तंबूचे कळस कापले २०; रामचंद्र-

पंताकडे नेमणूक ३६; चरित्र व

वंश ३७, ३८; सर्जाखानाचा पाडाव

४१; सेनापतीवरून कमी ४२;

वादशहाला दहशत ४४; रामचंद्र

नीळकंठाचे पत्र-४५, ५६; राजा-

रामाने सेनापतिपद काढले ५९;

राजारामाशीं रुसवा ६०; अली-

मर्दानखानास पकडले ६५; झुल्फि-

कारखानाची अडवणूक ६६; राजा-

रामाशीं विघाड ६८; दुडेंरीवर

कासीमखानाचा पाडाव ७६-७८;

आयेवारकुटीचे लढाईत धनाजीचा

पराभव ८०; स्वभावभेद ८०; खून

८३; कर्तवगारीचा अंदाज ८४;

गनिमी काव्याचा उपयोग

१००-१०१.

संताजी जगताप-२४.

संताजी पांडरे-१४०.

संतूबाई, राणोजी घोरपड्याची बायको-
८६.

सफुशिकनखान-दुडेंरीवर लढाई ७७.

संभाजी, शिवाजी पुत्र-१७; २१; २२.

संभाजी, राजाराम पुत्र-राज्यारोहण ६८;

१५४.

सर्जाखान ऊर्फ रुस्तुमखान-३२;

३६; किल्ले काबीज ३५; पाडाव,

३९; ४६, ११३, १२४.

सर्फराजखान-६९.

सवाई जयसिंह-जयसिंह पहा.

सिधोजी निंबाळकर सरलष्कर ४४.

सुंदर तुकदेव-९३, ९६, ९९, १००.

सुंदर बाळाजी-४३.

सुभानजी घाटगे-मृ. ८१.

सुभानजी लावघरे, सातारचा किल्लेदार-

११३.

सुलतानजी जगदाळे-९४.

सूर्याजी पिसाळ-फितुरी २१, ५२;

राजा कर्णाशी सोयरीक व मुसलमानी

, धर्मस्वीकार ५३.

सोमशंकर बेरड-१४२.

सोयराबाई, राजारामाची कन्या-लग्न

वजाजी निंबाळकर ९०.

हणमंतराव घोरपडे-४७.

हणमंतराव निंबाळकर-४९, ५६;

संताजीचा पाठलाग ८३; ८५,

११३, ११६.

हमीदुद्दीनखान-४५, ६१, ७८, ८९,

१०५, १३४, १४२.

हरजी महाडीक-मृ. २८.

हिंमतखान-६०, ६१; संताजीवर

खानगी ७६; मृ. ७९, ८१.

हुसेन अलीखान, तालनेरचा अधिकारी-

८९.

हैबतराव निंबाळकर-८९.

गुरुकुल कांगड़ी

मराठी रियासत

लेखक : गो. स. सरदेसाई, बी. ए.

	मूल्य
१ शहाजी राजे भोसले	॥
२ शककर्ता शिवाजी	१॥
३ उग्रप्रकृति संभाजी	॥
४ स्थिरबुद्धि राजाराम	॥
५ पुण्यश्लोक शाहू	
१ पेशवा बाळाजी विश्वनाथ	१
२ पेशवा बाजीराव	२॥
३ पेशवा बाळाजीराव : १	२

रियासतकारांच्या गेल्या ४० वर्षांच्या परिश्रमांचें, व्यासंगाचें आणि संशोधनाचें हें फल आहे. मराठी रियासतीचें संकल्पित कार्य त्यांनीं १९३२ तच पूर्ण केलें, पण मध्यंतरींच्या काळांत मराठ्यांच्या इतिहासाचीं पुष्कळच नवीन साधनें उपलब्ध झालीं त्यामुळें हा प्रचंड ग्रंथ पुन्हा सुधारून लिहिण्याची आवश्यकता वाटूं लागली. आजतागायत उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनांचा उपयोग करून सुधारून वाढविलेली रियासतीची ही नवीन आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. मराठ्यांचा स्फूर्तिप्रद नवसंशोधित इतिहास आपल्या संग्रहीं असावा असें कोणत्या महाराष्ट्रियास वाटणार नाहीं ? इतिहासाच्या अभ्यासूंसाठी हा ग्रंथ उपयुक्त व्हावा म्हणून भरपूर टीपा, मूळ कागदपत्रांतील उतारे आणि सविस्तर सूचि प्रत्येक विभागांत दिली आहे. रियासतकारांच्या परिश्रमांचें चीज प्रत्येक 'मराठ्या'नें केलें पाहिजे.

केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई ४

